

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН
ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ФАХОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск № 2 (24)

м. Київ
2019

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 2 (24) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2019. – 134 с.

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Ю.І. Бедрик, І.В. Шарбанова (коректори)

С.В. Нікітіна (верстка)

Згідно з рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України електронний науковий фаховий журнал «Військово-історичний меридіан» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (наказ № 793 від 4 липня 2014 р.)

Затверджено до друку вченою радою Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, протокол № 4 від 26 червня 2019 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 5 від 25 червня 2019 р.

© Національний музей історії України
у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс
© Автори статей

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Юрій СКРИПНИЧЕНКО

БІОГРАФІЧНІ ВІДОМОСТІ ПРО «СХІДНИХ РОБІТНИКІВ»
ЯК ДЖЕРЕЛО У ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ ОСТАРБАЙТЕРСТВА
З ХАРКІВЩИНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 5

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Андрій ЛИСЕНКО

УКРАЇНСЬКІ ПОВСТАНЦІ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ
НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918–1919 рр. 16

Олександр ШМОРГУН

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ЯК ПРОЛОГ
ДО ДРУГОЇ ВСЕСВІТНЬОЇ ВОЄННОЇ КАТАСТРОФИ:
СТАДІАЛЬНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ПЕРЕДУМОВИ 25

ГРАНІ ВІЙНИ

Валентина СМІРНОВА

ПРО СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ
У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (за матеріалами фондозбірні
Національного музею історії України у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс) 52

Лариса ЯМПОЛЬСЬКА

1-й ОКРЕМИЙ ЧЕХОСЛОВАЦЬКИЙ ПІХОТНИЙ БАТАЛЬЙОН
ЯК ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНЕ ФОРМУВАННЯ
У СКЛАДІ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ
У 1942–1943 рр.: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА БОЙОВИЙ ШЛЯХ 71

РАДЯНСЬКИЙ РУХ ОПОРУ

Олексій ВЕРБОВИЙ

ПЕРШИЙ РЕЙД СУМСЬКОГО ПАРТИЗАНСЬКОГО
З'ЄДНАННЯ ПІД КОМАНДУВАННЯМ С.А. КОВПАКА
ДО ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ 87

РЕАЛІЇ ПОВОЄННЯ

Надія ЯКОБЧУК

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945–1953 рр.):
СОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР І ПОВСЯКДЕННІСТЬ 99

ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВОГО КАПЕЛАНСТВА

Андрій СТАРОДУБ

«ПАТРІОТИ-ДУШПАСТИРІ-ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІ»:
ПРАВОСЛАВНІ КАПЕЛАНИ ВІЙСЬКА ПОЛЬСЬКОГО В 1919–1949 рр. 113

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ЗАПОВІДНИКИ В УКРАЇНІ

Андрій КУЗЬМЕНКО

СТВОРЕННЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ВІДДІЛУ «МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
АРХІТЕКТУРИ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ НОВОГО ТА
НОВІТНЬОГО ЧАСУ» В КОНТЕКСТІ ОПТИМІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ
НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА
«ПЕРЕЯСЛАВ» 118

НАШІ АВТОРИ 133

УДК 930.1:94(477.54)“1941/1945”

© **Юрій СКРИПНИЧЕНКО**

БІОГРАФІЧНІ ВІДОМОСТІ ПРО «СХІДНИХ РОБІТНИКІВ» ЯК ДЖЕРЕЛО У ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ ОСТАРБАЙТЕРСТВА З ХАРКІВЩИНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розвідку присвячено дослідженню історії остарбайтерства з Харківщини в роки Другої світової війни. Під час пошукової роботи зібрано біографічні відомості про остарбайтерів, які з огляду на різні життєві обставини були вивезені окупантами із цього регіону України до Третього райху. Серед використуваних методів важливе місце посіли: системний, дедуктивний, індуктивний, статистичний. Вони були стимулами до неупередженого збирання, узагальнення та аналізу інформації. Робота базувалася на принципах історизму та системності. На основі проведеного дослідження ми дійшли висновку: пошукова робота є одним із джерел вивчення остарбайтерства з Харківщини в роки Другої світової війни. Зібрані біографічні відомості можна використати під час підготовки до лекційних занять з історії України, всесвітньої історії, регіонального краєзнавства, а також для написання рефератів, курсових, дипломних, науково-пошукових робіт.

Ключові слова: Друга світова війна, Третій райх, «новий порядок», пошукова робота, остарбайтери.

Друга світова війна відходить від нас далі й далі. Учасників тих трагічних подій залишається щороку менше. Тож перед науковцями постає важливе завдання – зібрати біографічні відомості про цих людей, щоб за їх допомогою описати політику, яку провадило німецьке військове командування щодо населення окупованих територій. Йдеться, зокрема, про набір і вивезення громадян із Харківщини на різні роботи до Третього райху.

Актуальність роботи полягає в тому, що обрана тема є маловивченою та потребує більшої уваги як науковців, так і всього українського суспільства. Водночас дослідження має і виховне значення – в сенсі військово-патріотичного виховання та акцентування на потребі шанобливого ставлення до всіх учасників Другої світової війни.

Метою роботи є зібрання біографічних відомостей про примусових робітників із Харківщини в роки Другої світової війни на основі спогадів самих оstarбайтерів та їхніх родичів.

Для досягнення мети було поставлено такі завдання:

- систематизувати біографічні відомості про харків'ян, яких було вивезено до Третього райху;

- на основі відомостей зробити висновок про те, що головним джерелом вивчення оstarбайтерства з Харківщини є пошукова робота зі збирання біографічних відомостей про примусових робітників.

Новизна дослідження полягає в тому, що відомості про оstarбайтерів із Харківщини помітною мірою доповнюють загальний масив даних про осіб, вивезених нацистами з усієї України на різні роботи до Третього райху.

Однією з тем, вартих уваги дослідників Другої світової війни, є вивезення нацистською окупаційною владою населення Харківщини до Третього райху для залучення до різних робіт [1–10]. За офіційними даними, у 1941–1943 рр. гітлерівці відправили туди з області 164 тис. осіб [11]. Однак ці дані потребують уточнення. Учені-краєзнавці під час пошуків щороку поповнюють список колишніх «східних робітників». Зокрема, ми впродовж 2015–2018 рр. збрали біографічні відомості про 135 таких людей та їхніх родичів із Харківщини.

Проводячи своє дослідження, ми взяли інтерв'ю як у самих учасників тих подій, так і в членів їхніх сімей. Усноісторичне інтерв'ю відбувалось «у вільній формі за складеним питальником, але з повним правом для респондентів відповідати лише на ті запитання, на які вони визнають можливим» [12].

На основі проведених інтерв'ю з колишніми оstarбайтерами та їхніми родичами ми склали й систематизували біографічні відомості про долі харків'ян – «східних робітників» під час Другої світової війни та після її закінчення, аж до сьогодення. Раніше ці мешканці міста й області не були офіційно внесені науковцями до загального списку вивезених нацистською окупаційною владою до Третього райху на різні роботи. До нашого дослідження ввійшло 40 біографічних довідок про долі «східних робітників» із міста й регіону.

Біографічні відомості про оstarбайтерів із Харківщини

1. Барабаш (дівоче прізвище Любжина) Віра Федорівна народилася 22 липня 1922 р. в с. Кочеток (нині смт Кочеток Чугуївського району Харківської області). 15 липня 1942 р. була примусово відправлена звідти окупантами до м. Аннаберг (Німеччина). Спершу працювала в бауера Курта Ганзе, потім у місцевого фабриканта. 25 квітня 1945 р. визволена бійцями Червоної армії. Повернулася додому в червні того самого року. Місце проживання: Харківська область, Чугуївський район, смт Кочеток.

2. Бережна (дівоче прізвище Чиркова) Олександра Іллівна народилася в 1922 р. в с. Піски (нині у складі м. Зміїв Харківської області). У 1942 р. була вивезена звідти нацистами до с. Ортовіц (нині с. Ортовіце, Польща). Працювала у фермера на ім'я Вернер. У січні 1945 р. визволена бійцями Червоної армії. Додому

повернулася в жовтні того самого року. Місце проживання: Харківська область, Зміївський район, с. Костянтівка.

3. Бичкова (дівооче прізвище Литвинова) Марія Герасимівна народилася в 1920 р. в с. Мокрянка Красноградського району Харківської області. У серпні 1942 р. із с. Суха Балка Валківського району Харківської області була відправлена окупантами до збірного пункту в м. Красноград. Потім вивезена до м. Зуль (Німеччина). Працювала служницею в німецьких сім'ях. У травні 1945 р. її визволили американці. Повернулася додому в липні того самого року. Місце проживання: м. Харків.

4. Бондарь (дівооче прізвище Машка) Анастасія Лук'янівна народилася 23 серпня 1926 р. в с. Очеретове (нині Валківського району Харківської області). 29 липня 1942 р. була примусово відправлена звідти нацистами до м. Готенгофен (нині м. Гдиня, Польща), де працювала на залізниці різноробочою. 30 березня 1945 р. визволена бійцями Червоної армії. Додому повернулася 25 квітня того самого року. Місце проживання: Харківська область, Валківський район, с. Очеретове.

5. Головчанська (дівооче прізвище Кравченко) Єлизавета Устинівна народилася 7 травня 1924 р. в с. Іванівка (нині Синельниківського району Дніпропетровської області). Влітку 1942 р. була примусово відправлена звідти окупантами до м. Любек (Німеччина). Працювала на військовому підприємстві підсобною робітницею. Восени 1943 р. втекла. Зловивши, її кинули до в'язниці в м. Гюстров (Німеччина). Від кінця 1943 р. працювала на вокзалі в ресторані (господаря звали Гайн). Наприкінці квітня 1945 р. визволена бійцями Червоної армії. Додому повернулася 6 січня 1946 р. Місце проживання: м. Харків.

6. Голубева (дівооче прізвище Парфенова) Олександра Терентіївна народилася в 1925 р. в с. Борова Зміївського району Харківської області. 12 червня 1942 р. була вивезена звідти окупантами спершу до м. Штутгарт, потім – до м. Фельбах (Німеччина). Працювала підсобною робітницею в ливарному цеху місцевого заводу. У квітні 1945 р. визволена американцями. Додому повернулася 18 листопада того самого року. Місце проживання: Харківська область, Зміївський район, с. Борова.

7. Гончаренко (дівооче прізвище Храпова) Валентина Іллівна народилася в 1925 р. в с. Нова Гнилиця Чугуївського району Харківської області. 13 липня 1943 р. була примусово відправлена окупантами звідти до с. Гольденау (нині с. Голунін, Польща). Працювала в поміщика Ганса Шварца. У травні 1945 р. визволена бійцями Червоної армії. Повернулася додому в серпні того самого року. Місце проживання: Харківська область, Чугуївський район, с. Гракове.

8. Гончаренко (дівооче прізвище Нестеренко) Марія Тимофіївна народилася 16 березня 1928 р. в м. Харків. На початку літа 1942 р. була вивезена з міста окупантами до с. Штелле біля м. Гамбург (Німеччина). Працювала в економії домогосподаркою. У травні 1945 р. визволена американцями. Додому повернулася восени того самого року. Місце проживання: м. Харків.

9. Гончарова (дівоче прізвище Харківська) Ольга Андріївна народилася 1 червня 1925 р. в с. Таганка Чугуївського району Харківської області. У червні 1942 р. із с. Гракове Чугуївського району була вивезена нацистами до м. Штеттін (нині м. Щецин, Польща). Працювала в аптечному управлінні. 7 березня 1945 р. визволена бійцями Червоної армії. Додому повернулася 6 січня 1946 р. Місце проживання: Харківська область, Чугуївський район, с. Гракове.

10. Гребенюкова (дівоче прізвище Пугачова) Марія Василівна народилася 25 листопада 1924 р. в с. Кочеток (нині смт Кочеток Чугуївського району Харківської області). У червні 1942 р. із м. Чугуїв була вивезена нацистами до м. Дрезден (Німеччина). Працювала на військовому заводі: намотувала дріт на котушки. У травні 1945 р. визволена бійцями Червоної армії. Додому повернулася в листопаді того самого року. Місце проживання: Харківська область, м. Чугуїв.

11. Дадиван (дівоче прізвище Мовчан) Марія Гнатівна народилася в 1924 р. в с. Новий Бурлук Печенізького району Харківської області. Була примусово відправлена нацистами до Німеччини навесні 1942 р. Працювала домогосподаркою в м. Любек (господаря звали Отто), м. Гамбург, на острові Фемарн, на сільгоспроботах у Польщі. 5 травня 1945 р. британські військові передали її радянським. Додому повернулася в жовтні того самого року. Місце проживання: Харківська область, Чугуївський район, с. Новий Бурлук.

12. Дем'янюк (дівоче прізвище Киценко) Ніна Іванівна народилася в 1923 р. в с. Костянтівка Зміївського району Харківської області. У червні 1942 р. була примусово відправлена звідти до м. Брауншвайг (Німеччина). Працювала на фірмі «Шахт» (вул. Бюльтенвег, 48). У квітні 1945 р. визволена американцями. Додому повернулась у травні того самого року. Місце проживання: Харківська область, Зміївський район, с. Костянтівка.

13. Забійна (дівоче прізвище Приходько) Тетяна Андріївна народилася 28 квітня 1922 р. в с. Клугино-Башкирівка Чугуївського району Харківської області. 11 червня 1942 р. була вивезена звідти нацистами до м. Відень (Австрія). Працювала служницею в лікаря на вул. Гітлердорфштрассе, 38 (господаря звали Адольф Вінклер, ім'я його дружини – Ганна, доньки – Гендель). У квітні 1945 р. визволена бійцями Червоної армії. Додому повернулася 11 червня того самого року. Місце проживання: Харківська область, Чугуївський район, смт Кочеток.

14. Золотько (дівоче прізвище Лиходій) Ганна Оксентіївна народилася 27 липня 1913 р. в с. Перещепине (нині м. Перещепине Новомосковського району Дніпропетровської області). Взимку 1942 р. вивезена нацистами з Харкова до м. Гальберштадт (Німеччина). Працювала на консервній фабриці різноробочою. Навесні (наприкінці березня – на початку квітня) 1945 р. визволена американцями. Додому повернулась у жовтні того самого року. Місце проживання: м. Харків.

15. Іванова (дівоче прізвище Пивовар) Марія Павлівна народилася 19 серпня 1920 р. в с. Мосьпанове Чугуївського району Харківської області. 13 червня 1942 р.

була вивезена звідти окупантами до м. Відень (Австрія). Працювала хатньою робітницею в різних сім'ях. У травні 1945 р. визволена бійцями Червоної армії. Додому повернулася в жовтні того самого року. Місце проживання: Харківська область, м. Чугуїв.

16. Камініна (дівооче прізвище Матвієнко) Марія Тимофіївна народилася 3 вересня 1926 р. в с. Малинівка (нині смт Малинівка Чугуївського району Харківської області). 11 липня 1942 р. була примусово відправлена звідти окупантами до м. Відень (Австрія). Працювала на машинобудівному підприємстві токарем. 7 квітня 1945 р. визволена бійцями Червоної армії. Додому повернулася 5 вересня того самого року. Місце проживання: Харківська область, Чугуївський район, смт Малинівка.

17. Кантемирова (дівооче прізвище Назаренко) Ганна Дмитрівна народилася в 1923 р. в с. Нова Гнилиця Чугуївського району Харківської області. Улітку 1942 р. була примусово відправлена звідти окупантами до розподільного пункту в м. Мюнхен (Німеччина). Працювала хатньою робітницею у фрау Кунферберг, а потім у фрау Грендлер. У травні 1945 р. визволена американцями. Додому повернулася в серпні того самого року. Місце проживання: м. Харків.

18. Кармінова (дівооче прізвище Малявіна) Анастасія Іванівна народилася в 1921 р. в с. Гракове Чугуївського району Харківської області. Улітку 1942 р. була вивезена звідти окупантами до Східної Пруссії, де жила за 8 км від м. Кенігсберг (нині м. Калінінград, РФ). Працювала в бауера на ім'я Карл. Через півтора місяця втекла. Була спіймана й відправлена до карального табору Гахенбург, де провела шість місяців. Трудилася на лісорозробці (викорчувувала ліс під поле). 9 травня 1945 р. визволена танкістами Червоної армії. У липні того самого року повернулася додому. Місце проживання: Харківська область, Чугуївський район, с. Гракове.

19. Карпенко (дівооче прізвище Райковська) Віра Костянтинівна народилася в с. Баранівка (нині м. Баранівка Житомирської області). Наприкінці серпня – на початку вересня 1942 р. була вивезена окупантами звідти спершу до м. Мюльгаузен (Німеччина), де працювала на заводі робітницею, потім – до м. Лангенфельд (Німеччина, земля Північний Рейн-Вестфалія), де була санітаркою в таборі для російських військовополонених. У травні 1945 р. визволена американцями. Додому повернулася в 1950 р. Місце проживання: м. Харків.

20. Кияшко Йосип Гаврилович народився 29 вересня 1922 р. в с. Мосьпанове Чугуївського району Харківської області. 27 вересня 1942 р. був вивезений звідти окупантами до розподільного пункту в м. Магдебург (Німеччина). Утік. Спіймавши, його кинули до концентраційного табору Заксенгаузен (номер в'язня 55240). Працював у колоні № 6 Шпера на складанні деталей підсобним робітником. 5 травня 1945 р. визволений американцями й відправлений до радянської зони окупації Німеччини. Після повернення на батьківщину трудився на шахті в м. Сталіно (нині м. Донецьк). Місце проживання: Харківська область, Чугуївський район, с. Гракове.

21. Кобзарь (дівоче прізвище Лукавенко) Пелагія Никифорівна народилася 17 травня 1920 р. в с. Високопілля Валківського району Харківської області. Улітку 1942 р. була примусово відправлена звідти окупантами до м. Кіль (Німеччина). Працювала на кухні в таборі для військовополонених. Допомогала їм (переважно харчами), тож нацисти перевели її до бауера Ганса Шрайдера (дружина – Емма, діти – Інґрід, Генріх), де вона виконувала різні сільськогосподарські роботи. У травні 1945 р. визволена американцями. Додому повернулася в серпні того самого року. Місце проживання: м. Харків.

22. Коваль (дівоче прізвище Раздорська) Катерина Федорівна народилася 12 листопада 1914 р. в с. Кочеток (нині смт Кочеток Чугуївського району Харківської області). 15 липня 1942 р. була вивезена звідти нацистами до с. Нідерзедліц, що біля м. Дрезден (Німеччина). Працювала робітницею штампувального цеху. Після бомбардування радянською авіацією Дрездена, за три тижні до визволення, була направлена на риття траншей – для відбудови німецьких оборонних ліній. 8 травня 1945 р. визволена бійцями Червоної армії. Додому повернулася 25 серпня того самого року. Місце проживання: Харківська область, Чугуївський район, смт Кочеток.

23. Колісниченко (дівоче прізвище Храмушева) Галина Пилипівна народилася 17 серпня 1927 р. в м. Харків. У серпні 1942 р. з Полтавської області була примусово відправлена фашистами до м. Людвігсгафен (Німеччина). Спершу працювала на кухні при четвертому бараці для примусових робітниць (переважно з України), де й мешкала. Потім її перевели на німецьку кухню. У травні 1945 р. визволена американцями. Додому повернулася в серпні того самого року. Місце проживання: м. Харків.

24. Колісниченко Олена Гнатівна народилася 27 липня 1925 р. в с. Малинівка Чугуївського району Харківської області. Навесні 1942 р. була вивезена звідти окупантами до розподільного пункту в м. Дрезден, а потім до м. Хемніц (Німеччина). Працювала підсобною робітницею на текстильній фабриці. У 1944 р. була переведена до м. Аннаберг, на військове підприємство. 8 травня 1945 р. визволена бійцями Червоної армії. Додому повернулася 3 липня того самого року. Місце проживання: м. Харків.

25. Комлів Сергій Ілліч народився в 1925 р. в с. Старий Мерчик (нині смт Старий Мерчик Валківського району Харківської області). У червні 1943 р. був вивезений звідти нацистами до м. Зіндельфінген (земля Баден-Вюртемберг, Німеччина), де працював на заводі компанії «Даймлер-Бенц». У травні 1945 р. визволений бійцями Червоної армії. Додому повернувся в листопаді того самого року. Місце проживання: м. Харків.

26. Коровкін Ілля Олексійович народився 6 серпня 1925 р. в с. Нова Гнилиця Чугуївського району Харківської області. У червні 1942 р. був вивезений окупантами до м. Ваттеншайд (нині у складі м. Бохум, Німеччина). Працював на шахті в штреку. 4 травня 1945 р. визволений союзниками. Повернувся додому в червні

того самого року. Місце проживання: Харківська область, Чугуївський район, с. Нова Гнилиця.

27. Котляренко Віктор Степанович народився 25 лютого 1925 р. в м. Харків. 24 квітня 1942 р. був примусово відправлений із міста окупантами в район м. Бютцов (земля Мекленбург – Передня Померанія, Німеччина). Працював на підприємстві різноробочим. 22 квітня 1945 р. визволений бійцями Червоної армії. Додому повернувся в липні того самого року. Місце проживання: м. Харків.

28. Кошельник Володимир Трохимович народився 1923 р. в м. Пологи Запорізької області. 5 травня 1943 р. був примусово відправлений звідти окупантами до м. Вісбаден (Німеччина). Працював на фабриці з виробництва мила (досить часто його варили з кісток радянських військовополонених). У травні 1945 р. визволений американцями. Потім – призваний до лав Червоної армії. Після демобілізації (1948) повернувся додому. Місце проживання: Харківська область, Чугуївський район, смт Кочеток.

29. Красовська (дівооче прізвище Нестеренко) Клавдія Іллівна народилася 21 вересня 1925 р. в с. Зелений Колодязь Чугуївського району Харківської області. У червні 1942 р. була примусово відправлена звідти нацистами до с. Турман, що біля м. Відень (Австрія). Працювала на текстильній фабриці Мюллера підсобною робітницею. У квітні 1945 р. визволена бійцями Червоної армії. Додому повернулася в липні того самого року. Місце проживання: Харківська область, Чугуївський район, с. Зелений Колодязь.

30. Крахмалева (дівооче прізвище Кривкіна) Олександра Романівна народилася в 1924 р. в с. Нова Гнилиця Чугуївського району Харківської області. У липні 1942 р. вивезена звідти нацистами до Німеччини. Спочатку працювала в бауера, потім у паспортному столі. У квітні 1945 р. визволена американцями. Додому повернулася у вересні того самого року. Місце проживання: Харківська область, Чугуївський район, с. Нова Гнилиця.

31. Кривченко Іван Дмитрович народився 13 січня 1927 р. в с. Мосьпанове Чугуївського району Харківської області. На початку 1942 р. був вивезений звідти до м. Вінер-Нойштадт (Австрія). Працював на підприємстві зварником. Через рік вдався до втечі. Був спійманий і відправлений спочатку до в'язниці, а потім до штрафного табору Ланцендорф біля м. Відень (Австрія). Відтак його повернули до Вінер-Нойштадта, де він став різноробочим (вул. Богнергасе, 11). Перед визволенням радянськими військами (травень 1945 р.) втік удруге. П'ять років відслужив у лавах Червоної армії за кордоном. Після демобілізації (1951) повернувся додому. Місце проживання: м. Харків.

32. Кузнєцова (дівооче прізвище Скляр) Клавдія Митрофанівна народилася 11 березня 1925 р. в с. Друга Гнилиця (нині с. Стара Гнилиця Чугуївського району Харківської області). 16 липня 1942 р. була примусово відправлена звідти нацистами до м. Дрезден (Німеччина). Працювала на заводі «Заксенверк» шліфувальницею. У квітні 1945 р., за два тижні до визволення, німці направили її рити

траншеї. 9 травня того самого року визволена бійцями Червоної армії. Додому повернулася 27 серпня. Місце проживання: м. Харків.

33. Кулачко Марія Степанівна народилася в с. Титарівка Старобільського району Луганської області. Навесні 1942 р. була примусово відправлена звідти нацистами до м. Зіндельфінген (Німеччина). Працювала на авіаційному підприємстві складальницею деталей. 9 травня 1945 р. визволена американцями. Повернулася додому влітку того самого року. Місце проживання: м. Харків.

34. Кураксина Віра Олександрівна народилася в 1919 р. в с. Велика Бабка Чугуївського району Харківської області. Влітку 1943 р. була вивезена нацистами до розподільного пункту в м. Ляйбніц (Австрія). Звідти направлена до Югославії. Працювала в сільському господарстві. У квітні 1945 р. визволена радянськими військами. Додому повернулася в липні того самого року. Місце проживання: м. Харків.

35. Кутепова (дівоче прізвище Юдько) Анастасія Олексіївна народилася 21 жовтня 1926 р. в с. Зуївці (Полтавська область). У травні 1943 р. була примусово відправлена звідти до розподільного пункту в м. Дармштадт (Німеччина). Працювала на різних сільськогосподарських роботах неподалік м. Грос-Герау. Господаря звали Генріх, його дружину – Марія. У травні 1945 р. була визволена американцями. Додому повернулася у червні того самого року. Місце проживання: м. Харків.

36. Куцай (дівоче прізвище Мадера) Євгенія Іванівна народилася 12 жовтня 1922 р. в с. Гути (нині смт Гути) Богодухівського району Харківської області. У лютому 1943 р. з м. Зміїв була вивезена окупантами до Німеччини. Працювала на будівництві різноробочою. У травні 1945 р. визволена радянськими військами. Додому повернулася в серпні того самого року. Місце проживання: м. Харків.

37. Кушнарєнко Надія Семенівна народилася в 1925 р. в с. Пісочин (нині смт Пісочин Харківського району Харківської області). У травні 1943 р. була вивезена окупантами з Харкова до м. Вупперталь (Німеччина). Працювала на фабриці підсобною робітницею. Навесні 1945 р. визволена союзниками (американцями). Додому повернулася в жовтні того самого року. Місце проживання: м. Харків.

38. Лавриненко Клавдія Сергіївна народилася в 1926 р. в с. Нова Гнилиця Чугуївського району Харківської області. 30 липня 1942 р. була вивезена звідти нацистами до м. Дюссельдорф (Німеччина). Працювала служницею в німецького господаря. У квітні 1945 р. визволена американцями. Додому повернулася в жовтні того самого року. Місце проживання: Харківська область, Чугуївський район, с. Нова Гнилиця.

39. Лискова (дівоче прізвище Піддубна) Ганна Микитівна народилася 28 листопада 1924 р. в с. Кочеток (нині смт Кочеток Чугуївського району Харківської області). 15 липня 1942 р. була вивезена звідти окупантами до м. Дрезден (Німеччина). Працювала на фабриці токарем. Після того як 13 лютого 1945 р. підприємство розбомбила радянська авіація, була задіяна на розчистці завалів.

9 травня 1945 р. визволена бійцями Червоної армії. Додому повернулася в жовтні того самого року. Місце проживання: Харківська область, Чугуївський район, смт Кочеток.

40. Лопатюк (дівоче прізвище Толочко) Ірина Іванівна народилася 22 травня 1924 р. в с. Сарновичі Коростенського району Житомирської області. У червні 1943 р. була примусово відправлена звідти окупантами до м. Штальберг (Німеччина). Працювала на різних сільськогосподарських роботах, потім була відправлена на військовий завод, де виробляла ящики для пороху. У квітні 1945 р. визволена союзниками. Додому повернулася в серпні того самого року. Місце проживання: м. Харків.

На основі проведеного дослідження можна зробити висновок про те, що пошукова робота зі збору біографічних відомостей про «східних робітників» є одним із головних джерел вивчення остарбайтерства з Харківщини в роки Другої світової війни. Нам вдалося систематизувати відомості про вербування та вивезення остарбайтерів із міста й регіону, а також про їхнє перебування в Третньому райху та післявоєнне життя. Оскільки ця тема є малодослідженою, то вона бачиться нам досить перспективною і потребує дальшого розвитку.

Джерела та література:

1. Книга Скорботи України: Харківська обл. / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (голова) та ін. – Харків: Обласна пошуково-видавнича наукова редакція Книги Пам'яті України, 2007. – 848 с.
2. Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни: документи і матеріали / Укладач О.В. Дьякова. – Харків: Видавництво САГА, 2010. – 386 с.
3. Меляков Антон Володимирович. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / А.В. Меляков. – Х.: Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2002. – 205 с.
4. Кобзева Т.В., Дьякова О.В. Вогненні роки: Нововодолажчина в Другій світовій війні: науково-публіцистичний збірник / Тетяна Кобзева, Олена Дьякова; наук. ред. проф. В.Я. Білоцерковський. – Харків: Федорко, 2017. – 578 с.
5. Війна очима дітей: збірник архівних документів / Ред. колегія: Л.М. Юдіна, Є.О. Куш, С.М. Куделко. – Х.: ФОП Тарасенко, 2013. – 220 с.
6. Пудря І.М. Освіта Балакліївщини: Історичні розвідки / І.М. Пудря. – Х.: ФОП Бровін, 2014. – 294 с.
7. Харківський район: зб. архівних документів і матеріалів. Ч. 3 / Головний ред. Б.К. Мигаль, упоряд.: Л.М. Момот, В.В. Панкратьєва, Т.В. Чернявська. – Харків: Фоліо, 1996. – 188 с.
8. Красноградщина. Велич і добро крізь віки. Кн. 3 / С.І. Чернов, М.О. Муригін, М.М. Яворський, К.М. Фролов. – Харків: Діса плюс, 2013. – 896 с.
9. Волков М.Ю. Нарис з історії Близнюківщини: монографія / М.Ю. Волков. – Харків: Зебра, 2015. – 148 с.
10. Стрілець В.В. Люботин: історико-краєзнавчий нарис / В.В. Стрілець. – Харків, 2002. – 400 с.

11. Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / А.В. Скоробагатов. – Х.: Прапор, 2004. – 368 с.
12. Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упорядн., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. – Харків, 2004. – 236 с.

© **Юрий СКРИПНИЧЕНКО**

БИОГРАФИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ О «ВОСТОЧНЫХ РАБОТНИКАХ» КАК ИСТОЧНИК В ИЗУЧЕНИИ ОСТАРБАЙТЕРСТВА С ХАРЬКОВЩИНЫ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Работа посвящена исследованию истории остарбайтерства с Харьковщины в годы Второй мировой войны. В процессе поиска были собраны краткие биографические сведения о людях, которые в силу различных жизненных обстоятельств были вывезены оккупантами с Харьковщины в Третий рейх. Среди используемых методов важное место заняли: системный, дедуктивный, индуктивный, статистический. Они были стимулами беспристрастного собирания, обобщения и анализа информации. Работа базировалась на принципах историзма и системности. На основе проведенного исследования был сделан вывод: поисковая работа является одним из источников изучения остарбайтерства с Харьковщины в годы Второй мировой войны. Собранные биографические сведения можно использовать при подготовке к проведению лекционных занятий по истории Украины, всемирной истории, региональному краеведению, а также для написания рефератов, курсовых, дипломных, научно-поисковых работ.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Третий рейх, «новый порядок», поисковая работа, остарбайтеры.

© **Yuri SCRIPNICHENKO**

BIOGRAPHIC INFORMATION ABOUT «EASTERN WORKERS» AS A SOURCE IN THE STUDY OF HISTORY OF OSTARBEITERS IN KHARKIV REGION DURING THE SECOND WORLD WAR

The work is devoted to the study of the history of Ostarbeiters in the Kharkiv region during the World War II. During the search, brief biographical information about the Ostarbeiters, who, due to various life circumstances, were forcibly taken away by the occupants from the Kharkiv Region to the Third District, were collected. During my collection of biographical data, I interviewed both the participants of those war years

and their relatives. Among used methods occupy an important place: systemic, deductive, inductive, statistical. The aforementioned methods have become the factors of an impartial collection, synthesis and analysis of the information received. In addition to the methods used were the principles: historicism, systemic. On the basis of the study, the conclusion was made: search work is one of the sources of study of Ostarbeiters in the Kharkiv region during the World War II. The collected biographical information can be used during preparation for conducting lectures on the history of Ukraine, world history, regional regional studies, during the writing of abstracts, course papers, diploma, research work.

Keywords: *World War II, Third Reich, «new order», search work, ostarbeiter.*

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 94(477)“1918/1919”:355.426

© Андрій ЛИСЕНКО

УКРАЇНСЬКІ ПОВСТАНЦІ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918–1919 рр.

У статті здійснена спроба проаналізувати причини появи, роль та значення українського повстанського руху в першій чверті ХХ ст. на українських теренах. Розвал Російської імперії та багаторічна Перша світова війна, невирішення болючих для українського населення соціально-економічних проблем у поєднанні з активною боротьбою збройних формувань, підконтрольних різним політичним силам, зумовили появу та зростання такого феномена, як українські отаманські формування. У своїй більшості (на Лівобережжі) вони не мали стійких політичних уподобань і відповідно часто брали участь у боротьбі на боці полярних політичних сил. Зазвичай це були нечисленні групи озброєних людей, які намагалися захистити підконтрольну територію від тиску панівної на той момент влади. Історія дає нам чимало прикладів, коли повстанські формування налічували тисячі й десятки тисяч бійців, були організовані за принципом регулярної армії, контролювали значні території, однак не маючи власної політичної позиції і представники різних політичних сил використовували їх у своїх інтересах.

Ключові слова: збройні формування, регулярні військові частини, політичні сили, розвідка, командування, партизани, повстанці, озброєння, фронти, збройна боротьба.

(Продовження)

Проблема дослідження феномена українського повстанства в період громадянської війни першої чверті ХХ ст. привертала увагу як сучасників цього історичного періоду та учасників подій, які тоді відбувалися на українських теренах, так і пізніших дослідників. Цікаві фактичні матеріали ми можемо зустріти, зокрема, у П. Аршинова, В. Антонова-Овсієнка, М. Кубаніна та ін. [2; 3; 11]. Серед сучасних дослідників, праці яких ми використали під час написання цієї роботи, можемо назвати В. Горака та А. Андреева [7, 1].

У цій розвідці ми спробували висвітлити складний період історії нашої держави – весну та початок літа 1919 р., період, коли виступи українських повстанців збіглися в часі з боротьбою проти репресивного та державного радянського апарату й опором підрозділам добровольчої армії, що наступали. Зокрема, боротьбу та взаємини між двома найвпливовішими вождями повстанського руху на Півдні України – Н. Махном та Н. Григор'євим.

У середині квітня 1919 р. на території Донецького басейну розпочалися бойові дії проти військ А. Денікіна, які, за відомостями Р. Мордвінова, налічували близько 100 тис. осіб [13]. Збройні сили Півдня Росії (ЗСПР) були утворені 8 січня 1919 р. в результаті угоди між командувачем добровольчої армії генералом А. Денікіним та отаманом Донського козачого війська генералом П. Красновим. Також до ЗСПР увійшли Кавказька армія та Чорноморський флот. Повірівши в можливість нового очільника білогвардійського руху на півдні колишньої Російської імперії, значно збільшила свою допомогу Антанта.

Дослідник тогочасних історичних подій Р. Байбурін припускає, що вже на початку 1919 р. денікінців забезпечували як ударну антирадянську силу, зокрема, зброєю, боєприпасами, військовою технікою: літаками, танками, броневими автомобілями, комплектуючими для бронепотягів, спорядженням, обмундируванням і ще багато чим, чого потребувала армія для війни з комуністичним московським урядом. Головною транспортною базою став Новоросійськ, порт якого приймав військові вантажі аж до кінця літа 1919 р. Головним постачальником до квітня 1919 р. була Велика Британія. Пізніше англійський військовий міністр В. Черчилль визнавав, що лише вона відправила А. Денікіну 250 тис. рушниць, 200 гармат, 30 танків. Він писав: «Величезні запаси зброї та снарядів були надіслані через Дарданелли та Чорне море до Новоросійська. Кількасот британських армійських офіцерів і добровольців як інструктори, охоронці складів і навіть кілька авіаторів допомагали організації денікінських армій». Дослідник зауважує, що В. Черчилль не випадково називав денікінські війська «моя армія», бо ж від березня до вересня 1919 р. на кредит, наданий США, добровольці отримали від Антанти 558 гармат, 12 танків, 250 тис. комплектів обмундирування та інше військове спорядження. Саме це дало змогу А. Денікіну від весни 1919 р. перейти до масових мобілізацій, переважно серед селян. Навіть попри часті факти дезертирства, чисельність добровольчої армії зросла до 110 тис. осіб [4].

Слід зазначити, що цей регіон практично впродовж усього 1918 р. контролювали ворожі до комуністів сили. Водночас у ньому точилася розпочата зорієнтованими на більшовиків підпільними групами боротьба проти німецьких військ, що встановили свій контроль над східними українськими теренами в травні 1918 р., й діяв інспірований цим підпіллям та спричинений погіршенням соціально-економічного становища страйковий рух. Найболючішим ударом як для української влади, так і для окупаційних сил став загальний страйк українських залізничників, розпочатий наприкінці липня 1918 р. Він мав яскраво вира-

жений політичний характер. Серед основних вимог страйкарів були: визнання профспілки залізничників, збереження восьмигодинного робочого дня, недоторканність виборних осіб [9].

Саме на цьому тлі почало поширюватись і повстанство. Зокрема, у ніч на 23 липня 1918 р. спалахнуло повстання в Маріуполі, яке очолили створені на заводах, у порту, в самому місті й на залізниці ударні групи. Повсталим вдалося захопити й місто, й порт. Залізничники в районі ст. Маріуполь зайняли штаб австрійсько-німецьких військ, а робітничий загін кількістю 200 осіб – міську штаб-квартиру. Було роззброєно й розігнано гетьманську варту. Лише запросивши підкріплення з Волновахи та Бердянська, австрійсько-німецькі війська почали наступ на місто, що тривав майже дві доби. 150 осіб було заарештовано та віддано під військово-польовий трибунал, що засудив до розстрілу кожного десятого із заарештованих. Німецьке командування наклало контрибуцію на жителів міста у 337 тис. руб. та на порт – у 300 тис. руб. У самому Маріуполі було оголошено стан облоги [9].

Приблизно від 1 січня 1919 р. загони Н. Махна, в яких налічувалося тоді близько 7 тис. повстанців, виявились у ролі буфера між підрозділами УНР та частинами добровольчої армії, чинячи опір наступу білогвардійців спільно з прокомуністичними та лівоесерівськими формуваннями повстанців, у лавах яких було до 3 тис. осіб [14, 74–75]. Біля Краматорська, Слов'янська та ст. Розівка зав'язалися перші бойові сутички махновців із білогвардійцями, що засвідчили перевагу останніх. 8 січня 1919 р. махновці вдалися до контратаки, але добровольчі частини її відбили. На 10 січня 1919 р. підрозділи добровольчої армії дійшли до Токмака та ст. Царекостянтинівка, постійно вступаючи в сутички з невеликими махновськими загонами.

Історик В. Савченко зазначає, що в обставинах, які склалися, Махно був змушений утримувати 200 км фронту проти білогвардійців: від Токмака до Юзівки, а його формування в Катеринославській губернії спільно з червоногвардійськими підрозділами в Харківській убезпечили збройні сили Директорії УНР від безпосереднього контакту з білими [14, 78].

Увесь січень 1919 р. махновці практично самостійно вели боротьбу проти військ ЗСПР у Приазов'ї.

У цей час у Генічеську висадився білогвардійський десант, який, об'єднавшись із бригадою німецьких колоністів, наблизився до Великого Токмака. Білі, які десантувались у Бердянську в середині січня 1919 р., теж підійшли до Токмака, а їхні частини з Маріуполя – до ст. Царекостянтинівка.

Вочевидь, для міцного закріплення на Донбасі та в Приазов'ї формуванням ЗСПР слід було знищити опорний пункт махновщини – с. Гуляйполе.

У той самий період військове та політичне радянське керівництво перебувало у стані піднесення, адже встановило контроль над півднем України й зайняло великі портові міста. До того ж воно розробляло грандіозні плани вторгнення в Європу для надання допомоги Угорській радянській республіці.

Проте, не маючи реальних військових сил на Українському фронті й опинившись перед загрозою повномасштабного наступу білогвардійських частин, зокрема і з територій, які контролювало Військо Донське, радянське військове керівництво в особі П. Дибенка підписало з Н. Махном угоду, за умовами якої отаман увійшов до складу Червоної армії.

Що ж до політичних пунктів, то їх в угоді не виявилось. Причиною стала доктрина, закріплена в рішеннях I та II з'їздів КП(б)У, про свідоме ігнорування представників усіх партій, які є тимчасовими попутниками комуністів [5, 46]. Зокрема, в рішеннях було прямо вказано: «Членами військово-революційних комітетів можуть обиратися лише комуністи...» [10, 38]. II з'їзд КП(б)У, який відбувався в Москві, теж виніс відповідну постанову: «Жодні угоди постійного характеру із цими партіями в цілому неприпустимі. Можливі лише технічні угоди з окремими організаціями цих партій від випадку до випадку – для певних операцій» [10, 39].

У праці «Дороги Нестора Махно» проаналізовано таку політику, де автори знайомлять читачів зі своїм баченням подій. Вони стверджують, що намагалися знищити озброєних повстанців, яких на початок січня 1919 р. налічувалося понад 20 тис. осіб і які контролювали територію з населенням близько 1,7 млн осіб (до того ж їхній авторитет серед цих людей залишався надзвичайно високим), було вкрай небезпечно для радянського керівництва. Тому, найімовірніше, переконані автори, було ухвалено соломонове рішення: використати повстанців Н. Махна в боротьбі з ворогами радянської влади, а потім, після перемоги, діяти відповідно до обставин. Натомість махновці вважали, що зайняту ними територію повинні контролювати вони і що їхній анархокомунізм допомагає пролетаріату боротися з класовими ворогами революції [5, 46].

Увага командувача Укрфронту дедалі більше зосереджувалася саме на підготовці прориву Червоної армії для допомоги комуністичній Угорщині. Про ті ж таки плани думало й інше радянське та партійне керівництво. 23 березня 1919 р. головнокомандувач Й. Вацетіс доповідав В. Леніну про план спільних дій Червоної армії та військ радянської Угорщини. Саме на Український фронт вирішили покласти завдання встановити безпосередній і тісний зв'язок з угорцями. В одній із телеграм В. Ленін наголошував голові українського радянського уряду Х. Раковському: «Ще раз нагадую найважливіші два завдання: прорив через Буковину і взяття Ростова» [6, 56].

Можемо відмітити й переможні настрої, що панували серед вищого керівництва Червоної армії. У доповідній записці В. Антонова-Овсієнка на ім'я Х. Раковського від 31 березня 1919 р. йшлося про потребу повернення з Південного фронту раніше переданих туди українських частин: «Необхідно вимагати підтримки. Наші завдання як тих, хто стоїть на початку коридору в Європу, величезні. Нам повинні повернути взяті на Південний фронт, і негайно... Південний фронт цілком упорається. Чекаю на відповідь» [8].

Водночас 3-тя Задніпровська бригада на чолі з Н. Махном продовжу-

вала рух у бік Таганрога, як того вимагали накази й директиви радянського командування. 1 квітня 1919 р. махновцям вдалося захопити Новомиколаївку, що на схід від Маріуполя, потім села Безіменка, Весело-Вознесенське і ще низку населених пунктів. До Таганрога залишалось 46 верст. Діючи у вузькій смузі вздовж узбережжя Азовського моря, бригада щораз більше відривалася від решти частин дивізії. Можна сказати, що фактично як цілісне військове формування 3-тя Задніпровська дивізія перестала існувати: її 1-ша бригада на чолі з Н. Григор'євим утворила ядро Одеської групи військ, 2-га – Кримської групи військ, що за ініціативою П. Дибенка проводила незаплановану операцію із захоплення Криму.

Поза сумнівом, стрімкий наступ махновців не міг не вплинути на стан забезпечення продовольством, обмундируванням, боєприпасами та зброєю. Незадовільна робота тилових служб Червоної армії і доти викликала нарікання більшості командирів та змушувала керівництво махновської бригади вдаватися до самозабезпечення, що закономірно посилювало тенденції до незалежності у формуванні.

За свідченнями одного з ідеологів махновського та анархічного руху в Україні П. Аршинова, маса українського селянства, пов'язана з повстанським рухом, не сприймала спроби державних органів комуністів розпочати свою діяльність. Зокрема, у самому Гуляйполі так і не було організовано жодної радянської установи. Комуністичний уряд України на чолі з Х. Раковським розпочав саме в розпал денікінського наступу активну боротьбу проти махновщини: передусім різко змінила тональність своїх матеріалів комуністична преса, постійно називаючи махновський рух куркульським, а його гасла – контрреволюційними. Почастішали погрози на адресу керівників махновщини як зі шпальт газет, так і з вуст представників центрального керівництва українського радянського уряду. Революційних працівників, які прямували до Гуляйполя або звідти, почали арештовувати. Паралельно й забезпечення повстанських сил снарядами та набоями зменшилось у п'ять-шість разів [3, 93–94].

Військово-революційна рада махновців призначила на 10 квітня 1919 р. проведення III районного з'їзду селян, робітників і повстанців. Це зібрання мало визначити завдання моменту й дальший напрям життя району. До Гуляйполя прибули делегати від 72 волостей, що презентували інтереси понад 2 млн осіб. Питань обговорювали багато, але резолюцій з'їзду П. Аршинов не навів. Проте він зазначив, що наприкінці своєї роботи з'їзд отримав телеграму від командира дивізії П. Дибенка, в якій організаторів було оголошено поза законом, а сам з'їзд – контрреволюційним [3, 94].

Швидше за все, таке трактування загалом лояльних до нової влади повстанців пояснювалося бажанням московських комуністів заволодіти найбагатшим у колишній імперії центром сільськогосподарського виробництва та промислово розвинутим регіоном, яким була Україна. Це бачилося тим більше необхідним, що і продовольства, й вугілля, й іншої промислової продукції вимагало голодне

населення Москви та Петрограда. Саме із цією метою в Україні, порівняно з іншими територіями, були суттєво завищені норми реквізицій. Це відбувалося в умовах, коли населення й так страждало від німецько-австро-угорської окупації та частих змін політичних режимів упродовж усього 1918 р.

Окрім того, на відміну від задекларованої й реалізованої на практиці у Великоросії наприкінці 1917 р. політики розподілу земель між селянськими общинами, на українських теренах від початку 1918 р. вже уряд під керівництвом Г. П'ятакова поставив за мету націоналізувати всі значущі поміщицькі та монастирські господарства, що були найбільш розвинутими на всій території колишньої Російської імперії. Така політика перетворення великих аграрних господарств із найпередовішою технікою обробітку та агрокультури на колективні, а українських селян – на сільгоспробітників викликала нерозуміння й невдоволення.

Тим більше, що й гуртуватися українському селянству було навколо кого: існували кадри середнього офіцерського складу, підготовлені під час Першої світової війни, а також учасники антинімецького й антигетьманського опору, було створено організації та збройні підрозділи так званої територіальної оборони. Загалом уся територія України була вкрита мережею повстанських формувань чисельністю від кількох осіб до кількадесяти тисяч бійців, як у Н. Махна, Н. Григор'єва, Д. Зеленого. Ідеологічну підтримку повстанству надавали різні політичні сили: від анархістів до українських есерів. Ці угруповання були готові боронити свої права та інтереси й на практиці виконати власні програми аграрної революції: земля – селянам, вільна й без обмежень торгівля, вільні вибори до Рад.

У роботі «Чёрная книга коммунизма: преступления, террор, репрессии» ряд дослідників, аналізуючи політичну ситуацію, що склалася в Україні на початок 1919 р., дійшов висновку, що традиційне протиставлення українського села, населеного переважно українцями, та міст, у яких домінувало неукраїнське населення, зумовило й заклики до вигнання з України москалів, комуністів та євреїв [12, 113–114].

Ці особливості пояснюють запеклість і тривалість сутичок між представниками комуністичної влади та українськими селянами. Ще більше напружувала обстановку в регіоні присутність добровольчої армії, яка одночасно вела боротьбу і проти червоних, і проти селянських повстанських формувань. Зокрема, представники ЗСПР не визнавали самого факту утворення самостійної української держави й виступали виключно з імперських позицій, за єдину та неподільну Росію. Жорстокість боротьби зумовила й часті зміни при владі представників різних політичних режимів: за два роки Київ 14 разів переходив із рук у руки.

Перші спалахи опору реалізації урядової політики стали помітні вже у квітні 1919 р., у травні відбулося 93 селянські повстання в Київській, Чернігівській і Полтавській губерніях та навколо Одеси. Упродовж перших 20 днів липня 1919 р., за офіційними даними ВУНК, було 210 виступів за участю кількох сотень тисяч українських селян, на придушення яких кинули спеціальні формування та

підрозділи Червоної армії чисельністю близько 100 тис. осіб. Селянське військо отамана Н. Григор'єва та повсталі частини Червоної армії із 50 гарматами й 700 кулеметами у квітні – травні контролювали низку українських міст: Черкаси, Миколаїв, Херсон та ін. Майже 20-тисячне угруповання отамана Д. Зеленого й загони отамана І. Струка поширили свій контроль мало не на всю Київську губернію, радянські державні органи Чернігівщини потерпали від страху перед загонами Є. Ангела, Ю. Мордалевича та інших лідерів повстанського руху [12, 114].

Навесні та влітку 1919 р. відбулося зміщення значущості серед білогвардійських військ. Армія О. Колчака, що зазнавала поразки за поразкою, вже не була такою небезпечною для московського уряду, як сили, котрі очолював генерал А. Денікін. До того ж він почав отримувати військову допомогу від країн Антанти. У середині травня 1919 р. денікінці вдалися до нового наступу проти Червоної армії: у червні – встановили контроль над усім Донбасом, Донською областю та Кримом. 24 червня 1919 р. червоні покинули Харків.

Джерела та література:

1. Андреев А. *Нестор Махно, анархист и вождь в воспоминаниях и документах* / А. Андреев. – Б. м., б. и., 2012. – 430 с.
2. Антонов-Овсеенко В. *Записки о гражданской войне* / В. Антонов-Овсеенко. – Москва – Ленинград: Госиздат, 1928. – Т. 3. – 343 с.
3. Аршинов П.А. *История махновского движения (1918–1921)* / П. Аршинов. – Запорожье: Дикое Поле, 1995. – 248 с.
4. Байбурин Р. *Наступление А. Деникина в 1919 году* / Р. Байбурин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.Proza.Ru/2016/07/06/606>. – Назва з екрана.
5. Белаш В.Ф., Белаш А.В. *Дороги Нестора Махно* / В. Белаш, А. Белаш. – Москва: Проза, 1993. – 592 с.
6. Верстюк В.Ф. *Комбриг Нестор Махно* / В.Ф. Верстюк. – Київ: Наукова думка, 1991. – 212 с.
7. Горак В. *Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.): Історичне дослідження* / В. Горак. – Фастів: Поліфаст, 1998. – 224 с.
8. Режим доступу: <https://ru.theanarchistlibrary.org/library/verstyuk-vladislav-fedorovich-kombrig-nestor-mahno>.
9. Режим доступу: <https://studfiles.net/preview/5679507/page:3/>.
10. *Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов*. – Т. 1: 1918–1941. – К.: Политиздат Украины, 1976. – 1062 с.
11. Кубанин М. *Махновищина: Крестьянское движение в степной Украине в годы Гражданской войны* / М. Кубанин. – Ленинград: Прибой, 1927. – 228 с.
12. Куртка С., Верт Н., Панне Ж.-Л., Пачковский А., Бартошек К., Марголен Ж.-Л. *Чёрная книга коммунизма: преступления, террор, репрессии* / С. Куртуа, Н. Верт, Ж.-Л. Панне, А. Пачковский, К. Бартошек, Ж.-Л. Марголен. – Москва: Три века истории, 2001. – 780 с.
13. Мордвинов Р.Л. *В грозные годы гражданской войны* / Р.Л. Мордвинов. – Москва: Просвещение, 1977. – 319 с.
14. Савченко В.А. *Двенадцать войн за Украину* / В.А. Савченко. – Харьков: Фолио, 2006. – 415 с.

© Андрей ЛЫСЕНКО

УЧАСТИЕ УКРАИНСКИХ ПОВСТАНЦЕВ В ВООРУЖЁННОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В 1918–1919 гг.

В статье предпринята попытка проанализировать причины зарождения, роль и значение украинского повстанческого движения в первой четверти ХХ в. на украинских землях. Развал Российской империи и многолетняя Первая мировая война, нерешённые, болезненные для украинского населения социально-экономические проблемы и активная борьба вооружённых формирований, подконтрольных разным политическим силам, обусловили появление и рост такого феномена, как украинские повстанческие формирования. В своем большинстве (на Левобережье) они не имели устойчивых политических симпатий и, соответственно, часто принимали участие в борьбе на стороне полярных политических сил. Обычно это были немногочисленные группы вооружённых людей, которые пытались защитить подконтрольную им территорию от давления со стороны существующей в данный момент власти. История даёт нам значительное количество примеров, когда повстанческие формирования насчитывали тысячи и десятки тысяч бойцов, были организованы по принципу регулярной армии, контролировали значительные территории, но всё равно, не имея собственной политической позиции, они использовались представителями разных политических сил в своих интересах.

Ключевые слова: вооружённые формирования, регулярные военные части, политические силы, разведка, командование, партизаны, повстанцы, вооружение, фронты, вооружённая борьба.

© Andrei LYSENKO

PARTICIPATION OF UKRAINIAN REBELS IN THE ARMED CONFRONTATION ON UKRAINIAN LANDS IN 1918–1919

The article attempts to analyze the causes of origin, role and importance of Ukrainian rebel movement in the first quarter of the XXth century on Ukrainian lands. The collapse of the Russian Empire, long-lasting First World War, socio-economic problems which were unsolved and traumatic for Ukrainian population along with the active struggle of armed groups, controlled by different political forces, caused the appearance and growth of such a phenomenon as the Ukrainian insurgent groups. For the most part (on the Left-Bank Ukraine) they did not have stable political sympathies and, accordingly, often took part in the struggle on the side of the polar political forces. Typically, these were the small

groups of armed people who tried to protect the territory under their control from outside pressure of the existing regime. Although history gives us a significant number of instances when insurgent groups consisted of thousands and ten thousands soldiers, organized on the principle of the regular army, they controlled large areas, but all the same not having their own position they were used by representatives of different political forces in their advantages.

Formations created by certain political forces as a factor to strengthen their influence on the territories controlled by the opposing side had a special place in the rebel movement. However, even in this situation there weren't any guarantees that the armed groups, established and financed by them, would remain under full control. Assessment of the real military force of one or another insurgent group was difficult. Having, in the majority, the territorial principle of formation such groups if necessary, could increase their quantity in tens of times, having full support of the local population. Diversionary work was not estimated and evaluated, when a numerically small group of rebel-guerrillas could cause enormous damage and many victims, having done, for instance, a railway accident.

Carrying out raids on enemy-occupied territories was a specific factor, reinforcing the value of the rebel groups. Such attacks not only seriously destroyed internal communications, disrupted supplies for the front and logistics of a belligerent, but also caused the rise of the rebel movement in the raid places. Moreover, with a constant threat of violence by insurgents, local inhabitants, who were involved in work on existing power, were forced to cooperate with the rebel underground, giving intelligence information, providing necessary documents, and sheltering rebels. Such examples are enough, not only in the rear of the Volunteer, but also in the Red Armies.

A specific feature of the rebel movement in Ukraine was an active participation of middle and poor classes of the Ukrainian peasantry in it. This phenomenon was particularly noticeable in the northern regions of the country. The proofs about it can be found in the reports of senior military and political leadership of H. Rakovsky's government. We can assume that precisely the existence of significant rebel forces has become a significant factor of instability of political regimes that have been establishing in Ukraine, from hetman Skoropadsky regime and ending with the Soviet regime establishing. In such a way popular discontent with a declaratory judgment of a number of socio-economic problems found a real opportunity to have a real impact on the ongoing processes of state-building attempts undertaken by one or other political forces.

Keywords: armed groups, regular military units, political forces, intelligence, command, guerrillas, insurgents, weapons, fronts, armed struggle.

УДК 355.48(100)“1914/1918”:327“19/”

© Олександр ШМОРГУН

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ЯК ПРОЛОГ ДО ДРУГОЇ ВСЕСВІТНЬОЇ ВОЄННОЇ КАТАСТРОФИ: СТАДІАЛЬНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ПЕРЕДУМОВИ

У статті проаналізовано особливості зміни соціально-економічного лідерства наприкінці ХІХ ст. Показано, що відставання Великої Британії від її конкурентів на зовнішніх ринках пов'язане з переходом на екстенсивний алгоритм існування найбільшої імперії світу, яка стала батьківщиною промислового перевороту, її переорієнтацією на фінансово-лихварські механізми отримання надприбутків, що є показником початку стадіально-цивілізаційного занепаду класичної буржуазної формації. Крім того, показано, що Німеччина, яку й нині багато істориків вважають головним винуватцем Першої світової війни, в цей період здобуває конкурентні переваги насамперед завдяки форсуванню інноваційної складової свого розвитку, зумовленого обранням принципово іншої, щодо англосаксонської, моделі суспільного ладу посткапіталістичного типу. Важливо, що саме на таких засадах нового суспільного ладу вже у ХХ ст. низка розвинених країн Сходу і Заходу продемонструвала економічне диво.

Доведено, що антагонізм між найпотужнішими геополітичними гравцями, який призвів до Великої війни, був спричинений не настільки так званим колоніальним переділом світу, наскільки зіткненням двох несумісних стратегій дальшого існування людства. Причому приченість Російської імперії за такого підходу була пов'язана саме з тим, що вкотре змарнувавши історичний шанс модернізації, вона в неминучому світовому воєнному конфлікті через панування в державі компрадорськи орієнтованого класу обрала статус сателіта Великої Британії та Франції, які на той час були основним форпостом саме загниваючого монопольно-фінансового та загарбницького імперіалізму якісно нового глобального типу, що врешті став головною причиною обох світових, а потім «холодної» та нинішньої «гібридної» війн (путінський режим є похідним від сучасної глобальної «світосистеми» вже постмодерного неоколоніалізму).

Ключові слова: *стадіально-цивілізаційний підхід, фінансовий імперіалізм, геополітика, національне самовизначення, неоколоніалізм.*

Попри існування величезного масиву літератури, присвяченої рушіям та подіям Першої світової війни, досі незрозуміло, чому після фактично добровільного припинення наступальних бойових дій Німеччиною, після обіцянок посередника та міжнародного третейського судді – американського президента В. Вільсона про те, що в цій війні не повинно бути переможців і всім головним «дійовим особам та виконавцям» буде дозволено, так би мовити, зберегти обличчя, за сумнозвісною Версальською мирною угодою країни-переможці не просто наклали великі репарації на переможену колишню Німецьку імперію, а й фактично намагалися знищити Німеччину як суверенну націю-державу. Адже загалом за Версальським договором Німеччина втрачала восьму частину своєї території і дванадцятку – населення, 75 % видобутку залізної руди та цинку, 20 % – вугілля, 20 % – виплавки чавуну, 33 % – виробництва сталі, годі вже й казати про величезні прямі конфіскації сировини й товарів. Уздовж правого берега Рейну було створено демілітаризовану зону.

Німеччині дозволили мати лише стотисячну армію, її позбавляли військового флоту й авіації. Імперію Вільгельма змусили також відмовитися від усіх колоній і зобов'язали виплачувати репарації у 269 млрд золотих марок, що на той час було еквівалентом приблизно 100 тис. тонн золота (які, попри певні послаблення, остаточно були виплачені лише у 2010 р.). Серйозне обурення в Німеччині викликало й передання численних німецьких меншин під владу новостворених Польщі, Чехословаччини, Литви, Латвії, Естонії, Королівства Сербів, Хорватів і Словенців (від 1929 – Югославія), а також Франції та Румунії.

Тож не дивно, що вже у 1919 р. знаменитий економіст Дж. Кейнс застерігав: Версальська угода фактично закладає фундамент Другої світової війни, в якій Німеччина спробує взяти реванш за свою поразку й нечуване приниження – практично спробу її знищення як суверенної держави. А одному з переможців, маршалові Ф. Фошу, належать пророчі слова про те, що у Версалі між ворогуючими сторонами підписано лише перемир'я на 20 років. Про ту саму небезпеку попереджали британський прем'єр Д. Ллойд Джордж та класик філософії історії О. Шпенглер. Отже, логічно, що деякі історики взагалі вважають Першу світову війну своєрідним прологом до другої всесвітньої воєнної катастрофи.

Показово, що відомий американський журналіст і політолог В. Ліппман, який фактично був не тільки радником, а й соратником президента В. Вільсона (раніше – радником Т. Рузвельта) й фактично співавтором промови американського глави держави та його знаменитих «Чотирнадцяти пунктів мирної програми» й конвенції Ліги Націй, покинув Паризьку мирну конференцію ще до її закінчення, продемонструвавши цим обурення з приводу порушення союзниками-переможцями попередніх домовленостей із Німеччиною, що капітулювала в обмін на гарантії укладення «миру без анексій і контрибуцій» (невдовзі В. Ліппман напише відомі книжки «Суспільна думка» й «Фантом публічності», в яких, спираючись на свій недавній досвід участі в міжнародній політиці, розвиватиме тезу про те, що процедурна демократія з її можливістю тиску на

політичних діячів, яким надається в борг своєрідний політичний кредит під загрозою наступного непереобрання, часто не наважується на ухвалення важливих і відповідальних рішень, розрахованих не на сьогоденну підтримку загалу, а на стратегічну перспективу).

Здавалося б, те, що головним винуватцем першої Великої війни є саме Німеччина, не підлягає сумніву. Адже хоча О. фон Бісмарк ратував за антиколоніальну політику, що вимагала величезних воєнних і ресурсних витрат, на користь свого пруського державного соціалізму національного, а не імперського взірця, після відставки «залізного канцлера», за Вільгельма II, запанувала концепція імперського пангерманізму з її культом кайзера, армії та прагненням до колоніальних захоплень, що були невдовзі частково реалізовані [1].

Понад те, цю імперіалістичну політику було посилено потужною теоретичною базою, а саме концепцією життєвого простору, яка мала пронацистське соціал-дарвіністське підґрунтя й передбачала створення Великої Німеччини (Серединної Європи), що корелювало з численними територіальними претензіями імперії Вільгельма до різних європейських країн, включно з Росією, яку взагалі планувалося піддати територіальному перерозподілу. У зв'язку із цим у німецькій пресі розгорнулася пропагандистська діяльність під гаслом «Пруссія – під керівництвом пруського короля, Німецька імперія – під керівництвом Пруссії, світ – під керівництвом Німеччини», реалізація якого мала гарантувати імперії «місце під сонцем» [2]. Демонструючи реальність своїх намірів наприкінці ХІХ ст., Німеччина захопила Того й Камерун, Південно-Західну Африку, Каролінські, Маріанські й Маршаллові острови та інші території (хоча її колонії все одно поступалися британським у 11,5 раза за площею і в 32 рази за населенням). Отже, не випадково на імперських зазіханнях Берліна як на головній причині Першої світової наполягає президент Франції у 1913–1920 рр. Р. Пуанкаре у своїх «Спогадах» та написаній у 1924 р. праці «Походження світової війни».

Причиною виникнення цього етноцентричного імперського експансіонізму, в основі якого був войовничий реакційний націоналізм, що ніби визначав мотивацію деяких країн, часто називають запізнення у формуванні власної державності. Не секрет, що Німеччина відстала у процесі свого націєтворення, яке «залізний канцлер» О. фон Бісмарк мусив проводити «залізом і кров'ю». Здається, те саме можна сказати про Італію, котрій поштовх до формування модерної нації, як і аморфному конгломерату німецьких князівств, дали Французька революція та наполеонівські війни проти коаліції європейських імперських реакційних режимів (за фасадом яких так чи інакше приховувалася Британська імперія). Що ж до Балканського регіону, до якого належали й новостворені держави, й так звані бездержавні етнічні утворення, що входили до тогочасних європейських імперій, то його народам також приписують прагнення досягти національного суверенітету й навіть імперської величі, яке теж спонукало до воєнних сутичок.

Але головне навіть не це. Хоч як дивно, насправді навіть коли враховувати юнкерсько-пруські замашки в зовнішній політиці Вільгельма II, об'єктивно

Німеччина мала не так багато підстав для розв'язання масштабної війни саме з метою безпосередньої анексії британських колоній та переділу світу воєнними засобами, позаяк в описуваний період вона володіла як мінімум на європейському континенті безсумнівними конкурентними перевагами в економіці, що спирались на її повне технологічно-інноваційне лідерство, яким Велика Британія – батьківщина індустріального перевороту – поступилася саме Німеччині.

Справді, за двадцятиріччя від 1873 до 1900 р. питома вага Великої Британії у світовому господарстві, зокрема й через відставання англійської промисловості, скоротилася удвічі з лишком (у світовій промисловості вона зменшилася від 32 % у 1870 до 14 % у 1913 р.). За цей час експорт промислових виробів із Великої Британії збільшився на 8 %, а з Німеччини – на 40 %, завдяки чому остання вийшла на друге місце у світі за обсягами промислового виробництва (16,5 %), обігнавши Сполучене Королівство за експортом продукції машинобудування (від 1906 до 1912 р. Німеччина наростила його на 100 %, тоді як Британія лише на 20 %).

Саме машини становили майже третину німецького експорту, який на світовому ринку теж посідав перше місце. Цих показників імперська економіка досягла передусім завдяки масовому розвитку найновітніших прогресивних галузей промисловості: електротехнічної, алюмінієвої, хімічної. До початку війни Німеччина була лідером на світовому ринку електротехнічних виробів (її питома вага в загальному експорті цієї продукції дорівнювала 50 %), а також у виробництві хімічних фарб, які використовувала промисловість усіх країн.

Як наслідок, «Англія дедалі більше відставала в технічному сенсі. Обладнання багатьох англійських підприємств застаріло. Пар залишався головною енергетичною силою англійської промисловості, тоді як США й Німеччина вже широко застосовували електрику. Нові галузі промисловості – електротехнічна, хімічна – не дістали в Англії широкого розвитку. Багато галузей англійської промисловості страждали на технічний консерватизм» [3].

Виникає логічне запитання: у чому ж полягала головна причина відставання Британії, яка стала батьківщиною промислового перевороту? Фахівці з економічної історії так чи інакше звертають увагу на те, що розвиток якраз і почала гальмувати наявність величезних колоній, утримування яких, попри забезпечення дуже високого приросту ресурсної бази, робочої сили та ринків збуту, щораз більше вступало в нездоланий антагонізм із власне британськими національними, зокрема й економічними, інтересами! У зв'язку із цим видатний критик не тільки британського, а й новітнього світового імперіалізму, що в той час народжувався, Дж. Гобсон у своїй класичній праці з досить виразною назвою «Імперіалізм» доводив, що Британська колоніальна імперія є, по суті, паразитичною, а тому згубно впливає на економічні засади суспільства метрополії, насамперед на його креативний потенціал [4]. Вимагаючи від «володарки морів» величезних військових витрат для успішного суперництва з іншими світовими імперіалістами й тримання в покорі представників поневолених народів, ресурси колоній не давали змоги компенсувати цю гонку озброєнь передусім на морі, бо ринки

збуту вироблених товарів у них були недостатніми через низький рівень потреб, а передусім купівельної спроможності місцевого населення.

Але водночас, задовольняючи завдяки колоніям частину своїх (переважно продовольчих та сировинних) потреб за заниженими цінами й продаючи надлишок продовольства на світовому ринку, а також отримуючи надприбутки за рахунок надексплуатації своїх сателітів, «імперія, над якою ніколи не заходить сонце», все-таки здобувала додатковий фінансовий капітал, що допомагав підтримувати високий рівень життя населення в метрополії, а головне – розвивати міжнародне кредитування задля отримання лихварського надприбутку.

Усе це породжувало невинуватене зростання спекулятивно-банківських пріоритетів над зовнішньоторговельним, а отже, й над потребою в розвитку промисловості. Як наслідок, Британська імперія, що була найбільшою колоніальною державою (колонії переважали метрополію за територією в понад 100, а за населенням – у 8 разів), фактично першою вступила в добу стадіально-цивілізаційного занепаду класичного капіталізму, яка трохи пізніше дістане назву загниваючого імперіалізму: «наявність величезних колоніальних володінь і тривале панування на світових ринках зумовили те, що в Англії тенденція до загнивання та паразитизму проявилася раніше і з більшою силою, ніж в інших державах. Англійська буржуазія багато в чому втратила стимул до систематичного вдосконалення виробництва» [5].

Відтак виникла парадоксальна ситуація: колонії слугували потужним сировинним додатком до британської промисловості, яка поступово ставала непотрібною метрополії. Адже, повторюємо, надприбутки щораз більше з'являлися не просто завдяки експлуатації колоній задля розвитку британської промисловості. За доби утворення фінансового капіталу банкіри Англії віддавали перевагу вміщенню «надлишкових» капіталів зовсім не в національну економіку, а під лихварський відсоток на міжнародних фінансових ринках. Саме гонитва капіталістів за найбільшим кушем і призводила до того, що Англія – перша фінансова держава світу – не знаходила коштів для модернізації багатьох застарілих галузей своєї індустрії: напередодні Першої світової війни щорічні капіталовкладення в її власну економіку були вдвічі-втричі меншими, ніж за кордон.

Якщо казати конкретніше, то наприкінці ХІХ ст. загальний дохід від капіталовкладень у зарубіжжі сягав 90 млн, а від англійської зовнішньої торгівлі менш ніж 18 млн фунтів стерлінгів. Британія ставала дедалі більшим світовим лихварем, проте свою промислову перевагу незворотно втратила. Тому зовсім не дивно, що впродовж 1870–1913 рр. вона перетворилася з експортера на імпортера: її імпорт подвоївся. Отже, казати, ніби Велика Британія конкурувала з Німеччиною за першість у виробництві та експорті високоякісних товарів і саме тому між цими двома країнами точилась боротьба не на життя, а на смерть за ринки збуту, немає підстав.

Понад те, завдяки відсоткам із лихварського капіталу Сполучене Королівство отримувало прибутки, що давали йому змогу фактично за економічного

занепаду мати позитивний платіжний баланс у зовнішній торгівлі. Швидше тут йдеться про прагнення Лондона будь-що спекатись ефективного конкурента передусім в особі Берліна (США в цей час були ще більшою мірою націлені на насичення внутрішнього ринку, а також на економічне завоювання Південної Америки та Далекого Сходу де, втім, їхні інтереси вже почали стикатися з британськими).

Німеччина прагнула завоювати нові ринки збуту для своїх товарів і зруйнувати Британську імперію передусім із метою не захоплення нових колоній, а встановлення вигідного їй режиму вільної конкуренції. А це, зі свого боку, загрожувало Британії втратою в процесі світового переформатування джерел надходження капіталу завдяки її статусу світового банківського центру та емітента на той час резервної валюти – фунта стерлінгів, а отже, ролі головного фінансового посередника в міжнародних економічних обмінах. «Лондон мав становище світового фінансового центру. Англійська валюта виконувала роль міжнародних грошей, виступала як розрахункова одиниця у світових торговельних оборудках. Серед найвідоміших представників фінансової олігархії Англії виділялись такі банкіри, як М. Ротшильд, А. Берінг, Дж. Ллойд, Дж. Чемберлен, капіталовкладення яких розміщувались у більшості країн світу» [6].

Для Німеччини навіть колоніальні сировинні ресурси не були настільки спокусливою ціллю, щоб заради них прагнути широкомасштабної руйнівної війни. Річ у тому, що як зараз, так і тоді інноваційний шлях розвитку економіки завдяки запровадженню нових технологій зменшував потребу в сировинних ресурсах. І навпаки, дуже показово, що на початку ХХ ст. стрімко зростає англійський експорт вугілля: за даними 1913 р., Велика Британія вивезла машин на 37 млн, а кам'яного вугілля – на 54 млн фунтів стерлінгів.

Нарешті, існувала ще одна, чи не головна, обставина, яка пояснювала бажання Антанти оголосити Берліну війну на знищення. Попри всі прагнення Вільгельма II вписати Другий райх у традиційну світову імперіалістичну політику неухильного наростання воєнно-економічного паразитизму, Німеччина спиралася на європейську модель соціально-економічного розвитку, принципово відмінну від англосаксонської: на протигагу американським трестам близько 500 німецьких олігопольних картелів і синдикатів, по суті, були особливими корпораціями, побудованими на запроваджених іще О. фон Бісмарком засадах стимулювання інноваційних форм підвищення продуктивності праці насамперед за рахунок загальнонаціонального розвитку продуктивних сил, що забезпечувало конкурентні переваги Німеччини й на зовнішніх ринках (цікаво, що вже згадуваний В. Ліппман розробляв концепцію «вільного колективізму», похідну від ідей фабіанства, австромарксизму, феодального соціалізму та інших європейських і японської ідей національного солідаризму та корпоративізму, типологічно зіставних із бісмарківським зовсім не нацистським «націонал-соціалізмом»).

Отже, якщо говорити про глибинні витоки Першої світової війни, то вони зовсім не останньою чергою полягали у кривній зацікавленості Антанти (і, в

більш прихованому вигляді, США) у знищенні Німеччини не просто як конкурента на світовому ринку, а як держави, що будує свою економіку на засадах не акціонерно-лихварського космополітизму, а модерного національно-корпоративного солідаризму [7]. Тобто саме втрата Британією так званої пасіонарності, або креативності, – головна причина нездатності бути гідним конкурентом Німеччині не тільки в технологічному розвитку, а й у змаганні за лідерство в побудові фактично нового суспільно-економічного устрою, який виник унаслідок адекватної системної «Відповіді» стадіального масштабу на «Виклик» історії.

Не дивно, що саме автор концепції цивілізаційного «Виклику» та «Відповіді», один з основоположників модерної філософії історії та сучасник описуваного періоду А. Тойнбі тонко підмітив цей момент: «Британська промисловість неохоче усвідомлювала силу німецької промисловості, що суперничала з нею, а усвідомивши, відреагувала на кинутий їй виклик хибно. Британським підприємцям було варто визнати правду: успіх їхніх німецьких суперників забезпечений поєднанням наполегливої праці з високим інтелектом. Німці були піонерами в галузі застосування наукових досягнень до розвитку техніки. Якби англійці правильно сприйняли даний їм урок, то заходилися б вивчати нові, досконаліші німецькі методи з тим, щоб застосувати їх на практиці. Якби англійці виявилися достатньо уважними і знайшли свою позитивну «Відповідь» на «Виклик», вони могли б великодушно визнати, що німці чесно заслужили свій успіх і змагатися з ними потрібно без недобррозичливості. Замість того щоб прагнути виграти суперництво з німцями, роблячи ставку на наполегливу працю та підвищення продуктивності, вони намагалися відбити удар, примушуючи своїх співвітчизників розплачуватися за повільний розвиток британської промисловості» [8, 174–175]. Привертає увагу той факт, що А. Тойнбі відзначає не кількісну, а саме якісну відмінність німецької економіки від британської. Ця відмінність, і на думку Д. Травіна та О. Марганії, породжена інноваційністю самого суспільного ладу, який починає запроваджуватись паралельно з національною консолідацією Німеччини вже за часів Бісмарка [9, 439–463; 10, 529–561].

Усе це пояснює, чому спеціальна комісія, створена для вивчення британського потенціалу конкурентоспроможності, запропонувала запровадити приховано протекціоністські заходи, поставивши вимогу, щоб німецькі товари на британському ринку обов'язково мали клеймо «зроблено в Німеччині».

Отже, прагнучи зламати імперські протекціоністські бар'єри, Німеччина фактично ставила ті самі вимоги щодо вільної міжнародної торгівлі, які намагатиметься провести в життя американський президент В. Вільсон за підсумками Першої світової війни і які значною мірою буде реалізовано лише після Другої світової, безпосереднім наслідком якої стане не тільки чергова поразка Німеччини, а й знов-таки, цілком свідомо підготовлений США крах Британської імперії.

Саме тому напередодні Першої світової війни Німеччина, володіючи технологічними перевагами в економіці, будь-що прагнула подолати протекціоніст-

ські бар'єри розвинених країн із великою купівельною спроможністю населення, майже до останнього намагаючись уникнути збройного конфлікту. Взагалі, як свідчать праці, присвячені досліджуваній проблематиці, боротьба за колонії була зовсім не головною причиною Першої світової війни. «Війна спалахнула, – пише відомий французький фахівець Р. Арон, – не внаслідок колоніальних конфліктів між різними національностями на Балканах. У Марокко французькі та німецькі банки були схильні порозумітися... Англійська опінія була не менш свідома того, що дві економіки не тільки конкурували між собою, а й доповнювали одна одну, будучи одна для одної найкращим замовником і найкращим постачальником» [11, 257].

Того самого погляду притримується й Е. Гобсбаум, пишучи, що «подібно до того, як свобода проникнення на світові ринки не завдає жодної шкоди сучасній Японії, так і німецька промисловість могла б спокійно насолоджуватись нею до 1914 р.». На думку цього відомого історика, навіть найбільша з потенційних невдач – Британія, що програла змагання за вдосконалення своєї промисловості, могла б утриматися від державного протекціонізму, позаяк «її економічні інтереси залишалися спрямованими на мирний розвиток, незважаючи на постійні побоювання конкуренції з боку Німеччини, які різко проявились у 1980-х роках, та реальне проникнення німецького й американського капіталу на британський внутрішній ринок» [12, 455].

Але проблема в тому, що «конкуренція на грошовому ринку має суттєво інший характер, аніж конкуренція на товарному ринку. Найважливіша відмінність насамперед у тому, що на грошовому ринку капітал має форму грошей, а на товарному його ще доводиться перетворювати з товарного капіталу на грошовий. Однак при цьому можливо, що перетворення виявиться невдалим, тобто товарний капітал знеціниться й замість прибутку матимемо збиток. [...] Коли конкурують між собою грошові капітали, капітал як такий гарантовано і річ лише в тому, наскільки він зросте, яка буде величина відсотка» [13, 203]. Ось чому «разом із капіталістичним розвитком постійно зростає і та сума грошей, яку невиробничий клас надає в розпорядження банків. [...] Отже, з розвитком капіталізму та організації кредиту залежність промисловості від банків зростає» [14, 264].

І саме цей момент, за великим рахунком, став першопричиною Першої та Другої світових війн. Адже чи не найважливішим «...економічним чинником імперіалізму є його сприяння в справі розміщення капіталів. Зростаючий космополітизм капіталу є найбільшим економічним фактором нашого часу. Будь-який передовий промисловий народ прагне розмістити більшу частину свого капіталу за межами власної політичної території, в чужі країни або колонії і отримати з цього джерела дохід, що постійно зростатиме» [15, 59].

Причому дедалі більше відставання в інноваційному розвитку економіки, де безсумнівним лідером стала Німеччина, підштовхувало Британську імперію до обрання легшого способу вирішення своїх проблем, яким на перший погляд і видається фінансово-спекулятивний механізм надзбагачення: «Заміна устат-

кування вимагала значних додаткових вкладень капіталу, прибутки від яких надійшли б через тривалий час. Власники капіталів не бажали зволікати й прагнули миттєвого збагачення. Вони намагалися відшукати інші джерела отримання максимальних прибутків, оскільки англійська промисловість вже не забезпечувала значних грошових надходжень. Одним з них була банківська справа. Надаючи свої капітали для кредитування різноманітним місцевим і, особливо, іноземним компаніям, банки отримували високий і постійний прибуток. Ще прибутковішою справою виявився вивіз капіталу за кордон [...]. З кінця ХІХ ст. експорт капіталу став відігравати в Англії більш важливу роль, ніж експорт товарів» [16, 110]. І саме в цей період «фінансисти набули у світі такого значення, що вони часто затіняють в очах публіки розвиток промисловості» [17, 330].

Причому статистика темпів розвитку фінансової експансії британських банків вражає. Фактично саме в цей період зароджується глобальна лихварська система, від якої людство й насамперед Україна потерпають до сьогодні. «Англійські капіталісти віддавали перевагу не капіталізації свого прибутку способом установа нових обладнань на вітчизняних фабриках, де воно змусило б викинути величезну масу застарілого устаткування, а вивезенню його за кордон. [...] Англійська буржуазія стала найбільшим позичальником, а лондонський фінансовий ринок – фінансовим центром світу. Англія зі світової фабрики перетворилася на країну-утримувачку іноземних облігацій. Основа її потуги перемістилася із заводів у банки та на грошові ринки [...]. За 1870–1900 рр. її національний дохід подвоївся, тоді як доходи від закордонних інвестицій зросли в дев'ять разів» [18, 197].

Так само примушує країни-позичальниці жити в борг і другий із головних членів Антанти – Франція. Стосовно неї відома дослідниця деструктивних процесів у західному світі, які породили феномен тоталітаризму, Х. Арендт, попри власне єврейське етнічне походження, підкреслює, що існування обернено пропорційного зв'язку між розвитком у Франції банківського капіталу та прогресом у царині промислового розвитку неминує веде до зростання в цій країні одночасно ультралівих настроїв і антисемітизму, зумовлених фактично антинаціональною політикою єврейського банківського капіталу: «Позиції банкірів у економіці Франції були значно сильніші, ніж в інших капіталістичних країнах, а промисловий розвиток Франції після короткочасного підйому за правління Наполеона ІІІ настільки відстав від інших держав» [19, 82]. Справді, кланові Ротшильдів було байдуже, який політичний режим підтримувати в «країні базування». Головним для них бачилося не те, наскільки реакційна влада в країні, а те, чи дозволяє вона отримувати надприбутки, експлуатуючи самих французів та використовуючи фінансовий капітал не для розвитку національної економіки, а для спекуляцій на внутрішньому й зовнішньому фінансових ринках: «...французьким Ротшильдам у 1848 р. навряд чи знадобилися 24 години, щоб перенести свої послуги від уряду Луї-Філіппа до нової недовговічної Французької Республіки, а потім до Наполеона ІІІ. Такий самий процес повторився в дещо повільнішому

темпі після падіння Другої імперії і встановлення Третьої республіки» [20, 58].

І знов-таки, статистика використання в цій країні банківського капіталу на фінансування споживацького існування правлячих паразитичних класів і міжнародного кредитування, що підривало розвиток національної промисловості, просто вражає. «У 1870–1914 рр. темпи вивозу капіталу значно перевищували темпи зростання промислового виробництва: якщо за цей період обсяг промислового виробництва збільшився втричі, то експорт промислового капіталу – в шість разів. Понад те, до 1914 р. обсяг вивезеного капіталу в 1,6 раза перевищував загальну суму капітальних вкладень у промисловість і торгівлю Франції. [...] До 1914 р. вартість різноманітних цінних паперів у Франції становила 104 млрд франків, з них на частку вітчизняної промисловості й торгівлі припадало лише 9,5 млрд франків. Різко зростає кількість рантьє, що жили на доходи з цінних паперів. До початку Першої світової війни їх налічувалося 2 млн осіб [...]. Французькі капітали спрямовувалися головним чином до європейських країн і насамперед до Росії. На початку ХХ ст. в Росії використовувалося 10–11 млрд франків» [21, 206–207].

Тож не випадково у своїй програмній праці «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» В. Ленін саме Францію, де фінансовий капітал фактично придушував промисловий, вважав еталоном «лихварського капіталізму».

Водночас важливо врахувати, що фінансовий імперіалізм нерозривно пов'язаний із воєнним. У цьому зв'язку вже згадуваний Дж. Гобсон у класичній праці «Імперіалізм» підкреслював: «Ці великі комерційні махінації – грюндерство банків, маклерське посередництво, обрахування векселів, облаштування позик та організація акціонерних товариств утворюють центральний нервовий вузол сучасного капіталізму. [...] Чи стане хтось стверджувати серйозно, що європейські держави можуть розпочинати великі війни або розміщувати великі державні позики без згоди банкірського дому Ротшильдів або його союзників?» [22, 64].

Причина ситуації зрозуміла. По-перше, військовий потенціал необхідний для придушення всіх країн, які намагаються йти альтернативним шляхом модернізації промислового капіталу (у цьому разі Німеччини), оскільки вони завжди будуть зацікавлені у зламі системи глобального фінансового паразитизму, яка нині через небачений дисбаланс між кількістю реальних товарів і послуг та фінансових інструментів, що обслуговують їх використання, вкотре впритул підвела людство до війни. По-друге, військова потуга дає змогу вибивати борги. І нарешті, вона необхідна, щоб зберегти монополію в отриманні надприбутків через світове фінансове посередництво, яку утримувала Британія, а за підсумками Другої світової війни з повторної спроби захопили США, зруйнувавши Британську імперію та перетворивши американський долар на міжнародний платіжний засіб, яким довгий час був британський фунт стерлінгів. Звідсіля законічний висновок: «Багатство великих банкірських домів, розмах їхніх операцій та їхня космополітична організація роблять їх першими й рішучими прибічниками

ками імперіалістичної політики. Вони, володіючи найбільшою ставкою у справі імперіалізму, найширшими засобами можуть нав'язати свою волю міжнародній політиці» [23, 66].

Адже головна мета міжнародних фінансових монополістів не допустити до величезного акціонерно-посередницького джерела надзбагачення, яке утворюється внаслідок витонченої економічної форми пограбування решти світу, нових державних утриманців. Ось чому, повторюємо, Перша світова війна була пов'язана з боротьбою не так за переділ колоній, як за світове економічне лідерство та контроль над фінансовими потоками, навколо якого точиться відчайдушна боротьба і нині.

Але проблема в тому, що на етапі становлення вже міжнародної фінансової піраміди світового лихварства (за якої, як слушно зазначає Е. Гобсбаум, нові кредити надаються з відсотків, отриманих за попередні позики) неминуче настає ситуація, коли кредитор уже не може існувати без лихварських надприбутків, а позичальник, національну економіку якого душать боргові зобов'язання, більше не в змозі їх виконувати. Це й породжує потребу у «великій дубині» – військово-імперіалістичній потузі, за допомогою якої вибивають борги з держав-клієнтів за фактичного банкрутства вже національних урядів, що підсіли на боргову наркотичну голку (сьогоднішня світова фінансова система з її доларизацією і діяльністю МВФ була б просто неможлива без здатності США достатньо довгий час виконувати функцію «світового жандарма»). Зайве й казати про постійне прагнення потужних економічних гравців перетворити сучасну англо-американську тоталітарну фінансову монополію як мінімум на олігополію.

Звідсіля й затятість у веденні бойових дій «до переможного кінця». Щодо цього у відомій праці «Світове господарство та імперіалізм» М. Бухарін зазначав: «Експорт капіталу становить найбільш зручний метод економічної політики фінансового капіталу й найлегше захоплює нові галузі, підкорюючи їх монопольному пануванню “національних” фінансових груп. Ось чому загострення конкуренції між різними державами набуває тут особливо яскравих форм. Так, інтернаціоналізація господарського життя і тут неминуче тягне за собою вирішення спірних питань вогнем і мечем» [24, 70].

Як відомо, ця праця вплинула й на зміст ленінської розвідки «Імперіалізм як вища стадія капіталізму», де серед головних ознак сучасного імперіалізму згадується переважання вивозу капіталу над вивозом товарів.

Отже, цілком закономірно, що ще за кілька років до початку Першої світової війни, прогнозуючи її неминучість, видатний мислитель та ідеолог анархізму як антиімперської ідеології людської солідарності П. Кропоткін робить такий концептуальний висновок: «Нині існує в кожній державі особливий клас, або, точніше, банда, безкінечно могутніша, ніж промислові підприємці, і ця кліка також штовхає до війни. Це вищі фінансисти, великі банкіри. Вони втручаються в міжнародні відносини і готують війни» [25, 503]. Далі він пише: «Там, де наївні люди сподіваються відкрити глибокі політичні причини або національну ворож-

нечу, нема нічого, окрім змов, створених піратами фінансів. Вони експлуатують усе: політичні та економічні суперництва, національну ворожнечу, дипломатичні традиції та релігійні сутички. В усіх війнах останньої чверті століття проглядає рука великих фінансів» [26, 504–505].

Підтвердженням сказаному є, на наш погляд, той факт, що вже після укладення Версальської угоди та початку кредитування США, які протягом Першої світової війни подвоїли свій золотий запас за рахунок зруйнованої Європи, зокрема й Німеччини, нездатної виплатити безпрецедентні репарації, настала світова економічна криза, пов'язана з черговою розкруткою позичкового маховика (до 1929 р. новий фінансовий гегемон уп'ятеро наростив свої зовнішні грошові вливання, спрямовані на отримання надприбутку). Власне, ця фінансова катастрофа й запустила механізм світової економічної кризи та приготування до Другої світової війни.

Тобто насправді головна боротьба, яка призвела до світової війни, точилася не тільки за колонії як такі, а й за світовий монополізм у праві отримувати найшвидший гарантований лихварський надприбуток, з одного боку, і за те, щоб урешті зламати систему фінансового імперіалізму, досягши соціального й національного визволення, – з другого. На жаль, сьогодні той самий механізм глобального паразитизму не тільки не вдалось подолати. Навпаки, він набув безпрецедентних масштабів.

Академік М. Покровський, який спочатку встиг побувати в засновниках радянської історичної школи, а потім в «антимарксистських ренегатах історії», переконливо доводить, що хоча Росія справді не була готова до широкомасштабних бойових дій і цар Микола II постійно вагавсь, а реформатори на чолі з М. Столипіним будь-що прагнули уникнути втягнення держави, яка ще не оговталась від ганебної поразки в російсько-японській війні, в новий, уже катастрофічний для неї, збройний конфлікт, не тільки так звана партія війни, яка складалася з «реакційної воєнщини», а й об'єктивна ситуація штовхали імперію кинути виклик Австро-Угорщині та Німеччині.

У статті «Причини великої війни» М. Покровський зазначає, що внаслідок щораз більшої конкуренції на світовому продовольчому ринку Росія постійно втрачала надходження від головної статті експорту – зерна, і це ставило її економіку на межу катастрофи. Тому єдиним виходом було нарощення цього експорту за демпінговими цінами за допомогою надексплуатації штучно законсервованої російської общини. Адже «за 50 років (1861–1911) експорт зерна з Росії зріс більш ніж в 11 разів, причому якщо в 1860–70-ті роки через балтійські порти проходило його 54 %, а через чорноморські – 46 %, то в 1907 р. Балтійським морем було відправлено лише 11 %, а через Босфор і Дарданелли – 89 % збіжжя. Утім, посилення німецького впливу в Туреччині, прагнення Німеччини не тільки підкорити собі економіку Османської імперії, а й установити свій контроль над її збройними силами були й прямою загрозою Росії: панування Німеччини на берегах Босфору призвело б до повної залежності від неї економічного розвитку...

Росії...» [27, 418–419]. Це, зокрема, свідчить про зростання важливості ролі України та чорноморських портів у складі імперії (вона залишалася житницею і за радянської влади).

Понад те, готовність Росії до воєнного конфлікту з Німеччиною стає ще зрозумілішою, коли взяти до уваги, що внаслідок італійсько-турецьких і балканських війн османський уряд заклав Босфор, завдавши тяжкого удару по експортерах російського зерна. «Завдяки низці війн, що почалися з 1911 р. (італійсько-турецька, балканська, турецько-грецька та ін.) знамениті протоки – Босфор і Дарданелли – більшу частину часу були закриті для плавання. Що означало це для російського хлібного вивозу, неважко зрозуміти, якщо згадати, що цей вивіз за триріччя 1906–1908 рр., наприклад, на 89 % ішов через порти Чорного моря. [...] Збитки від закриття Дарданелл російський уряд оцінював у 30 млн руб. щомісяця». І це за ситуації постійного падіння вивозу внаслідок неефективності російського сільського господарства. Причому М. Покровський констатує нерозривний зв'язок паразитичного фінансового капіталу із сировинним експортом. «З гегемонією банків це чудово пов'язується, позаяк ми знаємо, що банки брали активну участь у спекуляції хлібом. І попри все, хоч би яким наочним видавалося це пояснення, тут ми маємо лише найреальніший привід війни [...] А причини містяться глибше» [28, 114].

Наростала й конкуренція з боку продуктивнішого німецького сільського господарства. Ось чому, як свідчить М. Покровський, саме Росія, знову-таки, прикриваючись гаслами про слов'янське братерство, фактично нацькувала Сербію на Австро-Угорщину, розуміючи, що у війну вступить і Німеччина, в поразці якої зацікавлені і Франція, яка прагне зберегти колонії та повернути Ельзас і Лотарингію з їхніми природними покладами, і Велика Британія. Остання, окрім усього решти, через зростання німецького військового й торговельного флоту ризикувала втратити свій статус «володарки морів» (згадаймо знамениту тезу одвічної британської геополітики: «хто володіє морями, той володіє світом»). Тобто під усіма слов'янофільськими міфологічними мареннями про Росію як третій Рим, що покликаний звільнити православний Константинополь, насправді приховувався геоекономічний інтерес – володіння середземноморськими протоками для виходу торговельного флоту з Чорного моря.

Ця критична залежність від сировинного експорту виникла тому, що в Російській імперії, попри всі декларовані здобутки цивілізації та сучасної економіки, й надалі панували механізми надприбутку, які базувалися на надексплуатації безпосереднього виробника та вивозі відновлюваних і невідновлюваних ресурсів у розвинені країни під гаслом «недоїмо, але вивеземо», яке нерідко трансформувалось у зловісну формулу «помремо (від недоїдання), але вивеземо» (як відомо, «нафтою і газом», тобто головним експортним товаром у царській Росії, на той час було зерно). Спираючись на дослідження того ж таки М. Покровського, Б. Кагарлицький пише: «Активний торговельний баланс можливо було підтримувати лише вивозом хліба з країни. В середині 80-х років вивозили 17 %

загального виробництва зерна, на початку 90-х – уже чверть. При цьому світові ціни падали. Зростання вивозу мало перекрити зниження цін, але російський експорт, що зростав, сам давив на світовий ринок, погіршуючи становище» [29, 389]. Виникало зачароване коло: задля виплати боргів, підтримки золотого рубля, без якого неможливо було отримати кредити й хоч якогось розвивати промисловість, влада зберігала архаїчні кріпосницькі форми експлуатації, а це зі свого боку вело до розорення села, посилювало соціальне напруження й готувало революцію 1905–1907 рр. [30, 402–403]. Надбудовою над цією все ще, по суті, здебільшого кріпосницькою системою праці був уже безмежно здеградований в інтелектуальному та моральному сенсах царизм [31].

Зокрема, паразитичний верхній прошарок російського суспільства потребував величезних фінансових ресурсів для підтримання свого надвисокого рівня життя на тлі тотально зубожілого населення (тут аналогії із сучасним станом путінської Росії також, як то кажуть, напрошуються самі собою). А це означає, що російський правлячий паразитичний клас, за великим рахунком, був не зацікавлений у реальній динамічній модернізації імперії, яка неминуче привела б до його швидкого усунення від влади. Загалом його влаштувало отримання надприбутків від вивозу зерна, що був пов'язаний із надексплуатацією селянства, адже модерними управлінськими стратегіями цей прошарок не міг оволодіти в принципі (і знов-таки, тут виникають паралелі з якістю економічної та політичної квазіеліти на пострадянському просторі). Якщо ж далі проводити аналогії із сьогоденням, зокрема із кредитуванням МВФ явно злочинних правлячих режимів на пострадянському просторі, то особливо показовим є те, що міжнародні фінансисти, як це було й за часів Наполеона, й на етапі підготовки Першої світової війни, всіляко підтримували реакційний царський режим, що був запорукою перманентно стагнаційного, а отже, кредитозалежного стану Росії. «Сприяючи капіталістичній індустріалізації країни, іноземні капітали водночас усіляко підтримували самодержавство, головну перешкоду на шляху економічного та соціального прогресу» [32, 74].

Саме обранням фінансово залежної моделі капіталістичного квазірозвитку й була зумовлена чергова переорієнтація Росії на її традиційних партнерів зі світосистемного ядра, майбутніх творців Антанти – Велику Британію та Францію, що не могло не призвести до віддалення від Німеччини. І це тоді як на противагу франко-англо-бельгійському капіталу, який передусім прагнув отримати надприбутки, загнавши країну-позичальника в боргову кабалу (як це сьогодні робить МВФ), співпраця з Німеччиною відкривала Росії шлях національного економічного розвитку й вела до подолання статусу якщо не периферійної, то принаймні напівпериферійної імперії. Адже, на відміну від світових лихварів, «німецькі підприємства не тільки випускали готову продукцію та збували її в багатьох регіонах Росії, а й вивозили за кордон» [33, 38], розвиваючи російську промисловість. Німецькі «інвестиції сприяли створенню низки промислових галузей, без яких неможлива була б індустріалізація країни: гірничо-металургійна, машинобудівна, електротехнічна, хімічна» [34, 40].

І навпаки, завдяки «щиросердій» допомозі спочатку Франції, а потім Великої Британії «до Першої світової війни Російська імперія за загальною сумою державного боргу посідала друге місце після Франції, а за обсягами державного боргу була першою у світі...» [35, 69]. Понад те, «до 1917 року Росія стає найбільшим позичальником у світі, на якого припадає приблизно 11 % обсягу світового боргу...» [36, 68].

Причому процес втягування Росії в економічну орбіту антинімецької коаліції не тільки з лихварськими, а й із військово-політичними намірами розпочався ще у ХІХ ст. Адже Петербург отримував позики на паризькій біржі ще з кінця 1880-х років. Їх загальна сума у 1889 й 1891 рр. становила близько 6 млрд 500 млн франків! Водночас показово, що левову частку банківських операцій (більш ніж 5 млрд франків) із надання Росії кредитів здійснювала банківська група французьких Ротшильдів, котрі з часів Наполеона уславилися здатністю отримувати надприбутки завдяки війнам та іншим кризовим станам, у яких виявлялися країни Європи [37, 52].

Далі борговий зашморт у «найкращих» традиціях нинішньої системи фінансового імперіалізму, становлення якої відбувалося саме напередодні Першої світової війни, почав швидко затягуватись: «...фінансовий агент у Парижі вмовив голову фінансового дому Ротшильдів приїхати до Росії і влаштував йому зустріч із Миколою ІІ. Наслідком цього стало переміщення від 1896 р. російських цінних паперів (облігацій) із Німеччини до Франції. Процес цей віддзеркалював... посилення франко-російського військово-політичного зближення (формування Антанти)...» [38, 151].

Вельми показово, що саме на початку 1880-х років, тобто фактично одночасно з отриманням перших французьких позик, Росія, вже контрольована французьким капіталом, розпочала з Німеччиною митну війну, спрямовану на віддалення від неї, внаслідок чого вже в 1887 р. імпорту із Німеччини зменшився від 46 % до 27 %. Самі позики були зумовлені передусім витратами, на які довелося йти під час російсько-турецької війни, що, до речі, значною мірою була спричинена прагненням Великої Британії зіштовхнути Росію з Османською імперією задля ослаблення (а отже, і збільшення фінансової залежності) їх обох. А вже наприкінці ХІХ ст. майже вся російська банківська система належала іноземцям [39, 589].

А далі вже цілковита фінансово-економічна залежність від геополітичних хазяїв неминуче вела Російську імперію до загибелі. У її економіці виникло засилля іноземних монополій, унаслідок чого надприбутки не стільки інвестувались у розвиток російської економіки, скільки виводилися за кордон: «У 1900 р. іноземні вкладення становили 45 % усього акціонерного капіталу в країні. Іноземні капіталісти щороку вибивали з Росії величезні суми як відсотки за кабальними позиками, наданими царському уряду. За потурання царизму англійські, французькі, бельгійські монополії захоплювали основні галузі важкої промисловості Росії, її багаті природні ресурси» [40, 111].

І саме через свою величезну заборгованість абсолютно неготова економічно й політично до війни імперія Романових була змушена йти у фарватері Антанти: «Своєрідність становища Росії в системі світового імперіалізму полягала в тому, що вона, з одного боку, була однією з “великих грабіжницьких держав”, що боролися за поділ та переділ світу, а з другого, – сама виступала об’єктом активних інвестицій фінансового капіталу найбагатших імперіалістичних держав. Для фінансового капіталу західноєвропейських держав Росія з її невичерпними запасами сировини та дешевою робочою силою була сферою найвигіднішого вміщення капіталу. Тенденція зростання імпорту іноземного капіталу залежала й від витрат держави на бюрократію, дедалі більші військові потреби. До 1914 р. державний борг Росії сягнув 4,5 млрд руб. До 35 % боргу за державними й гарантованими позиками використовувалось у невиробничій сфері. Причому ввіз іноземного капіталу до Росії мав яскраво виражений кабально-лихварський характер. Більш ніж 80 % капіталу, ввезеного в Росію, вміщувалось у державні позички, що робило царизм чимдалі залежнішим від європейського грошового ринку» [41, 305–306].

Як наслідок, упродовж 1881–1913 рр. Росія виплатила в рахунок погашення відсотків із позик та взятих кредитів 5 млрд руб., утративши при цьому велику частину свого золотого запасу, що в півтора раза перевищувала суму, отриману нею від закордонних інвесторів [42, 11]. Отже, переорієнтувавшись на світову банківську олігархію на початку ХХ ст., Росія вдруге після розриву союзу з Наполеоном, прогавила можливість уникнути сировинної залежності й стати на шлях самостійної модернізації завдяки економічному співробітництву з Німеччиною [43].

Звідсіля цілком справедливий концептуальний висновок про те, що, перебуваючи практично у статусі напівколонії, «Росія вступила в Першу світову війну не тільки за власними спонуканнями та мотивами, а й під впливом англійського та французького капіталу, що прив’язав її (за допомогою позик, інвестицій тощо) до своєї колісничі ще задовго до Першої світової війни [...], економічна залежність Росії від її старших партнерів – Англії та Франції – давала змогу останнім нав’язувати їй у ході війни, особливо за надавані позики та поставки зброї, умови, які зводили нанівець її самостійну роль у цій війні й змушували Росію воювати не стільки за свої імперіалістичні, скільки за чужі інтереси...» [44].

Причому військову промисловість також переважно контролював іноземний капітал, націлений передусім на отримання надприбутків, унаслідок чого темпи виробництва зброї та боєприпасів знижувались, знижуючи і боєздатність імперії [45, 631].

Але й це ще не все, фактично напередодні небаченої воєнної катастрофи саме за допомогою фінансового зашморгу Росію буквально примусили взяти на себе офіційні зобов’язання не просто вступити у збройний конфлікт на боці Антанти, а й воювати з використанням усього свого потенціалу (тут пригадується як Британія заплатила Олександрю I за участь у війні з Наполеоном за

таксою 250 тис. фунтів стерлінгів за 100 тис. боездатного війська). Конкретніше: саме після отримання в 1906 р. величезної довгострокової позики від Франції у 1 млрд 200 млн франків, що мала зарадити катастрофічному стану імперії після поразки у війні з Японією, в текст військово-політичного франко-російського союзу 1891 р. було внесено поправки, згідно з якими в разі нападу Німеччини на Францію Росія зобов'язувалася виставити не 800 тис. солдатів, як було передбачено раніше, а «все військо, яким володіє» (що перевищувало чисельно французьку армію втричі) [46].

Отже, економічними та воєнно-політичними засобами, вкотре використовуючи для цього Росію, світові фінансово-імперські монополісти фактично загнали Німеччину в економічну блокаду, внаслідок якої вона не могла реалізувати конкурентні переваги своєї економіки на зовнішніх ринках задля мирного «економічного проникнення», що придушувало її промисловість, і водночас вони ж таки створювали для Другого райху реальну загрозу війни на два фронти з катастрофічними для свого головного геоекономічного суперника перспективами.

Водночас особливо важливо зазначити, що союзницькі відносини з Росією у війні проти Німеччини зовсім не завадили фінансовим кредиторам і надалі заганяти її в жахливу боргову пастку, щоб максимально нажитися за її рахунок. Отже, згорнувши економічне співробітництво з німецьким капіталом, переважно спрямованим на розвиток реального високотехнологічного сектору за допомогою прямих інвестицій у російську економіку, на користь кредитування англо-франко-бельгійського банківського позичкового капіталу, що орієнтувався на отримання передусім лихварських надприбутків, імперія Романових вкотре обрала екстенсивно-застійний алгоритм свого існування, що неминуче мало закінчитися її крахом.

Тому, коли М. Покровський пише про ініціативу Росії в розпалюванні війни, пов'язану передусім із мотивом збереження будь-що морських транспортних шляхів хлібного експорту, він усе-таки недооцінює ще один потужний чинник, до речі, невіддільний від так званої проблеми проток. Ідеться про фінансову залежність Санкт-Петербурга від «союзників», що давала їм змогу нацьковувати Росію на Австро-Угорщину та Німеччину для реалізації геоекономічних інтересів країн Антанти та штовхала до продажу ще більших обсягів зерна за демпінговими цінами.

Утім, і сам М. Покровський, аналізуючи передумови Першої світової війни, мусив визнати, що її глибинні причини не зводилися тільки до геополітичних прагнень контролю над Босфором та Дарданеллами задля забезпечення безперервного експорту зерна з чорноморських (українських) портів Російської імперії: «...говорити лише про російський імперіалізм було половинчастим вирішенням завдання. Уже від кінця XIX ст. ми маємо російсько-французький імперіалізм. На континенті Європи він стояв проти німецького імперіалізму: англійський імперіалізм був «третім, що радіє в цій суперечці» [47, 147]. Тому історик зазначає: «...ясно одне: величезна участь неросійських капіталів у російському господар-

стві мала виводити його з національних меж і примушувати розділити долі світових кон'юктур» [48, 139].

Справді, без будь-яких «сараєвських інцидентів» (тобто замаху сербських терористів на австрійського ерцгерцога), за якими, на думку М. Покровського, також стояв Санкт-Петербург, Франція та Британія штовхали вільгельмівську військову еліту до розв'язання війни. Адже після створення Антанти: «...якщо навіть не брати до уваги жахливе ускладнення, що могло виникнути в разі англійського втручання, німецький імперіалізм був приречений на поразку, вимушений протистояти комбінованій потузі Франції та гігантської Російської імперії, яка, на противагу німецькій індустріальній державі з її [...] браком робочої сили, черпала поповнення з багатого людського резервуару. Відтоді як Росія взялася до систематичного навчання щораз нових військових частин – улітку 1914 року під прапором “російської армії мирного часу” вже перебувало 1,8 млн осіб, – співвідношення сил між Німеччиною та її противниками постійно змінювалось не на користь Німеччини. Цей безсумнівний [...] розвиток міжнародних відносин становив украй серйозну загрозу для всезагального миру» [49, 638].

Якщо додати до цього, що, як пише А. Зайончовський у двотомній праці «Перша світова війна 1914–1918 рр.», сам лише флот Англії переважав своїми силами військові флоти всіх Центральних держав, тоді як англійський та французький флоти цілком могли діяти спільно, блокуючи німецький (що фактично й відбулось), то стає зрозуміло: таке співвідношення не могло не спонукати німецький генералітет до дій на випередження. Завдаючи удару першим, Берлін принаймні мав би перевагу в ініціативі ведення бойових дій і змогу забезпечити собі тил: для цього слід було розгромити погано озброєну російську армію.

Про те, яким нерівноправним членом Антанти від самого початку була Росія, свідчить факт, що після початку війни Франція, маючи на своїй території основну суму російських золотих запасів, призначених для виплат за кредитами, наклала мораторій на ці активи, вимагаючи від Росії, щоб за рахунок урядових вкладів обслуговувались не тільки державні, а й приватні позики. «Неймовірним бачилося й те, що союзник, а не ворог запровадив заборону на використання російських грошових заощаджень. Міністерство фінансів не могло оплатити перші воєнні замовлення за кордоном. Окрім потреб військового відомства валюта була потрібна для приватної промисловості і торгівлі» [50]. Як наслідок, Росія, що не могла фінансувати воєнні замовлення (передусім на зброю та боєприпаси), заплатила за заморожування своїх авуарів за кордоном сотнями тисяч життів підданих.

Зрештою, будучи зацікавленою в участі Росії у війні, яка, до речі, забрала життя приблизно 600 тис. українців, уже Велика Британія відкрила кредити для імперії Романових під час Першої світової. Наслідки цієї «допомоги» були вражаючі: становлячи на початок 1914 р. приблизно 9 млрд руб., на 1 липня 1917 р. зовнішній борг Росії сягнув 43,9 млрд руб., а на початок 1918 р. трохи не дотяг до фантастичної цифри 60 млрд руб. золотом! [51]. Причому вимога сплати всіх

боргів за будь-яких обставин не підлягала перегляду (як відомо, часткове погашення французьких цінних паперів на 400 млн доларів задля покращення відносин із Заходом було здійснене навіть урядом М. Горбачова).

А це означає, що заради збереження свого боржника – Російської імперії – Антанта в принципі не могла піти (й не пішла) на надання незалежності Україні, чим, до речі, заклала додатковий геополітичний чинник, що сприяв Другій світовій війні.

Узагалі, геополітична конфігурація, що виникла в Європі завдяки Версальській системі, за якою Україну розділили по живому, була не стільки фіксацією кордонів титульних етносів, що претендували на власну державність після розпаду Австро-Угорської імперії, як це сьогодні нерідко пишуть у вітчизняних підручниках, скільки цілком свідомим створенням часто штучних меж із метою збереження Російської імперії, яка знову загрожувала б Німеччині, або принаймні вибудовуванням «санітарного кордону» проти більшовицької Росії.

Хоча насправді такий антибільшовицький «Східний вал» був би набагато міцнішим, якби до його складу ввійшла незалежна українська держава. Адже в разі утворення країнами Східної Європи спільного військово-політичного союзу нацистська Німеччина навряд чи наважилась би напасти на Чехословаччину та Польщу.

Водночас версальське приниження Німеччини і, як наслідок, спроба підтриманого більшовиками комуністичного перевороту в знекровленій війною країні призвели до виникнення нацизму, який фактично став екстремістською (а іншої і не могло бути за тих історичних умов) реакцією на зазіхання як фінансово-паразитичного ультралібералізму, так і російського комунізму (що, до речі, завжди підкреслювали у своїх програмних працях і Гітлер, і головний ідеолог Третього райху А. Розенберг, будуючи всю свою пропаганду на боротьбі водночас проти єврейського банківського капіталізму та російського більшовизму). Узагалі, символічно, що спроба захоплення влади комуністами з метою встановлення радянської влади в Німеччині та Версальський договір припали на той самий 1919 р.

Європейські метрополії і до того не одне століття розпалювали конфлікти на етнічному ґрунті за старим як світ принципом «розділяй і владарюй», тож багатолітня практика дискримінації етносів, що перебували в складі їхніх імперій, безумовно, справила вкрай негативний вплив на можливості конструктивної федералізації Східної Європи, ставши каталізатором Першої світової війни.

Але й тут потрібно взяти до уваги, що в останні десятиліття перед тією війною зростанню воєнно-політичної напруги в Центрально-Східній Європі, знову-таки, сприяла фінансово-імперіалістична політика основних на той час країн світосистемного ядра стосовно так званої периферії, безпосереднім наслідком чого стало посилення економічних негараздів, а відтак і соціально-політичної нестабільності та проявів екстремізму в новоутворених балканських країнах: «Більшість сучасних балканських історіографів наголошують, що

відсталість регіону напередодні Першої світової війни була спричинена тогочасними зовнішніми впливами: слабкість місцевої інфраструктури зумовлювалася ще наслідками османського правління, однак надалі національні економіки не могли розвинути через імперіалізм та експлуатацію з боку інших європейських держав. [...] До 1914 р. загальна сума боргу балканських країн далеко переросла рівень їхнього національного багатства: Болгарія заборгувала 850 млн франків, Сербія – 903 млн франків, Румунія – 1,7 млрд франків, а Греція – 1,25 млрд франків. Відсоткові виплати по цих позиках незабаром стали забирати суттєву частину національного валового продукту цих держав» [52, 33].

А якщо говорити про небезпечний агресивний шовінізм на Балканах, то, поза сумнівом, його розпалював у своїх інтересах той-таки паразитичний капітал, у тенетах якого опинилися країни регіону. «Отже, французька військова промисловість до самого кінця утримувала свої позиції в Сербії, інтереси французької військової індустрії, інтереси французького позичкового капіталу, що притікав у Белград через Франко-Сербський банк, і, нарешті, союз Франції з Росією – такі були три основні сили, на які перед війною спирався французький імперіалізм як у Сербії, так і скрізь на Балканах. Водночас завдяки балканським війнам та підтримці французького капіталу сербські шовінізм і націоналізм посилилися до такої міри, що невдовзі Франція не могла задовольняти попит на зброю» [53, 642–643].

Що ж до так званих недержавних, або «неісторичних», націй чи етносів Центрально-Східної Європи, а також перелічених новоутворених східноєвропейських держав, які здобули суверенітет до значної міри завдяки геополітичним маніпуляціям європейських імперій, то їхній затятий етноцентризм та агресивність, яка справді дає підстави говорити про Балкани як про порохову діжку Європи, були зумовлені не тільки зазіханнями Австро-Угорщини, Росії, та Османської імперії, а й штучним гальмуванням економічного та духовного розвитку цього регіону у складі тих-таки напівпериферійних імперій у попередні як мінімум сто років і не меншою мірою – тим новим типом паразитичного гегемонізму, який дістав назву «фінансовий імперіалізм».

Не змінилася ситуація і після закінчення Першої світової війни. Адже у Версалі та Тріаноні право націй на утворення самостійних держав значною мірою лише декларували, а насправді реалізували проект геополітичних буферних зон, спрямований передусім на захист інтересів країн-переможців. Заблокувавши процеси нормального націєтворення, ця нова геополітична конфігурація лише посилила національний екстремізм у Східній Європі. «Отже, ідея самовизначення застосовувалася лише вибірково, або для посилення прямого удару територіальній цілісності Центральних держав та більшовицької Росії, або задля створення “буферних держав”, залежних від “західної” європейської підтримки. Ці держави мали в майбутньому запобігти німецькій експансії на схід (Польща) та південь (Чехословаччина та Югославія), або ж просуванню Росії на захід (Польща, Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва). “Буферні держави” мали бути

достатньо сильними, аби виконати це завдання. Стосовно Чехословаччини та Югославії це завдання потребувало радше федеративного, поліетнічного устрою, ніж етнічно спаяних геополітичних утворень» [54, 190].

Що ж до України, то, як було показано вище, внаслідок переважно фінансово-паразитичних мотивів держав-переможців, її було фактично насильницьки залишено у складі тепер уже більшовицької імперії.

Але, намагаючись приховати за гуманістичною ідеєю права націй на самовизначення власні геополітичні та гео економічні інтереси, країни-переможці фактично досягли протилежного результату. Попри їхні відчайдушні прагнення за допомогою версальського безпрецедентного пограбування Німеччини раз і назавжди позбавити її статусу хоча б європейського економічного лідера, саме з огляду на існування величезного технічно-економічного та наукового (а отже, в перспективі й військового) потенціалу цієї держави та відсутності великих руйнувань на її території, де не було бойових дій, виконати це завдання не вдалося. «Ні в абсолютних, ані у відносних термінах Німеччина не була послаблена до тієї міри, яку часто припускали у 20-ті роки. В абсолютних термінах промислові та транспортні ресурси Німеччини лишилися переважно незайманими, тому що Перша світова війна не розгорнулася на її території. У відносних термінах територіальне упорядкування, ствержене на національному принципі, як, наприклад, це сталося у 1919–1921 роках, фактично залишило Німеччину другою європейською країною після Росії...» [55, 13].

Понад те, намагання створити на сході Європи свого роду філіал Антанти (згадаймо бодай спробу організації так званої Малої Антанти способом об'єднання Чехословаччини, Югославії, Румунії, що насправді більшою мірою мало антиугорську, аніж антинімецьку спрямованість), який одночасно давав би змогу стримувати як чергові реваншистські зазіхання Німеччини, так і загарбницькі наміри Радянського Союзу, фактично справили протилежний ефект. «Центральна позиція Німеччини лише посилювалась цими змінами. Саме існування цих новітніх незалежних, але дуже вразливих держав Східно-Центральної Європи, узаконених західними союзниками-переможцями, схилило політичний та дипломатичний баланс на користь Німеччини. Це (а), перш за все, створювало буфер проти повені більшовицької революції, (б) потім спонукало радянську Росію до співробітництва з Німеччиною у 20-ті роки, а згодом і поділу цього регіону 1939–1940 років і (в) максимально розладнало зусилля радянсько-західної співпраці, спрямованої проти нацистської Німеччини наприкінці 30-х років, оскільки Захід тоді утримувався у своїх зобов'язаннях щодо тих держав від того, аби розрахуватись з Радянським Союзом за таке співробітництво, жертвуючи справжньою незалежністю Центрально-Східної Європи» [56, 13–14].

Отже, внаслідок імітації процесів реального націєтворення на території Східної Європи з метою формування на континенті додаткової військово-політичної противаги своїм потенційним противникам Англія та Франція не

змогли вирішити завдання європейської демілітаризації. Адже на частині територій новостворених незалежних держав проживали етнічні німецькі меншини, а самі ці землі донедавна входили до складу Другого райху. Водночас частина або вся територія нових суверенних країн довго належала Російській імперії, правонаступником якої де-факто став СРСР, що за короткий період свого існування вже встиг налякати як мінімум Польщу, Румунію і Прибалтику експансіоністськими зазіханнями під гаслами експорту світової пролетарської революції. Як наслідок, виникла абсурдна ситуація зачарованого кола: західні гаранті територіальної цілісності країн і непорушності кордонів у Європі після своєї мюнхенської зради Чехословаччини були вимушені підтримувати союзницькі відносини з новими країнами Східної Європи, тим самим позбавляючи себе можливості укласти антигітлерівський пакт із СРСР, а ці країни (зокрема, й Польща) не тільки не бажали навіть тимчасово надавати радянським визволителям свою територію для воєнної протидії Гітлеру, а й, створивши військові націоналістичні диктатури, таємно й навіть відкрито почали співпрацювати з нацистами. Понад те, «побоювання Росії та комунізму з боку Східно-Центральної Європи тривало і в роки війни та німецької окупації. Згодом внаслідок цих побоювань кілька рухів після першого етапу опору кінець-кінцем схилились до співробітництва з окупантами» [57, 16]. До того ж загальноєвропейську нестабільність постійно посилювали взаємні територіальні претензії та економічні негаразди в Східній Європі, з яких часто користалися нацисти.

Отже, альтернатива двом тоталітарним монстрам, які прагнули світового панування, виявилася позірною. «Ця альтернатива також заперечувалась численними поділами та суперництвами, які породжувались обоюсторонніми територіальними вимогами, утисками етнічних меншин, соціально-економічними злиднями, взаємно роздратовуючими національними психологіями та відвертою політичною короткозорістю. Ці фактори трансформували внутрірегіональні стосунки на арену боротьби та полегшували гітлерівську програму завоювань. Навряд чи є перебільшенням вважати, що, як загальне правило, у міжвоєнній Східно-Центральній Європі спільні кордони спричиняли ворожі відносини. Таким чином, “звинувачення” у зраді регіональної незалежності має адресуватися власним фундаментальним слабкостям, нестабільності інституцій та безвідповідальності урядів, так само як і активним та пасивним провинам великих держав» [58, 17–18].

Таке потворне трактування історичної справедливості права націй на самовизначення негайно запустило процес мілітарної ескалації, що неминуче мав завершитися новою світовою воєнною катастрофою. Зокрема, перед реальною загрозою чергової бійні між традиційними воєнними супротивниками в новостворених східноєвропейських державах перемогли авторитарні націоналістичні диктатури. У Другій Речі Посполитій за керівництва Ю. Пілсудського сформувався новітній імперський синдром, що проявився у планах створення Великої Польщі від Балтійського до Чорного моря й навіть здобуття нею заморських

колоній, що швидко позначилось і на міжнародній політиці Варшави. У жовтні 1920 р. Польща захопила м. Вільнюс та Вільнюський край у Литви, на що союзники заплющили очі, узаконивши цю анексію 15 березня 1923 р. на конференції послів Англії, Франції, Італії та Японії.

Фактично під прикриттям Антанти, скориставшись тодішньою урядовою кризою в Німеччині, 3 травня 1921 р. поляки, знов-таки, застосовуючи військову силу, захопили частину Верхньої Силезії. Окрім того, попри «диво на Віслі», коли у вирішальній битві радянсько-польської війни 1919–1921 рр. Варшава відстояла незалежність, зокрема, й тому, що на її боці виступили військові з'єднання УНР, – не погоджуючись із лінією Керзона, яка встановлювала східний кордон за принципом етнічного домінування, 25 квітня 1920 р. Польща захопила частину українських і білоруських земель, зрадивши своїх недавніх союзників у боротьбі з більшовицькою навалою. А потім, щоб заручитись підтримкою Німеччини перед загрозою з боку Радянського Союзу, вона почала загравати з гітлерівським режимом, у руслі якого була й категорична відмова пропустити через свою територію частини Червоної армії, буцімто для надання допомоги зраженій унаслідок Мюнхенської змови Чехословаччині.

Головною метою британського прем'єра Н. Чемберлена, відколи стало зрозуміло, що політика умиротворення не принесла Європі миру, було зовсім не надати Польщі реальну військову допомогу, а лише спробувати запобігти їй ще тіснішому співробітництву з нацистською Німеччиною, що створювало для останньої міцний тил у разі нападу на Францію та Велику Британію. Як відомо, все це закінчилося змовою між сталінським та гітлерівським режимами, німецьким вторгненням значно більшими силами, аніж розраховували поляки, на їхню суверенну територію, офіційним початком Другої світової війни й наступним поділом Польщі за пактом Молотова – Ріббентропа. А потім Гітлер таки розв'язав війну проти західної коаліції, розраховуючи, як і колись генерали Німецької імперії, розгромити своїх супротивників на Заході й Сході по черзі, не давши їм змоги об'єднатися. І, як і в Першу світову, зрештою-таки, дістав війну на два фронти, що, як і у випадку з Другим райхом, призвело до грандіозної воєнної поразки.

Джерела та література:

1. Бялог Ю. *Германия: от политики Бисмарка к колониальной политике [Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <https://invirostov.livejournal.com/163725.html>. – Назва з екрана.
2. Самсонов О. *Германия на пути к Первой мировой войне [Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <https://topwar.ru/8533-germaniya-na-puti-k-pervoy-mirovoy-voynе.html>. – Назва з екрана.
3. *Англия в конце XIX в. Отставание от основных конкурентов [Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <http://tourism-london.ru/spavochnik-po-velikobritanii/istoricheskoe-stanovlenie-velikobritanii/626-angliya-v-konce-xix-v-otstavanie-ot-osnovnyh-konkurentov.html>. – Назва з екрана.

4. Федотов Г. Учение об империализме в одноименной книге Д.А. Гобсона [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ruskline.ru/analitika/2014/10/21/uchenie_ob_imperializme_v_odnoimennoj_knige_da_gobsona/. – Назва з екрана.
5. Англия накануне Первой мировой войны [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://tourism-london.ru/spravochnik-po-velikobritanii/istoricheskoe-stanovlenie-velikobritanii/637-angliya-nakanune-pervoy-mirovoy-voyny.html>. – Назва з екрана.
6. Экономическое развитие ведущих капиталистических стран с 70-х гг. XIX в. и до Первой мировой войны. Глава 4 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.gumer.info/bibliotek_Vuks/Econom/golub/04.php. – Назва з екрана.
7. Шморгул О. Універсальні характеристики неокорпоративізму в цивілізаційному вимірі // Людина. Розум. Історія: За матеріалами філософських читань пам'яті І.В. Бойченка: зб. наук. праць «Філософські діалоги'2011». – К., 2011. – С. 222–237.
8. Тойнби А. Дж. Пережитое. Мои встречи. – М.: Айрис-пресс, 2003. – 672 + 8 с.
9. Травин Д., Маргания О. Европейская модернизация: в 2-х кн. – Кн. 1. – М.: АСТ, СПб.: Terra Fantastica, 2004. – 665 с.
10. Травин Д., Маргания О. Европейская модернизация: в 2-х кн. – Кн. 2. – М.: АСТ, СПб.: Terra Fantastica, 2004. – 572 с.
11. Арон Р. Мир і війна між націями. – К.: МП «Юніверс», 2000. – 688 с.
12. Хобсбаум Э. Век империи. 1875–1914. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. – 512 с.
13. Гильфердинг Ф. Капитал. Новейшая фаза в развитии капитализма. – М.: Государственное изд-во, 1924. – 480 с.
14. Там само.
15. Хобсбаум Э. Век капитала. 1848–1875. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. – 480 с.
16. Бураков Ю.В., Питльована Л.Ю. Нариси історії Англії нового часу. – Львів: Центр Європи, 2003. – 128 с.
17. Сорель Ж. Социальные очерки современной экономики: Дегенерация капитализма и дегенерация социализма. – М.: КРАСАНД, 2011. – 376 с.
18. Экономическая история капиталистических стран. – М.: Изд-во Московск. ун-та, 1986. – 360 с.
19. Арндт Х. Джерела тоталітаризму. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. – 584 с.
20. Там само.
21. Экономическая история капиталистических стран. – М.: Изд-во Московск. ун-та, 1986. – 360 с.
22. Гобсон Дж. Империализм. – М.: Книжн. дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 288 с.
23. Там само.
24. Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. – М.: Политиздат, 1989. – 512 с.
25. Кропоткин П.А. Хлеб и воля. Современная наука и анархия. – М.: Правда, 1990. – 638 с.
26. Там само.
27. История СССР. XIX – начало XX в. – М.: Высш. шк., 1987. – 542 с.
28. Покровский М.Н. Империалистическая война. – М.: Изд-во Коммунистич. Академии, 1931. – 340 с.
29. Кагарлицкий Б. Периферийная империя: Россия и миросистема. – М.: Ультра. Культура, 2004. – 528 с.
30. Там само.
31. Колпакиди А., Потапов Г. Николай святой или кровавый? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://loveread.ec/read_book.php?id=65334&p=2. – Назва з екрана.

32. Тарновский К. Социально-экономическая история России. Начало XX в. Советская историография середины 50-х – начала 60-х годов. – М.: Наука, 1990. – 292 с.
33. Ерохина О. Германский капитал в российской экономике в конце XIX – начале XX века // Вестник Челябинского государственного университета. – История. Вып. 31. – 2009. – № 12 (150). – С. 36–41.
34. Там само.
35. Цареградская Ю. Государственный долг в дореволюционной России: историко-правовые аспекты становления и развития // Актуальные проблемы российского права. – 2015. – № 7 (56). – Июль. – С. 65–70.
36. Там само.
37. Бовыкин В.И. Французские банки в России. Конец XIX – начало XX в. – М.: РОССПЕН, 1999. – 256 с.
38. Сироткин В. Вехи отечественной истории. Очерки и публицистика. – М.: Междунар. отношения, 1991. – 272 с.
39. Антонов М. Капитализму в России не бывать! – М.: Яуза, Эксмо, 2005. – 672 с.
40. Чунтулов В.Т. и др. Экономическая история СССР: учеб. для экон. вузов. – М.: Высш. шк., 1987. – 368 с.
41. История СССР XIX – начало XX в. – М.: Высш. шк., 1987. – 542 с.
42. Россия во внешнеэкономических отношениях: уроки истории и современность: материалы к конференции. – М.: Российская академия наук, Ин-т науч. информации по общественным наукам, 1993. – 228 с.
43. Шморгул О. Цивілізаційна сутність епохи бонапартизму та історичний шанс альтернативного розвитку Російської імперії // Вітчизняна війна 1812 року в контексті поступу всесвітньої історії. – К.: Фенікс, 2013. – С. 207–235.
44. Маевский И. К вопросу о зависимости России в период Первой мировой войны [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://scepis.net/library/id_644.html. – Назва з екрана.
45. Хальгартен Х. Империализм до 1914 года. – М.: Издательство иностранной литературы, 1961. – 695 с.
46. Мартьянов А. России: как мы веками были страной-должником [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.odnako.org/blogs/kreditnaya-istoriya-rossii-kak-mi-vekami-bili-stranoj-dolzchnikom/>. – Назва з екрана.
47. Покровский М.Н. Империалистическая война. – М.: Изд-во Коммунистич. Академии, 1931. – 340 с.
48. Там само.
49. Хальгартен Х. Империализм до 1914 года. – М.: Издательство иностранной литературы, 1961. – 695 с.
50. Упрямец С. Финансовая Антанта: первые военные займы русского правительства на англо-французском денежном рынке (1914 год) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ist-konkurs.ru/raboty/2014/1530-finansovaya-antanta-pervye-voennye-zajmy-russkogo-pravitelstva-na-anglo-frantsuzskom-denezhnom-rynke-1914-god>. – Назва з екрана.
51. Финансовый крах Российской Империи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://arctus.livejournal.com/101381.html>. – Назва з екрана.
52. Єлавіч Б. Історія Балкан. ХХ століття. – К.: Свенас, 2004. – 600 с.
53. Хальгартен Х. Империализм до 1914 года. – М.: Издательство иностранной литературы, 1961. – 695 с.

54. Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. – 464 с.
55. Ротшильд Дж. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами. – К.: Мегатайп, 2001. – 496 с.
56. Там само.
57. Там само.
58. Там само.

© Александр ШМОРГУН

ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА КАК ПРОЛОГ ВТОРОЙ ВСЕМИРНОЙ ВОЕННОЙ КАТАСТРОФЫ: СТАДИАЛЬНО-ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ

В статье проанализированы особенности изменений социально-экономического лидерства в конце XIX в. Показано, что отставание Великобритании от её конкурентов на внешних рынках связано с переходом на экстенсивный алгоритм существования самой крупной империи мира, которая стала родиной промышленного переворота, её переориентацией на финансово-ростовицкие механизмы получения сверхприбылей, что является показателем начала стадияльно-цивилизационного упадка классической буржуазной формации. Также показано, что Германия, которую и в наше время многие историки продолжают считать главным виновником Первой мировой войны, в этот период получает конкурентные преимущества в первую очередь за счёт форсирования инновационной составляющей своего развития, обусловленного выбором принципиально другой, относительно англосаксонской, модели общественного устройства посткапиталистического типа. Важно, что именно базирясь на подобных основах нового общественного строя, уже в XX в. ряд развитых стран Востока и Запада продемонстрировал экономическое чудо.

Доказано, что истоки антагонизма между наиболее мощными геополитическими игроками, который привёл к Великой войне, обусловлены не столько так называемым колониальным переделом мира, сколько столкновением двух несовместимых стратегий дальнейшего существования человечества. Причём обречённость Российской империи при таком подходе была связана именно с тем, что, в очередной раз упустив исторический шанс модернизации, она в неизбежном мировом военном конфликте по причине доминирования в государстве компрадорски ориентированного класса, выбрала статус сателлита Великобритании и Франции, которые в то время были основным форпостом именно загнивающего монопольно-финансового и захватнического империализма качественно нового глобального типа, что в конце концов стало главной причиной обеих

мировых, а потом «холодной» и нынешней «гибридной» войн (путинский режим является производным от современной глобальной «мирсистемы» уже постмодерного неокOLONIALИЗМА).

Ключевые слова: стадіально-цивілізаційний підхід, фінансовий імперіалізм, геополітика, національне самоопределение, неокOLONIALИЗМ.

© Olexander SHMORGUN

WORLD WAR I AS A PROLOGUE TO THE SECOND WORLD MILITARY CATASTROPHE: THE STADIUM-CIVILIZATION PRECONDITIONS

The article analyzes the peculiarities of changing socio-economic leadership at the end of the nineteenth century. It is shown that Britain's lag behind its rivals in foreign markets is associated with the transition to an extensive algorithm for the existence of the largest empire in the world, the homeland of the industrial revolution, its reorientation to financially usurious mechanisms for obtaining super-profits, an indicator of the beginning of the stadial-civilizational decline of the classical bourgeois formation. It is shown that Germany, which in our time continues to be considered the main culprit for World War I, during this period, receives competitive advantages, first of all, by forcing an innovative component of its development, due to the election of a fundamentally different, relative to the Anglo-Saxon, model of the postcapitalist type of social order. It is important that on the basis of similar principles of the new social system in the twentieth century, a number of developed countries of the East and West have made an economic miracle.

It has been proved that the sources of antagonism between the most powerful geopolitical players that led to the Great War are due not so much to the so-called colonial redistribution of the world, but to the collision of two incompatible strategies for the further existence of mankind. Moreover, the doom of the Russian Empire for such an approach was related precisely to the fact that once again lost the historical chance of its own modernization, it was in the world military conflict that was inevitable, because of the domination in the state of a compradoriously oriented class, elected the status of a satellite of the United Kingdom and France, which at that time was the main outpost of the rotting monopoly financial and invading imperialism of a qualitatively new global type, which eventually became the main cause of both worlds wars, and then the cold and present "hybrid" wars (the current Putin regime is derived from the modern global "postmodern system" of postmodern neo-colonialism).

Keywords: stadial-civilization approach, financial imperialism, geopolitics, national self-determination, neocolonialism.

УДК 347.151:355.271+069.8:930.3]“1939/1945”

© *Валентина СМІРНОВА*

**ПРО СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ
ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ
У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

**(за матеріалами фондозбірні Національного музею історії України
у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс)**

Охарактеризовано загальні особливості колекції матеріалів радянських військовополонених українського походження у фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. Розглянуто найбільш інформаційно насичені документальні свідчення персоналій, що висвітлюють різноманітність моделей їх поведінки в екстремальних умовах полону, навіть у дуже вузьких рамках вибору між смертю та виживанням.

Ключові слова: Друга світова війна, українські бранці, стратегії виживання, документальні спогади.

У доробку сучасної вітчизняної історіографії є чимало ґрунтовних праць, що висвітлюють так звану макроісторію військового полону в роки Другої світової війни, зокрема трагічну долю понад 5 млн радянських бранців, які стали заручниками протистояння тоталітарних режимів [1; 5; 9; 12–15; 42–45; 47]. Утім, останнім часом науковці дедалі активніше вивчають і «мікроісторичні» аспекти цієї складної та маловивченої проблеми, де головним об'єктом досліджень є людина, яка в екстремальних умовах полону мала робити невідворотний вибір між смертю та способом виживання, його ціною [6]. Слід зазначити, що перед таким внутрішнім вибором поставали представники будь-яких національностей серед радянських військовополонених, однак російські історики шельмують саме українців як «добровільних помічників Вермахту». Один із головних їхніх аргументів полягає в тому, що вже на початку німецько-радянської війни українські бранці отримали привілеї серед таких «національних груп», як «білоруси, латиші, естонці, фіни, грузини й німці Поволжя» [13, 351; 41, 18–19].

Які були варіанти порятунку бранців, попри всі жахливі умови перебування в полоні? Наскільки відрізнялися моделі їхньої поведінки залежно від

попереднього життєвого досвіду, військової професії? Наскільки вони могли сподіватися на якісь сприятливі зовнішні чинники?

Цілком зрозуміло, що відповіді на ці запитання треба шукати в широкому спектрі таких альтернативних історичних джерел, як спогади учасників та очевидців подій, хоча не обійтися й без документальних матеріалів загального характеру (на жаль, з об'єктивних причин їх обмаль).

З огляду на сказане звернемо увагу на унікальну колекцію з історії військового полону наших співвітчизників у фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, де нині загалом налічується близько півтисячі одиниць музейних предметів у всіх групах зберігання основного фонду (окрім «Зброї») і кілька десятків одиниць – у науково-допоміжному фонді. Загальні хронологічні межі цього зібрання – від 1930-х років і до сьогодення. На наш погляд, відповідно до джерела надходження, персональної належності та характеру матеріалів цей унікальний масив варто структурувати за такими основними групами.

Перша група містить 67 персональних комплексів, отриманих у результаті безпосереднього спілкування з колишніми бранцями або їхніми рідними (беремо до уваги й ті з них, що надійшли з МПУ і ДІМ УРСР¹, головних фондоутворювачів Меморіального комплексу). Це колишні вільнонаймані, червоноармійці, сержанти, офіцери; крім чоловіків – шість жінок; є й загиблі бранці. З об'єктивних причин прямі документальні свідчення про полон у цих фондоутворювачів відсутні, утім, близько третини з них залишили рукописи, епістолярій або аудіо-документи про боротьбу за життя та волю в полоні. Зауважимо, що такі матеріали надходили до фондозбірні переважно за результатами цілеспрямованого наукового комплектування, починаючи від 1990-х років, тобто в умовах моральної реабілітації жертв нацизму та гідного увічнення їх пам'яті на державному рівні. До того ж для більшості авторів письмових та усних спогадів це загалом збіглося з часом підбиття життєвих підсумків та їх оцінкою.

Друга група – матеріали з колишнього особистого архіву Сергія Смирнова². Серед них: по-перше, записи бесід письменника-дослідника з колишніми бранцями, активними учасниками табірної підпілля, зокрема в Богунському таборі для радянських військовополонених м. Житомир, «Грослазареті-301» м. Славута (нині Хмельницька область), концтаборі Маутгаузен (нині Республіка Австрія); по-друге, листи-відгуки від його радіослухачів і телеглядачів: колишніх військовополонених або їхніх рідних, а також очевидців подій (загалом до півсотні одиниць).

Третя група – матеріали з особистого архіву Андрія Кондратюка, краєзнавця, дослідника історії нацистських концтаборів у м. Володимир-Волинський (загалом 10 одиниць) [10–11].

¹ МПУ – аббревіатура республіканської виставки «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників» (1946–1950). ДІМ УРСР – Державний історичний музей УРСР.

² Смирнов Сергій Сергійович (1915–1976) – письменник-дослідник, телерадіопубліцист, ініціатор масового руху з розшуку невідомих радянських патріотів, учасників Другої світової війни

Гадаємо, є сенс виділити найбільш інформаційно насичені документальні матеріали із цього зібрання та з'ясувати їхній джерельний потенціал.

Більшість презентованих персоналій потрапили в полон унаслідок катастрофічних поразок радянських військ на південно-західному та південному напрямках у 1941–1942 рр., із яких до третини осіб – важкопораненими та контуженими.

Коли подолянин, військовий лікар 3 рангу Станіслав Кшановський (старший лікар 146-го медсанбату 141-ї стрілецької дивізії 37-го стрілецького корпусу 6-ї армії Південного фронту) 6 серпня 1941 р. дістав поранення уламком снаряда у праве стегно, йому на допомогу вмить прийшли товариші по службі – лікар Герасимович і фельдшер Володимир Сученко. Наступного дня вони опинилися разом у полоні. Станіслав Кшановський згадував про це так: «Німці невдовзі закінчили прочісування і розправу з важкопораненими, зібравшись групою неподалік від нас... Кілька з них підійшли до мене і Герасимовича, показуючи пальцями на шпали та змійки в петлицях та вигукуючи “арцт”, що означало “лікар”. У відповідь ми згідно кивнули, можливо, цим самим зменшивши ступінь жорстокості щодо себе... Невдовзі дали команду встати й вишикуватися, а потім рухатися путівцем у вказаному напрямку... Попереду нашої колони рухалося кілька возів, і мені дозволили триматися за один із них. Минуло понад дві доби, як я нічого не їв, але й бажання, а тим більше апетиту, в мене не було – я все ще був у стані стресу. Єдине, що дуже хотів, – пити... Турбувався, щоб не було нагноєння рани, але втішало те, що зі мною були мої друзі...» [36]. Він не міг не згадати з вдячністю і про тих жінок, які зустрічали колону військовополонених, що рухалася повз села, і під загрозою розстрілу намагалися роздати бранцям якусь їжу: шматки хліба, пляшки з молоком, печену картоплю, кашу в мисках або в горщиках: «Пляшки передавали з рук у руки, хліб ламався на шматки, картоплю роздавлювали... Нас, хто йшов у колоні, дивувало, з якою неймовірною швидкістю населення не тільки дізнавалося про те, що рухається колона знесилених полонених, а й у стислий термін встигало підготувати для нас продукти... Жінки проводжали нас поглядом зі сльозами на очах...» [36].

За спогадами Станіслава Кшановського, євреїв і політпрацівників із їхньої колони охоронці розпочали розстрілювати від самого початку полону, а основну акцію з подібної селекції десь тиждень по тому провела команда есесівців. Йому довелося похвилюватися, про що він засвідчив: «За околицею чергового села була команда зупинитися. Після п'ятихвилинного перепочинку нам скомандували згрупуватися за національною ознакою. Я не знав, як учинити. За документами я “українець”, хрестили мене в костьолі, і моє прізвище польське. Я захвилювався, вагаючись, як мені бути, тому що вже добре знав, що німці за найменший обман розстрілювали... Все ж я вирішив стати в стрій до українців. Після цього сталася витончена за своєю страхітливістю розправа з євреями» [36].

Під час оборони Севастополя подолянин Михайло Бацула, політрук роти 2-го батальйону 8-ї бригади морської піхоти, був десять разів поранений уламками снарядів, а 29 червня 1942 р. – особливо важко, в обидві ноги. До того ж

кілька днів по тому зазнав ще й контузії. Коли отямився, збагнув, що він у полоні вже дві доби і весь цей час ним опікуються його колишні підлеглі. Вже перебуваючи в Бухенвальді, Бацула спромігся відтворити з пам'яті найголовніші деталі й епізоди з пережитого від початку полону в так званому щоденнику, де насамперед віддав належне всім, хто не дозволив йому загинути від куль охоронців пересильних таборів. На нашу думку, на особливу увагу заслуговують такі фрагменти із цього унікального джерела: «4 липня. Прийшов до тями на машині, яка перевозила мене із Севастополя на Куликове поле. Виявилось, що Гукленков і Якушев не полишили мене, а навпаки, усі мої документи та інші речі знищили, морський кітель зняли і кинули, а переодягли в армійську сорочку. Тому що й вони були поранені, їм вдалося випадково сісти на автомашину...

6 липня. Уранці всіх здорових вивезли з табору, залишилося на Куликовому полі близько 2 тисяч чоловік, виключно поранених. Нас відправляють на Інкерман. Мене буквально несуть на руках...

11 липня. Немилосердно пече сонце. Рани суцільно забиті пилом, у двох ранах завелися хробаки. Біля невеличкої палатки понад 800 поранених. Стоїть п'ять черг для того, щоб зробити примітивні перев'язки. Завдяки Гуленкову, який дістав бинти й марганець, рани були промиті й перев'язані... Я відчував, що втрачаю останні сили, але води з невеличкого озера не пив. Знав, що обов'язково захворію на дизентерію. Існував на 150 г хліба, воду кип'ятили в казанках, і лише її пили. Хлопці тричі робили спроби потрапити зі мною на етап, але через мене не змогли...

17 липня. Табір Сімферополь. Тут уперше зміг промити добре свої рани чистою холодною водою. Тут зустрів на повірці поранених свого батальйонного комісара Зарицького. Немає слів, як я йому вдячний. Рани були промиті, очищені, витягнуті два осколки, а потім я був покладений на нари в бараках...

19 липня. Прибіг Зарицький: «Тебе розшукують по табору поліцаї. Швидко злізай та ховайся під нари!» І ось я дві доби перебуваю під нарами. Туди ж мені доставляли їжу та воду...

30 липня. Привели нас до санчастини, де я зустрівся з лейтенантом Дивновим. Він перебував в офіцерському блоці. Мене направили в санчастину. Тут, у лікарні, я зустрів командира відділення Кавуна та лейтенанта Грищу, яких я не бачив 9 місяців. Тут я залікував поранення, за винятком того, що на нозі, – у великому пальці осколок так і залишався» [29].

Важкопоранену та контужену кримчанку, старшого сержанта Марію Байду, санінструктора 2-го батальйону 514-го стрілецького полку 172-ї стрілецької дивізії Приморської армії Північно-Кавказького фронту, Героя Радянського Союзу, врятували медичні працівники, які потрапили разом із нею в полон у Севастополі. Про це вона згадала у листі до дирекції Меморіалу, що, зокрема, містить таку цінну інформацію: «Я пройшла ряд таборів у Криму, потрапила в тюрму, і десь у вересні 1942 р. нас завантажили у вагони й відправили в Славуту. По прибутті до Славуті я дуже хворіла, бо була поранена, контужена й дуже слабка.

Завдяки нашим медсестрам і лікарям, які перебували разом зі мною, мене виходили, але я залишалася слабкою. Десь глибокої осені в славутьських лісах були розстріляні останні євреї, які працювали у швейних майстернях. Тому до табору приїхав польський пан набирати групу осіб, які вміють шити. Наші дівчата, щоб урятувати, записали мене до цієї групи. Нас 11 осіб привели в м. Славута й розмістили в якійсь кімнаті на соломі. Щоранку під охороною поліцаїв нас виводили на роботу до швейних майстерень, що були в Будинку піонерів. Оскільки я ще була дуже слабка і мені загрожувало повернення до табору, Ксенія Кареніна, за відсутності наглядача робила мою роботу – в мене не було сил крутити швейну машинку. Ксенія Кареніна – учасниця оборони Севастополя, медсестра бронепотяга “Железняк”. Завдяки їй я мала час набратися сил і змогла працювати на машинці» [28].

Улітку та восени 1941 р. гітлерівці дозволяли військовополоненим-медикам надавати допомогу в пересильних таборах і навіть створювати тимчасові госпіталі для важкопоранених або хворих. Наприклад, вінничанина Якова Сольського, колишнього бійця київського міського партизанського загону «Перемога або смерть», наприкінці вересня 1941 р. врятував від запалення прямої кишки невідомий йому «медик-майор» у стихійно організованому шпиталі пересильного табору в с. Крупівля на Київщині [38].

Полтавчанка, вільнонаймана Оксана Романченко, медсестра, яка наприкінці вересня 1941 р. потрапила в полон під час Оржицької оборони, працювала в тимчасовому госпіталі с. Вереміївка (нині Полтавської області) увесь термін його функціонування, тобто до кінця весни 1942 р. Вона залишила досить важливі свідчення і про організаторів цього своєрідного медичного закладу, і про його специфіку. З її листа до Сергія Смирнова: «Леонід Сілін сказав, що йому німці дозволили організувати госпіталь для українців, щоб у ньому не було жодного єврея, офіцера чи росіянина. Ми це зробили. Ми писали списки поранених і тільки українські прізвища. Наприклад, Іванов, а писали “Іваненко”. Перев’язувальний матеріал, медичний інструментарій ми підбирали з трофейних машин, дуже економили, бинти прали... Нас постачали навколишні колгоспи й місцеве населення... Коли до нас приїжджала німецька комісія для відбору легкопоранених і тих, хто одужав, аби перевезти їх у концтабір до м. Кременчук, Сілін давав завдання, щоб жодного з тих, хто одужав, не було... На здорові ноги накладали шини, бинтували брудними бинтами – і всі були “лежачі” й “важкопоранені”... Здавалось, колектив наш був спаяний, проте опісля знайшлися зрадники, котрі написали німцям, що в нашому госпіталі під маркою “українців” багато росіян, офіцерів та євреїв...» [26].

Ті бранці, які на початку полону були ще в більш-менш нормальному фізичному стані, все-таки неминуче стикалися зі «своїм» рівнем складних випробувань. Хто приходив їм на допомогу, що їх рятувало насамперед? Вчитаемся в рядки свідчень.

Із листа старшого лейтенанта у відставці Семена Юренка, колишнього начальника бойової частини канонерського човна «Кремль» Дніпровського загону Пінської військової флотилії, до доньки свого колишнього однослужбовця, майора Петра Дерibasова: «Я щасливий, що Бог мені дав довгий вік. Це, мабуть, для того, щоб нарешті подякувати та поклонитися Вам, Ліліє Петрівно, за батька, людину надзвичайної мужності та доброти... У Києві в мене з Вашим батьком були лише офіційні стосунки, хоча він як командир новоствореної роти комначскладу флотилії (створена, коли почали прориватися на Бориспіль) дуже по-товариському ставився до підлеглих, його за це поважали... У полон ми потрапили майже одночасно, приблизно 23 вересня 41-го року. Бориспільський і Дарницький табори пройшли окремо... Уранці в Дарниці нас погнали на фільтрацію. Вирішив: моя чорна флотська шинель може бути схожою на цивільний одяг. Поліцай рвавкнув і так почастував мене дубцем, що я віддав і шинель, і взуття, залишившись у самій білизні... Далі етапом на Васильків і Житомир (пішки)... У Ровенському таборі нас, “дніпровців”, зібралось близько трьох десятків... Петро Сергійович був у повній флотській формі. За свої гроші він купив на табірному базарі для мене взуття – один черевик і один гумовий чобіт без підошви. За шість пайок хліба (допомога товаришів) Петро Сергійович виміняв для мене й теплу довгу кавалерійську шинель».

У грудні 1941 р. вони були переведені етапом до Володимир-Волинського табору, де зараховані до різних бараків: Петро Дерibasов – до «російського полку» (уродженець нині Орловської області, Російська Федерація), а полтавчанин Семен Юренко – до «українського». Попри те, вони бачилися й надалі, а на початку наступного року в таборі почалася епідемія висипного тифу. Юренко прохворів кілька місяців, а коли видужав, дізнався, що його рятівник помер. Припускав: «Він витримав би, але тієї весни годували тільки просяною баландою, це, мабуть, і пришвидшило його застарілу хворобу, виразку шлунка» [40].

Полтавчанин, старший лейтенант Микола Григор'єв, командир роти мостового батальйону 1-ї гвардійської залізничної бригади 12-ї армії Південного фронту, потрапив у полон у червні 1942 р. на хуторі поблизу м. Шахти (нині Ростовської області, Російська Федерація). Разом із товаришем за допомогою господаря хати встиг переодягнутися в цивільний одяг, але чомусь заховав посвідчення особи в чобіт. Згадував про це так: «Поліцай рвонув той чобіт... І мене відвели в групу офіцерів... Була остання надія – зберегти годинник. І вона не справдилася. Добре, що не пристрелив мене... Привезли хліб. По буханці на двох. Така “розкіш” трапилася вперше. Значить попереду далекий шлях. Одну частину з'їв, другу – мені запропонували обміняти на шинель (ціна за шинель!!!), а третю – заховав у ганчірку й під одяг. Увечері пізно завантажили у вагони. Темрява. Вирішив присісти. Не встиг підстелити, як у мене блискавично з одягу витягнули хліб. Спочатку – острах. Промайнуло чимало думок: “Звірі! Всюди тебе підстерігають”. А потім вигукнув: “Товариші, в мене вкрали хліб!” У одного знайшлися сірники. Тільки чиркнув вогонь, по вагону пройшла автоматна черга.

Усі припишкли, тихенько перешіптуючись, домовилися, щоб до ранку ніхто свою пайку не їв, а зранку зробимо внутрішній обшук. Але яким чином впізнати вкрадене! Зранку мій хліб лежав кинутий у параші. Це ж треба, який тип ховався серед нас. Але загальна підтримка підсилила мій дух...» [17].

Про схожу загальну товариську підтримку згадував і луганчанин, молодший лейтенант у відставці Микола Цемкало в інтерв'ю Сергієві Смирнову (1963). Цілком очевидно, що, опинившись у полон 6 червня 1942 р. в районі с. Капітанове (нині Луганської області), він як політпрацівник – заступник командира з політичної частини мінометної роти 88-го стрілецького полку 218-ї стрілецької дивізії 57-ї армії Південного фронту, будь-якої миті міг потрапити під розстріл. Він засвідчив таке: «Вранці вигнали на площу. Приїхав комендант і почав відбирати євреїв і політпрацівників. Один старий, їздовий із нашої дивізії, каже: “Виходьте, ну, чого стоїте!». А я з лейтенантом Володею Лапіковим, командиром взводу. Того старого хлопці затягнули назад і задушили в натовпі, аби не доніс. Відібрали євреїв і тут-таки під стіною церкви розстріляли...» [8].

Для підняття морального духу полонених мав значення будь-який добрий приклад гідної людської поведінки. Про це, зокрема, переконливо свідчив кропивничанин, колишній інтендант 3 рангу Андрій Пирогов, начальник продовольчого відділу 51-ї армії Північно-Кавказького фронту, який потрапив у полон 4 вересня 1942 р. в Аджимушкаї під Керчю (нині Автономна Республіка Крим), в інтерв'ю Сергієві Смирнову. Процитуємо такий фрагмент: «Керченський табір... Був такий майор Зарембо, начальник вузла зв'язку Чорноморського флоту. Пізніше сюди привезли Качуріна Володьку, п'ятьох катакомбівців. Спочатку я сидів у камері, в якій було осіб п'ятнадцять. Вигляд у багатьох із них був пригнічений. Почав з'ясовувати причини. Одна з причин була така. Наші полонені мали віддавати честь навіть німецькому столу. Якось я дістав бритву, шматок дзеркала і у дворі біля крана почав голитися. У мене було погано зі здоров'ям, авітаміноз ще не закінчився, не працював шлунок. Але вигляд повинен був бути гідний, я ж людина. Дивлюся: йде солдат. Я голюсь. Він підійшов і почав лаяти, щоб я виструнчився. Я кажу: “Ви – солдат, а я – офіцер”. – “Да я тебе!..” (він досить правильно висловлювався російською). Аля ця сцена мені навіть сподобалася. Мені тоді було байдуже, що він зі мною зробить, але я побачив, як мої товариші підтягнулися. Можливо, про це якось нескромно казати, але це факт» [46].

Відомо, що українські бранці впродовж перших півроку війни підпадали під масове звільнення з полону [13, 351]. Чи справді в цей період було досить легко скористатися своєю дещо привілейованою національною ознакою?

Наприклад, за усними свідченнями таких колишніх бранців, як житомирянка Людмила Сліпченко, колишня вільнонаймана, санінструктор 339-го медсанбату 1043-го стрілецького полку 284-ї стрілецької дивізії 37-ї армії, а також киянин, сержант у відставці Микола Карпенко, колишній командир гармати 4-го зенітно-артилерійського дивізіону Київської зони ППО Південно-Західного фронту, вони не мали особливих проблем зі звільненням. Обое

вийшли на волю як місцеві мешканці наприкінці вересня 1941 р.: вона – з Яготинського пересильного табору, він – із лісового табору в Дарниці в Києві [4; 3].

Микола Герасимов, колишній боєць загону народного ополчення Залізничного району м. Києва, лише на схилі років наважився розповісти рідним про те, що був звільнений із Дарницького табору завдяки дружнім контактам із німцем-охоронцем. Тоді, на початку жовтня 1941 р., він отримав від свого незвичайного рятівника на прощання ілюстровану листівку, що тепер сприймається як своєрідний «речдок» існування справжніх людських стосунків усупереч будь-яким несприятливим зовнішнім обставинам [30]. Виявилося, що німець, як і Герасимов, свого часу боровся з карними злочинцями та навіть перебував за ґратами концтабору в Дарниці, з тією лише різницею, що це було в 1918 р. і той табір був для німецьких військовополонених.

Слід зазначити, що в Дарниці, шукаючи «свого» (чоловіка, сина, брата тощо), люди нерідко викупували в охоронців за нехитрий хабар і зовсім незнайомих бранців.

Житомир'янин, старший лейтенант Володимир Кальченко, старший помічник начальника продовольчого відділення інтендантського відділу штабу 6-ї армії Південно-Західного фронту, потрапив у полон у районі с. Підвисоке (нині Новоархангельського району Кіровоградської області) в серпні 1941 р. Легкопоранений, він перебував у таборі-лазареті «Уманська яма» (нині м. Умань Черкаської області), а в листопаді 1941 р. – був відправлений до Дарницького табору, звідки незабаром звільнений за хабар підпільницею Ольгою Коргуною, своєю майбутньою дружиною [2]. Приклад досить характерний для звільнення бранців цього табору впродовж першого періоду війни.

Цікаві деталі звільнення з полону фігурують у спогадах киянина Федора Худякова, колишнього писаря 1-ї роти 2-го окремого батальйону КиУРу. Контужений, він потрапив у полон 22 вересня 1941 р. в районі с-ща Березань (нині м. Березань Київської області), пройшов через кілька пересильних таборів на Київщині, зокрема в м. Бориспіль, лісовий табір у Дарниці й табір на вул. Керосинній у Києві. Саме тут, на Керосинній, він зрозумів, що має певний шанс поборотися за своє визволення, і використав його 22 жовтня (тобто рівно місяць потому, як потрапив у полон). «У дворі, куди нас пригнали на ніч, – згадував колишній бранець, – була ділянка, що обмежувалася з одного боку бетонною стіною гаража, з іншого – руїнами казарми. Якщо непомітно по одному пробратися за стіну гаража та пересидіти добу без їжі в руїнах, то потім можна непомітно вклинитись у першу порцію тих, кого відпускали на волю... І ось ми отримуємо пшоняний кандьор. Потім нас, 400–450 осіб, переганяють у третій двір, де розташовані рядами не цегляні, а дерев'яні казарми. Протримали до 11-ї години, потім вишикували, і з'явилися два німецькі офіцери в супроводі кількох автоматників і перекладача: “Ви будете вільно працювати на своїй землі. Випускаємо тільки українців Правобережжя. Якщо хтось обдурить – такі полонені будуть негайно розстріляні”. Зрозуміло, усі були “українцями”...» [39].

Значно більше довелося поборотися за своє визволення киянину, відомому партійному функціонерів Костянтину Квятковському. За кілька місяців до початку війни його було призначено секретарем Кіровського (Печерського) райкому партії, а 29 червня 1941 р. за розпорядженням ЦК КП(б)У зараховано до керівного складу КиУРу (відповідальним за будівництво однієї з його ділянок). Контужений і легко поранений у районі Березані, він потрапив у полон 1 жовтня 1941 р., пройшов через кілька пересильних таборів на Київщині. Варто виокремити з його спогадів ці рядки, де він наводить деякі суттєві деталі про особливості свого перебування в полоні, починаючи з табору на вул. Керосинній у Києві: «Увечері прийшли на Керосинну, ніч надворі. Усюди поліцаї і “стукачі”. Вдивляються в обличчя, а вони настільки виснажені, почорнілі, у заростях волосся, бороди, вусів... – свого не впізнаєш. Через добу погнали на Васильків, а далі в товарняку – до Житомира, Володимира-Волинського, Ровно. Звичайний табір із колючим дротом, але – щодоби по консервній банці баланди. Частково з табору відпускають додому, але тільки мешканців Правобережжя. Вирішив: назвусь “Михалюком”, за прізвищем дружини-вінничанки. 14 листопада оголосили: “Вінницька область, шикуйся!..” Товариші вивели мене за колючий дріт під руки...» [35].

Під прізвищем Михалюк підпільник Костянтин Квятковський успішно діяв увесь період нацистської окупації, про що, зокрема, свідчить його тимчасовий паспорт № 4477, виданий 23 березня 1943 р. Жмеринською міською управою [35].

Частина бранців опинялася на волі, йдучи на службу до колаборантських формувань. Припускаємо, що нерідко така модель поведінки була вимушеною. У цьому, зокрема, переконують рядки зі спогадів житомирця, молодшого лейтенанта у відставці Володимира Киталова: «Після окупації Києва німці почали вибирати військовополонених, які бажали вступити до київської поліції. Перші дні охочих не було. Літні полонені давали поради, як вибратися з табору, отримати зброю та втекти через фронт до своїх. Німці відібрали невелику кількість здорових людей, яким таким чином вдалося вибратися з табору. Про їхню дальшу долю невідомо...» [18].

У цьому сенсі варто звернути увагу й на такі рядки зі спогадів Миколи Цемкала: «До табору в м. Лисичанськ приїздив генерал, який закликав записуватися до Російської визвольної армії. Знайшлося небагато, дві-три людини» [8].

Донеччанин, рядовий у відставці Олександр Норох, колишній боєць 108-го саперного батальйону 62-ї стрілецької дивізії 40-ї армії Південно-Західного фронту, у листі Сергію Смирнову досить негативно окреслив образ «Степана зі Сніжного», бо, потрапивши в полон, той майже одразу погодився «служити фашистам». Утім, і Норох невдовзі опинився майже за крок від такого рішення: «На четверту добу відправили етапом через Белгород до харківської тюрми на Холодній горі. Я важко захворів. Лежав на другому поверсі на залізному ліжку і марив. До мене нерідко приходив Андрій, веселий русявий хлопчина з Луганська, приносив гороховий суп з олією (він працював робітником на кухні). Якимось до

мене підсів молодий вірмен, який назвався представником місцевої поліції. Він запропонував мені повернутися до мого рідного с. Привольне Солонянського району Дніпропетровської області. Я без міркувань розповів йому свою біографію та погодився підписати прохання до коменданта. Але хвороба знову знайшла мене» [23].

Однозначно засуджував «запроданців-полонених» чернігівець, старший сержант у відставці Георгій Котляр, колишній командир відділення 34-го мотоциклетного полку 34-ї мотомеханізованої бригади 38-ї армії Південно-Західного фронту. Він потрапив у полон під час Барвінківсько-Лозівської операції 22 червня 1942 р. Ось його міркування: «Серед військовополонених німці виділили групу перебіжчиків. Ні, не заздрю я їм! Одяг та взуття, які їм були видані в нагороду за “подвиг”, не зіграли їх. А ті півлітра баланди, що іноді їм видавались, не врятували їх від смерті. Всяка зрада батьківщини каралась у нас самосудом та презирством» [19].

Звільнитися з полону можна було й завдяки численним виявам допомоги медиків-підпільників табірних лазаретів у м. Умань, м. Житомир, м. Слаута, а також завдяки людяності та милосердю мешканців окупованої України, зокрема персоналу лікарень м. Харків і м. Дніпропетровськ [7; 20–22; 24; 27]. Зауважимо, що у спогадах очевидців цих подій відсутні конкретні прізвища українців. І це зрозуміло: автори хотіли привернути увагу до самих фактів такого рятування полонених узагалі.

Покажемо ось такий уривок зі спогадів Ганни Панкової, колишньої медичної сестри пологового будинку № 1 м. Дніпропетровськ: «Наприкінці грудня 1941 р. наш головний лікар одержав розпорядження управи виписати терміново всіх і підготуватися до прийому поранених військовополонених, котрі до цього перебували в Мечниковській лікарні... Зі сльозами на очах переносили ми їх на ношах у палати на ліжка, на чисту постіль... Головний лікар одержав наказ: усіх поранених військовополонених після одужання передавати у табір для військовополонених, що в колишній тюрмі. Були поранені, у яких була ампутована рука, нога... Таких поранених дозволялось відпускати додому, якщо їхній дім був по правий бік Дніпра. Склалися списки. Я як старша сестра ходила до старшого лікаря табору. Він призначав німців у комісію, призначав день приходу. До цього ми збирали поранених з ампутацією у двох палатах... і говорили прізвища тих, кого призначали на виписку... Таким чином вдалося відпустити близько 35–40 осіб, але потім німці припинили видачу довідок... Тоді Носар домовився з лікарем інфекційної лікарні, яка відправлятиме полонених під виглядом захворілих інфекційною хворобою, а там їх будуть реєструвати як хворих місцевих мешканців. Треба було хоч комусь із так званих родичів прийти по одяг... Ось такими родичами й були наші співробітники...» [24].

Цікаво, що у вересні – жовтні 1941 р. на Полтавщині окупаційна влада давала змогу старостам або спеціальним уповноваженим звільняти з полону місцевих громадян. Це засвідчено в листах-спогадах Дмитра Пінчука, колишнього

уповноваженого Василівської сільради (нині Козельщинського району Полтавської області), Сергію Смирнову. Зокрема, звертаємо увагу на такі фрагменти з них: «Наприкінці вересня зайшли до мене сільські чоловіки, старші й молодші за мене. Словесно розповіли мені про наказ німецького командування, щоб село визначило старосту або уповноваженого отримувати своїх людей під розписку. І я з ними пішов на хутір Корецький, по сусідству, до Корецького Пантелеймона Гавриловича, де й було проведено вибори уповноваженого для поїздок по таборах. У виборах брало участь 26 чоловіків, жінки участі не брали. Жереб випав на мене. Суперечити я не міг, бо більшість чоловіків належали до куркульських елементів. Другого дня я почав робити список на усіх чоловіків, хто вибув із села. Поїхав до районної управи і комендатури, оформив печатками, німецькими орлами. На 260 чоловік списки були зроблені... “Консультував” нас головний комендант усіх таборів. 20 старост послушали “мораль” про те, що звільняти треба виключно своїх, українців, інакше – розстріл. Розписалися, що прослушали, і отримали перепустки. Настрій старост був пригнічений. Ніхто з них не пішов до таборів...» [25].

Пінчуку вдалося-таки звільнити з кількох відділень Кременчуцького табору 232 в'язнів, які були не місцевими, але переважно українцями. Звичайно, без хабара поліції в нього не обійшлося.

Характерно, що бранці використовували для свого визволення й досить широкі можливості «народної пошти», тобто перекидали записки для своїх рідних через огорожу табору, сподіваючись, що їхні адресати обов'язково знайдуться. У музейній колекції є одна з безлічі таких записок, якою чоловік сподівався повідомити дружину: «Київ, вулиця Михайлівська, 9, кв. 8. Кашинцевій Ользі Петрівні. Її чоловік Кашинцев Іван Олександрович перебуває в таборі військовополонених у с. Куликівка в 60 км від міста Кременчука, в залізничній групі, на шляху Кременчук – Полтава. Треба обов'язково приїхати до нього в табір. 29 листопада 1941 р.». На щастя, кілька днів по тому повернувся додому й сам господар, колишній боєць народного ополчення Ленінського району м. Києва, який утік із табору (нині с. Коломацьке Полтавського району Полтавської області). Але й дружина Кашинцева не покладалася лише на волю випадку: у пошуках чоловіка вона неодноразово ходила в Дарницю, зверталася по допомогу й до Київського осередку Українського Червоного Хреста [34; 48].

Майже кожен другий із презентованих персоналій намагався використати будь-які можливості та обставини, щоб опинитися на волі. Більшості з них це вдалося, іншим не пощастило. Втікали по кілька разів, поодиночі й групами, стихійно та організовано.

Наприклад, киянин, вільнонайманий Володимир Галяпа, боєць трофейно-санітарної команди 667-го стрілецького полку 218-ї стрілецької дивізії 18-ї армії Південного фронту, потрапив у полон 6 жовтня 1941 р. ближче до вечора і вже до опівночі зміг опинитися на волі. Він згадував про це з гордістю: «Мені сімнадцять із “хвостиком” було, а я таку комбінацію вигадав, що й не повіриш!

У цей день ми у складі полку рухалися по шосе Мелітополь – Запоріжжя. Люди були дуже стомлені таким маршем. А тут – прицільний мінометний вогонь... Люди розбіглися по всьому полю. А там оранка була така чорна... Залягли, зливаючись зі стернею. У мене був наган у кишені шинелі, загорнутий у хусточку. Німці були вже звичні до того, що вони брали в полон десятками тисяч наших людей. Не обшукали. Він тільки крикнув: “Рус, ауф!” – я й піднявся. Повели нас узагалі десь близько півтори сотні осіб. Там колгоспна стайня була. Крапав дощик. Уже темно. Про їжу ніхто й не думав. Кожен – про щось своє... А ті все ходять, ходять і по головах світять ліхтарем. Один – туди, інший – сюди. Потім лише один із них став так ходити. Дощ, бридко, нудно. Мабуть, вони домовились: “Ти походи, а потім я”. Ми всі головами збилися один до одного. Я попід стіною стояв. Ще коли нас підводили сюди, я помітив кукурудзу і тин, щоб худоба не заходила. І почав я думати, думати, думати. Присів навпочіпки й почав крок за кроком пробиратися попід стіною. Ліхтар б’є в очі... Тоді я ліг на землю. Він собі шльопає там, а я собі потихеньку повзу до краю стіни. Повзу. Це було якесь звіряче терпіння, щоб не зірватися. Але невпинно думка працює: “Це потрібно, щоб я вийшов звідси. Я вийду звідси... Я вийду звідси...” Працюю очима і повзу... І ось нарешті я сконцентрувався, немов та пружина. Тільки він пішов у той бік, я так рвонув!.. Як через огорожу перемахнув – не пам’ятаю... Тільки його крик: “Гальт!”... Не знаю, як опинився далеко за селом. Де я? Що зі мною? Така тиша навколо. Дощу вже немає. Чорні хмари, але за ними проглядає місяць. І тут тільки пригадав і про наган, і про свій комсомольський квиток, що примотав до ноги... Йшов додому впродовж трьох місяців. Народ тоді ще був неналяканий. Допомогали...» [30].

Так сталося, що іншу свою доленосну втечу Галяпа здійснив уже як остарбайтер – наприкінці травня 1942 р., з робочого табору заводу «Едмунд Беккер і К^о» м. Лейпциг (нині федеральна земля Саксонія, ФРН). Він був заарештований наступного дня й запроторений до концтабору Бухенвальд (нині федеральна земля Тюрингія, ФРН), де перебував два з половиною роки. Із цих втеч зробив висновок: «Ніколи не треба здаватися, інакше – кінець. Але за першим емоційним покликом діяти ніколи не можна» [30].

Киянин, старший червонофлотець Іван Жеребко, флагманський електрик канонерського човна «Каганович» Дніпровського загону Пінської військової флотилії, потрапив у полон разом із бойовим товаришем, артилеристом Миколою Ісаєвим у районі м. Бориспіль (нині Київської області) 20 вересня 1941 р. Вони одразу почали шукати щонайменшу можливість для втечі. Ось як він згадував про це: «Бориспіль. Оголосили, що “охочі” вийдуть за межі табору збирати трупи вбитих коней. Ми з Миколою зуміли потрапити до цієї робочої команди лише з єдиною метою – втекти. Втекли, але через добу вже знову опинилися за колючим дротом – у Дарницькому лісі. “От доля”, – подумав я мимоволі... Коли був підлітком, то влітку наш 136-й Наддніпрянський територіальний полк розміщував у цьому лісі літні табори... Майже щоранку в таборі після прибирання трупів фашисти набирали з тих полонених, які ще рухалися, команду, яку

виводили на роботу за межі табору. Наступного ранку ми з Миколою увійшли до такої команди і під охороною автоматників були відправлені на роботу. По дорозі ми вивчали все, що бачили. Ми повинні були возити колоди на залізниці. На вантажівках відкривали борти й навантажували колоди, потім їх зв'язували дротом. Для відвантаження на колоди сідали двоє, а в кабінку – автоматник. У лісі машину кидало, бо чи не на кожному кроці об'їжджали глибокі воронки від розриву снарядів. Німець став уважніше дивитися за дорогою. А ми вже заздалегідь розкрутили дріт і лише очікували моменту. Попереду густі соснові зарості. Різкий поворот. Ми пустили дріт і натиснули на верхню колоду. Ми – в один бік, а колода з німцями – в інший... Скільки ми бігли, не пам'ятаю...» [32].

Повернувшись до рідного міста, Іван Жеребко узяв активну участь у підпільній роботі.

Старший лейтенант Микола Григор'єв разом зі своїм товаришем по полону, одеситом, капітаном Григорієм Гончаруком десятки разів обговорював варіанти втечі з Володимир-Волинського офлагу. Вирішили, що найреальнішим буде потрапити в команду до м. Ченстохова (нині Силезьке воєводство, Республіка Польща), а дорогою виламати дошки підлоги вагона й кинутися між рейок. Навіть «озброїлися»: під час чергової «розминки» з перенесення тягарів відбили від проржавілої броні пару сталевих «зубів» і позамотували їх під онучами на ногах. Час ішов, а на транспорт нікого не відправляли. Навпаки, до табору почали дедалі частіше прибувати транспорти з полоненими, «харківськими» або «севастопольськими». Коли пізно увечері 18 листопада 1942 р. один із таких ешелонів прибув до табору і друзі побачили, як його комендант і поліцаї масово розстрілюють новоприбулих «харківських», де переважно були інваліди, вони вирішили: «Усе! Далі терпіти не можна». Про те, за яких обставин пощастило втекти наступного дня, Григор'єв згадував так: «На шиккування у зв'язку з хворобою не вийшло троє “кавказців”. Отже, необхідна заміна. Ми з Гришею робили ривок, як і багато інших, до заповітного чорного “квадрата” на плацу... Ще ривок!.. Поліцай ударом палиці розбив наші зчеплені руки. Озирнувся – поліцаї відтісняють всіх інших від головної брами, я – в “квадраті”, а Гриші немає. Хотів ще раз пошукати його очима в натовпі, але нас уже погнали на роботу. На двадцять полонених – сімнадцять охоронців. Багнет упирається в спину. Бігли разом... двісті метрів – і вуличка, за нею – залізниця, ще сто метрів – і дров'яний склад. “Темпу! Темпу!..” Брама. За нею огорожені залізничні рейки. Вагони з дровами і штабелі дров уздовж високого паркану з гострими “зубами” – по них угорі в один ряд колючий дріт. Занепав духом: “Знову за решіткою!”. Але мозок і надалі напружено працював: де розставлені пости охорони, куди вони підуть грітися, їхній маршрут... Полонені зібрали дрова, розкидані попід вагонами, по ланцюжку склали їх у штабелі, а потім піднялися на вагони. Треба було відкидати дрова подалі від коліс, а я постійно губив їх під самими колесами, а деякі навіть зачухувалися під вагон. Отже, план утечі був готовий. Непомітно для всіх я спустився донизу та пірнув під вагон. У цей момент мене прикривали навалені

мною туди дрова, а позаду – штабелі дров і паркан. Охоронець ішов уперед, а я за його спиною також рухався уперед, а коли він повертався – вдавав, що присів по нужді. Дочекавшись чергового повороту охоронця, я перебіг на інший штабель, тільки тепер до самого паркану. Розмахнувся, перекинув торбу і знову присів, збираючись із силами. Озирнувся, вискочив на штабель, схопився за паркан, а його “зуб” тонкий, немов фанера, і тягнеться. Ще ривок – зачепився за дріт. Вже голова на волі, а ноги не слухаються. Якби в цей момент охоронець озирнувся, але він не озирнувся. Останнім напруженням волі підтягнувся – і повалився по той бік паркану...» [17].

У березні 1943 р. Григор'єв перейшов лінію фронту й воював до кінця війни.

Про організований опір полонених Богунського табірної лазарету змістовно засвідчив луганчанин, кадровий працівник НКВС Омелян Авдеев (у полоні назвав себе «Ведмідь Михайло»). Навесні 1942 р. він увійшов до складу штабу групи підпільників цього лазарету, що поставили собі за мету вийти на волю через підкоп. Гадаємо, варто назвати найголовніші етапи та особливості тієї фантастичної роботи: «Риття підкопу тривало рівно 3 місяці: з 28/XII 1942 р. до 28/III 1943 р. Довжина підкопу – 71 метр. Роботу виконували тільки вночі. Зазвичай починалось о 10–11 годині вечора та закінчувалось о 3–4 годині ранку. Усі учасники підкопу, крім тих, хто працював на кухні, були виснажені, сили їхні були надломлені пораненнями, хворобами, голодом і знуцаннями... Усе це ми враховували, і тому кожен учасник виходив на роботу через день (правильніше – через ніч)... Люди розподілялися приблизно так: 2 особи були в охороні, 4 особи позмінно копали землю й навантажували мішки в забої, а решта тягали мішки із землею й виконували інші роботи (обертали вентилятор, кріпили стелю підкопу і т. ін.)...» [16]. До виходу з підкопу готувалося 90 осіб, але внаслідок зради в ніч на 6 квітня 1943 р. до плити вихідного люка пробралось лише 17, тоді як змогли вийти на волю лише четверо з них. Важливо зазначити, що цей яскравий вияв непокори полонених ворогові, їхня сила, терпіння, кмітливість і винахідливість в ім'я волі не залишилися непоміченими серед в'язнів інших таборів, а у Володимир-Волинському таборі та «Грослазареті» в м. Славута досвід «богунців» був утілений у життя. Саме через ці табори транспортували до Німеччини покараних за підкоп, зокрема Омеляна Авдеева.

У спогадах Андрія Пирогова наведено чимало прикладів про те, як його товариші по полону намагалися втекти: спочатку під час транспортування з Керчі до Володимир-Волинського офлагу (грудень 1942 р.), а потім – до пересильного табору в Ченстохові (березень 1943 р.). Йому особисто вдалося здійснити групову втечу в червні 1943 р., коли він працював у сільськогосподарській команді робочого табору м. Штаргардт поблизу Берліна. Він так згадував про це: «Я дав сигнал, і ми побігли. Охоронець озирнувся, а ми біжимо. Він не одразу зрозумів, у чому річ, а коли зрозумів, то ми вже були в лісі. Крім того, він боявся, що інші також розбіжаться, тому й не переслідував. Отже, ми все розрахували правильно». Спочатку їхній план утечі вдався, але надалі вони заплуталися:

у який бік бігти, де ховатися. Їх схопили за 5 км від табору і як покарання повернули до основного табору в Штаргардті. Водночас Пирогов був настроений оптимістично: «Однак наша втеча стала в якомусь сенсі поштовхом для військовополонених, хлопці після нас також намагалися втекти, щоправда, невдало. У всякому разі початок був покладений» [46].

Зокрема, слід відзначити такий уривок з інтерв'ю Андрія Пирогова Сергію Смирнову: «Виявляється, що в Штургардті вже була створена підпільна організація. Очолював її “дядя Стюпа”... Я дістав завдання дізнатися, чому деякі запи-суються в “ту” армію. Пам'ятаю, приїжджали Власов і Нарішкін. Їм влаштували обструкцію, закидали камінням. І все-таки вони зуміли зібрати осіб сорок. Їх добре одягнули, почали добре годувати. Серед них був і старший лейтенант, здається, непогана людина. Він сказав мені: “Так ми ж усе одно загинемо”. – “Хтось загине, а хтось – ні. Війна, чого ти хотів? А те, що ти робиш, це пряма зрада. Ти ж підеш убивати своїх”. – “Ні, – каже, – ми візьмемо зброю і спрямуємо її проти німців”. – “А ти не сподівайся, що тобі це дадуть зробити”. Погодився...» [46].

Зрозуміло, що єврею, старшому лейтенанту Михайлу Рибчинському, який потрапив у полон у боях на харківському напрямі в травні 1942 р. й зумів записатися як росіянин (він був киянином), було особливо важко постійно підтримувати цю легенду впродовж поневірянь по пересильних таборах, зокрема в м. Лозова (нині Харківської області), м. Володимир-Волинський, а також концтаборах Ченстохови та Гаммельбурга (нині федеральна земля Нижня Франконія, ФРН). Однак він не відмовився зробити критичні зауваження щодо вербувальників до Російської визвольної армії в жовтні 1944 р., тоді бранець працював на фарфоро-фаянсовій фабриці м. Карлові Вари (одна із зовнішніх команд Гаммельбурга; нині Чеська Республіка). Із інтерв'ю Михайла Рибчинського співробітнику Меморіалу: «Якось приїздить майор, на стрічці написано “РОА”, починає агітувати до армії Власова. Але ми не йшли. Раз приїхав – ніхто. Удруге – ніхто. І ось ми сидимо і слухаємо вже втретє. Хлопці мені: “Чого ти, Михайле, мовчиш? Скажи йому щось!”. Я й кажу: “Ну, добре. Російська визвольна армія. А чому тоді ви носите чужинську форму? Я так розумію, якщо офіцер одягає чужинську форму, він – зрадник”. Есесівець перепитав: “Що сказав старший лейтенант?”. Йому переклали. А дві доби потому прийшов охоронець (вони змінювались через дві доби): “Ти, старший лейтенанте, погано сказав”. Отож і забрали мене в гестапо в Карлові Вари» [37].

У ніч на 2 лютого 1945 р. Михайло Рибчинський був серед учасників масової втечі радянських військовополонених, в'язнів блока № 20 (блок «смертників») концтабору Маутгаузен (нині м. Маутгаузен, федеральна земля Верхня Австрія, Республіка Австрія). Врятувався за допомогою австрійської родини Лангталлерів, яка перехувувала його з Миколою Цемкалом, учасником утечі, на хуторі поблизу с. Вінден.

Отже, презентовані стратегії виживання українських бранців хоч і не вичерпують різноманітності індивідуальних моделей поведінки представників

цієї категорії наших співвітчизників в екстремальних умовах полону, утім, вони, гадаємо, є досить типовими та дають змогу наблизитися до розуміння відповідної проблематики. Національна ознака відіграла роль у звільненні частини полонених на початку війни. Утім, вони, так само, як і більшість інших персоналій, змогли гідно подолати будь-які надзвичайні обставини полону насамперед тому, що люди допомагали одне одному. Серед їхніх однодумців або рятівників нерідко були колишні товариші по службі, товариші по полону, табірні медики-підпільники, зовсім незнайомі патріоти з місцевих мешканців. Через брак джерельних відомостей важко об'єктивно оцінити наведені приклади моделі поведінки тих, хто виживав будь-якою ціною або вимушено переходив на службу до гітлерівців. Хто знає, яким був їхній кінцевий вибір між колабораціонізмом та опором?

Джерела та література:

1. Коваль Михайло. Військовополонені – жертви війни // *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945.* – Головна редакційна колегія (голова І.О. Герасимов, заступники голови І.Т. Муковський і П.П. Панченко, відповідальний секретар Р.Г. Вишневський). – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.
2. Довідкова картка Кальченка Володимира // *Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – НМІУДСВ).* – Генеральний каталог.
3. Довідкова картка Карпенка Миколи // *Фонди НМІУДСВ.* – Генеральний каталог.
4. Довідкова картка Сліпченко Людмили // *Фонди НМІУДСВ.* – Генеральний каталог.
5. *Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944)* // Упоряд. М.Г. Дубик. – Київ, 2000. – 204 с.
6. Дубик Марина. Реалізація стратегій виживання в місцях ув'язнення на окупованій території України у 1941–1944 рр. (на матеріалах листування громадян з УНФ «Взаєморозуміння і примирення») // *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей.* – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – Вип. 16. – С. 88–93.
7. Запис бесіди Смирнова Сергія з Алексєєвим Іваном. 1963 // *Фонди НМІУДСВ.* – КН-218275/1–2. – Д-36435/1–2.
8. Запис бесіди Смирнова Сергія з Цемкалом Миколюю. 1963 // *Фонди НМІУДСВ.* – КН-207965/2 – Д-33435/2.
9. *Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Мемор. комплекс «Нац. музей історії ВВВ 1941–1945 років».* – К., 2011. – 348 с.
10. Кондратюк А. «Норд 365 офлаг» бореться / А. Кондратюк. – Луцьк, Надстир'я, 1995. – 70 с.
11. Кондратюк А. Ми гинули, щоб не загинути / А. Кондратюк. – Луцьк, Надстир'я, 2004. – 76 с.
12. Король В.Ю. Трагедія радянських військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 128 с.
13. Левикін В., Пастушенко Т. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: Історичні нариси / Голова редкол. В.А. Смолій, відп. ред. О.Є. Лисенко. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 340–385.

14. Лисенко Олександр. Військовий полон у період Другої світової війни: деякі теоретичні аспекти // Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Мемор. комплекс «Нац. музей історії ВВВ 1941–1945 років». – К., 2011. – С. 14–18.
15. Лисенко Олександр. Проблема військового полону як предмет соціальної та усної історії. Деякі питання методології // Олександр Лисенко; Українські в'язні концтабору Маутгаузен. Свідчення тих, хто вижив / Упорядкування Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко та ін. – К., Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – С. 5–12.
16. Лист Авдєєва Омеляна Смирнову Сергію. 1963 // Фонди НМІУДСВ. – КН-218276. – Д-36469.
17. Лист Григор'єва Миколи Смирнову Сергію. 1960 // Фонди НМІУДСВ. – КН-211147. – Д-37618.
18. Лист Киталова Володимира Смирнову Сергію. 1963 // Фонди НМІУДСВ. – КН-217906. – Д-36323.
19. Лист Котляра Григорія Кондратюку Андрію. 1966 // Фонди НМІУДСВ. – КН-221144. – Д-37616.
20. Лист Кулинської Віри Смирнову Сергію. 1968 // Фонди НМІУДСВ. – КН-269645. – Д-68734.
21. Лист Кухаренко Ганни Смирнову Сергію. 1958 // Фонди НМІУДСВ. – КН-218282. – Д-36475.
22. Лист Лесяка Петра Смирнову Сергію. 1963 // Фонди НМІУДСВ. – КН-218385. – Д-36478.
23. Лист Нороха Олександра Смирнову Сергію. 1966 // Фонди НМІУДСВ. – КН-269234. – Д-68487.
24. Лист Панкової Ганни Смирнову Сергію. 1962 // Фонди НМІУДСВ. – КН-219280. – Д-36473.
25. Лист Пинчука Дмитра Смирнову Сергію. 1958 // Фонди НМІУДСВ. – КН-217907. – Д-36322.
26. Лист Романченко Оксани Смирнову Сергію. 1958 // Фонди НМІУДСВ. – КН-224882. – Д-39104.
27. Лист Соколової Людмили Смирнову Сергію. 1960 // Фонди НМІУДСВ. – КН-218281. – Д-36474.
28. Матеріали Байди Марії. 2001 // Фонди НМІУДСВ. – КН-216307. – Д-35837.
29. Матеріали Бацули Михайла. 1943–1945 // Фонди НМІУДСВ. – КН-215498. – Д-35402.
30. Матеріали Галяпи Володимира. 2005 // Фонди НМІУДСВ. – НД-27870/2.
31. Матеріали Герасимова Миколи. 1940 // Фонди НМІУДСВ. – КН-211711. – Д-34541.
32. Матеріали Жеребка Івана. 2002 // Фонди НМІУДСВ. – НД-26771/1.
33. Матеріали Імчука Миколи. 1972 // Фонди НМІУДСВ. – КН-269640. – Д-68729.
34. Матеріали Кашинцева Івана. 1941 // Фонди НМІУДСВ. – КН-223824. – Д-38645.
35. Матеріали Квятковського Костянтина. 1944 // Фонди НМІУДСВ. – КН-49600–49599. – Д-11011–11010.
36. Матеріали Кшановського Станіслава. 2011 // Фонди НМІУДСВ. – КН-255780. – К-26152.
37. Матеріали Сольського Якова. 2000 // Фонди НМІУДСВ. – КН-219341. – К-24935.
38. Матеріали Рибчинського Михайла. 2005 // Фонди НМІУДСВ. – КН-224404/1–2. – ЗК-1093/1–2.
39. Матеріали Худякова Федора. 1960-ті // Фонди НМІУДСВ. – КН-224725. – Д-35192.
40. Матеріали Юренка Семена. 2002 // Фонди НМІУДСВ. – КН-221099. – Д-37596.

41. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: збірник документів і матеріалів. – К.: Державне вид-во політ. літ-ри, 1963. – С. 19.
42. Пастушенко Тетяна. Військовий полон на території райхскомісаріату Україна за матеріалами звітів командувача Вермахту в Україні 1941–1942 рр. // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2017. – Вип. 19. – С. 172–184.
43. Пастушенко Тетяна. Система німецьких таборів для радянських військовополонених в Україні: (червень – грудень 1941 р.) / Т. Пастушенко // Краєзнавство: науковий журнал. – К.: Всеукраїнська спілка краєзнавців, 2011. – № 2. – С. 116–125.
44. Пастушенко Тетяна. Статус радянських військовополонених у роки Другої світової війни: на терезах міжнародного, нацистського та радянського права // Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славути на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Мемор. комплекс «Нац. музей історії ВВВ 1941–1945 років». – К., 2011. – С. 18–28.
45. Пастушенко Тетяна. Історіографія та джерела з історії працевикористання радянських військовополонених в таборах на території України // Сторінки воєнної історії України. – 2016. – Вип. 18. – С. 35.
46. Стенограма бесіди Смирнова Сергія з Пироговим Андрієм. 1964 // Фонди НМІУДСВ. – КН-221145. – Д-37617.
47. Українські в'язні концтабору Маутгаузен. Свідчення тих, хто вижив / Упорядкування Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – 336 с.
48. Федько А.В., Федько Ю.М., Каліберда Ю.Ю., Гергієва А.Л. Український Червоний Хрест: спроба організації та діяльності на території України (липень 1941 – серпень 1942 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/28_NIOXXI_2008/Istoria/35572.doc.htm. – Назва з екрана.

© Валентина СМІРНОВА

О СТРАТЕГИИ ВЫЖИВАНИЯ УКРАИНСКИХ ВОЕННОПЛЕННЫХ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

(по материалам фондов Национального музея истории Украины
во Второй мировой войне. Мемориальный комплекс)

Дана характеристика общим особенностям коллекции материалов советских военнопленных украинского происхождения в фондах Национального музея истории Украины во Второй мировой войне. Мемориальный комплекс. Рассмотрены наиболее информационно содержательные документальные свидетельства персоналий, которые освещают разнообразие моделей их поведения в экстремальных условиях плена, даже в очень узких рамках выбора между смертью и выживанием.

Ключевые слова: Вторая мировая война, украинские пленные, стратегии выживания, документальные воспоминания.

© *Valentyna SMIRNOVA*

**ABOUT SURVIVAL STRATEGIES OF UKRAINIAN PRISONERS
OF WAR DURING THE SECOND WORLD WAR
(using the Materials of the Fund Collection of the National Museum of
the History of Ukraine in the Second World War. Memorial Complex)**

The author characterizes the general features of the materials that belonged to the Soviet prisoners of war with the Ukrainian origin from the fund collection of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. Memorial Complex. The author studies the most informative documentary evidences of personalities that clarify their different behavior patterns in extreme conditions of captivity facing very limited choice between death and life and the price for a bad choice.

Keywords: *World War II, Ukrainian prisoners, survival strategies, documentary memories.*

УДК 94:327(47+437):355“1942/1943”

© Лариса ЯМПОЛЬСЬКА

1-й ОКРЕМИЙ ЧЕХОСЛОВАЦЬКИЙ ПІХОТНИЙ БАТАЛЬЙОН ЯК ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНЕ ФОРМУВАННЯ У СКЛАДІ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ У 1942–1943 рр.: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА БОЙОВИЙ ШЛЯХ

Проаналізовано історію створення та бойовий шлях інтернаціонального військового формування – 1-го окремого Чехословацького піхотного батальйону під командуванням Людвіка Свободи, що діяв на території СРСР у складі Робітничо-селянської Червоної армії в 1942–1943 рр., його участь у Харківській оборонній операції 19 лютого – 14 березня 1943 р. Уточнено кількісний та етнічний склад батальйону, чисельність добровольців, загиблих у боях за с. Соколове 8–13 березня 1943 р.

Ключові слова: *інтернаціональне військове формування, 1-й окремих Чехословацький піхотний батальйон, Харківська оборонна операція, добровольці.*

Історія інтернаціональних військових формувань, які були створені на території СРСР у період Другої світової війни й воювали у складі Робітничо-селянської Червоної армії (далі – РСЧА), є недостатньо вивченою проблемою військової історії. Передумовам виникнення та процесові формування в СРСР бойових підрозділів Польщі (армія генерала В. Андерса, 1-ша польська піхотна дивізія ім. Т. Костюшка), Чехословаччини (1-й окремих Чехословацький піхотний батальйон, далі – 1-й ОЧПБ), Югославії, їх матеріального забезпечення, озброєння, діяльності радянських військових навчальних закладів з підготовки для них офіцерських кадрів присвячені окремі наукові розвідки.

Історіографія теми дослідження представлена переважно працями радянських істориків, що стосуються аналізу баталій на німецько-радянському фронті періоду Другої світової війни. У них можна знайти довідкову інформацію про формування іноземних волонтерських підрозділів у складі РСЧА, зокрема 1-го ОЧПБ, характеристику Харківської оборонної операції 19 лютого – 14 березня 1943 р. й подій березня 1943 р. біля сіл Таранівка та Соколове (обидва нині Зміївського району Харківської області). Зокрема, це праці С.І. Грачова, Ф.П. Петрова, І. Компанієць, С.А. Лесневського, В.І. Соколовського, Д.І. Новиковського, А.Д. Марченка, С. Соколова, а також колективні збірки з історії

Чехословаччини та створення народних армій країн-учасниць Варшавського договору [5; 11; 13; 18; 25; 7–9]. Слід зазначити, що специфічними рисами радянської історіографії є її заідеологізованість, брак альтернативних інтерпретацій історичних процесів та явищ. «Офіційні позиції» радянських дослідників передбачали звеличення перемог РСЧА, замовчування причин її поразок, брак об'єктивності в оцінках боєздатності сил Вермахту. У працях згаданих авторів здебільшого висвітлено героїчні аспекти третьої битви за Харків у лютому – березні 1943 р., зокрема подвиг широнінців біля с. Таранівка, спільні дії радянських і чехословацьких частин біля с. Соколове, ідеї бойового братерства. Вагомий внесок у розробку тематики створення інтернаціональних волонтерських формувань на території СРСР періоду Другої світової війни зробив український радянський історик А.Д. Марченко. Сторінки його документальних нарисів присвячені бойовій співдружності радянських і чехословацьких воїнів, показано зв'язок між подвигами гвардійців-широнінців та волонтерів 1-го ОЧПБ під командуванням Л. Свободи, які тримали оборону в районі р. Мжа біля м. Зміїв [15; 18].

Історіографії пострадянського періоду, дотичній до проблеми дослідження, притаманні аналітичний характер і критичне ставлення до праць попередників. Нове покоління істориків поряд із дослідженням перебігу бойових дій на Південно-Західному фронті в лютому – березні 1943 р. більше уваги приділяє з'ясуванню основ радянської ідеологічної та військово-політичної системи, її впливу на пошук потенційних союзників у Другій світовій війні, формування антигітлерівської коаліції, що відобразилося у створенні іноземних військових підрозділів на території СРСР, зокрема 1-го ОЧПБ. У сучасній історіографії слід виділити праці, в яких започатковано аналіз окремих аспектів проблеми нашого дослідження. Це, зокрема, кандидатська дисертація С.М. Картавого «Створення в СРСР іноземних військових формувань і підготовка для них офіцерських кадрів...» та історичний нарис під редакцією І.Ю. Пахомова «Брати по зброї. Підготовка іноземних військовослужбовців» [10; 2]. Праці присвячено питанням військово-політичного співробітництва СРСР та країн, окупованих Німеччиною напередодні й на початку Другої світової війни, підготовці військовослужбовців та офіцерського складу для армій країн, які боролися за відновлення державності. Дослідження супроводжуються додатками (архівні матеріали, фотографії, карти, схеми).

Що ж до зарубіжної історіографії, то варто відзначити внесок представників німецької історичної школи. На окрему увагу заслуговують перекладені з мови оригіналу праці німецьких учених К. Пауля «Дорога у нікуди: Вермахт та Східний фронт» та В. Фея «Танкові битви військ СС», у яких матеріал викладено з позицій історії повсякденності, усної історії, під кутом зору офіцерів та солдатів Вермахту [21; 28]. Автори намагаються з'ясувати причини перемог і фіаско збройних сил Німеччини на різних етапах Другої світової війни, подають характеристику РСЧА та іноземних формувань у її складі. Окрім того, для проведення

історичних порівнянь, визначення особливостей створення польських і чехословацьких військових підрозділів на території СРСР ми використали літературу та джерела польського й чехословацького походження [31-34].

Незважаючи на значну кількість наукових та науково-популярних праць, присвячених історії визволення м. Харкова в 1942-1943 рр. (так званим битвам за Харків), деякі аспекти третьої битви, пов'язані з участю 1-го окремого Чехословацького піхотного батальйону (1 Československý samostatný polní prapor) під командуванням Л. Свободи 8-13 березня 1943 р. біля с. Соколове, на південно-західних підступах до міста, потребують дальшого вивчення в контексті усної історії, історії повсякденності, етнічної історії, історичної пам'яті, що є актуальними напрямками сучасної історичної науки [11; 15; 19; 25; 26]. До питань, що потребують поглибленого вивчення, можна віднести такі, як історія формування та бойовий шлях 1-го ОЧПБ, прорахунки радянського командування у плануванні та проведенні Харківської оборонної операції 19 лютого - 14 березня 1943 р., статистика втрат і збитків, завданих частинам РСЧА (зокрема, й чехословацьким підрозділам), а також частинам Вермахту в боях за с. Соколове в березні 1943 р.

Завдання нашого дослідження: проаналізувати причини створення та бойовий шлях 1-го ОЧПБ у 1942-1943 рр.; стратегічні плани РСЧА й Вермахту на Харківському напрямі в лютому - березні 1943 р.; з'ясувати окремі аспекти «бойового хрещення» 1-го ОЧПБ у третій битві за Харків; уточнити його кількісний та етнічний склад, характер озброєння; визначити статистичні дані загиблих чехословацьких волонтерів у боях 8-13 березня 1943 р. біля с. Соколове.

Цінними джерелами, що висвітлюють плани радянського та німецького командування в ході третьої битви за Харків, проведення військових операцій за участю 1-го ОЧПБ, є мемуари полководців, командирів РСЧА В. Абатурова, А. Гулакова, І.М. Моногарова, К.С. Москаленка, М.Г. Штикова, командира 1-го ОЧПБ Л. Свободи, військово-польовий щоденник чехословацького волонтера М. Броже, щоденники командувача групи армій «Південь» генерал-фельдмаршала Е. фон Манштейна, а також опубліковані архівні матеріали, офіційні документи й мемуаристика, використані нами в дослідженні [1; 6; 16; 17; 30; 24; 3; 14; 22; 29]. Цікавими в руслі біографістики та історичної пам'яті є спогади З. Клусакової-Свободової, професора економіки, доньки Л. Свободи, що розкривають окремі аспекти біографії її батька, історії формування та бойового шляху 1-го ОЧПБ [34].

Аналізуючи причини створення 1-го ОЧПБ як інтернаціонального формування у складі РСЧА в 1942-1943 рр., слід звернути особливу увагу на те, що після підписання Мюнхенської угоди 29 вересня 1938 р., за підсумками якого Чехословаччина втратила суверенітет, група провідних чехословацьких політиків на чолі з Е. Бенешем сформувала в еміграції закордонний центр опору з метою відновлення державності республіки - Чехословацький тимчасовий уряд у вигнанні (Československé exilové státní zřízení). З етнічних словаків і чехів, які проживали за

кордоном, патріотів-волонтерів, яким вдалося покинути окуповану країну, було сформовано інтернаціональні військові підрозділи: спочатку – Чехословацький легіон у Польщі, сухопутну дивізію та загони льотчиків у Франції; потім – у Великій Британії та на Середньому Сході. Своєю участю у військових операціях у складі іноземних армій вони мали символізувати існування чехословацької держави й сприяти визнанню емігрантського уряду в Лондоні як єдиного представника її інтересів [25, 65].

Після нападу 1 вересня 1939 р. Німеччини на Польщу та просування частин РСЧА з метою окупації східних польських територій Чехословацький легіон у Польщі під командуванням Л. Свободи 17 вересня, щоб уникнути німецького полону, виступив назустріч Червоній армії і 18 вересня 1939 р. вийшов на колону радянських військ. На запитання про походження підрозділу та його дальші завдання було отримано відповідь: «Ми чехословаки, військове угруповання з Кракова, добровільно переходимо на радянську територію» [34, 4]. Про складність тодішньої обстановки З. Клусакова-Свободова у мемуарах зі слів батька зазначає: «Входження на радянську територію було благополучним у ситуації, коли між Радами та Німеччиною вже був підписаний договір [йдеться про пакт Молотова – Ріббентропа від 23 серпня 1939 р. – Авт.], а чехословаки йшли з боку Польщі, з території, яку Ради завойовували, де доходило й до збройних сутичок із польськими підрозділами» [34, 5]. Отже, чехословацькі легіонери були прийняті на землях СРСР не як біженці, а як військовий підрозділ у вигнанні.

Процес формування 1-го ОЧПБ почався 2 лютого 1942 р. у м. Бузулук Оренбурзької області (див. Додаток 1) у військових таборах польської армії під командуванням генерала В. Андерса на основі радянсько-чехословацької угоди про спільні дії проти нацистської Німеччини на території СРСР [31; 32; 33]. Очолив його підполковник чехословацької армії Л. Свобода. «З самого початку Л. Свобода готував такий підрозділ, який був би готовий до активних бойових дій на фронті. Це відбувалося всупереч планам Міністерства національної оборони в Лондоні, яке вбачало в ньому лише символічний підрозділ, що мав брати участь у боях лише в останні дні війни, при визволенні окупованої Німеччиною Чехословаччини» [34, 12].

До батальйону вступили військовослужбовці колишнього Чехословацького легіону в Польщі, чехословацькі біженці, що знайшли притулок на радянській території, а також громадяни СРСР, чехи та словаки за етнічним походженням [23, 185]. У наказі ДКО «Про укомплектування на території СРСР чехословацьких частин карпато-русинами, українцями та словаками, що перебували до розчленування Чехословаччини в чехословацькому громадянстві» зазначалося: «1) Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 листопада 1942 р. доручити НКВС СРСР звільнити осіб, які перебувають в ув'язненні на радянській території як засуджені, інтерновані... карпато-русинів, українців і словаків, які перебували до розчленування Чехословаччини в чехословацькому громадянстві. 2) Усіх осіб призовного віку, придатних до несення військової служби, направити

до м. Бузулук у розпорядження командира чехословацької бригади, надавши їм проїзні документи, а також усі види продовольства відповідно до норм тилового пайка № 3 Червоної Армії» [20]. Зі спогадів Л. Свободи: «1942 рік був роком дуже важким... У той період сім польських дивізій генерала Андерса, дві з яких перебували в м. Бузулук, готувалися до евакуації з Радянського Союзу [на Середній Схід. - Авт.]... Всі патріоти, які прибували до Бузулука, одягали військову форму з повним усвідомленням відповідальності моменту: нацисти наступали, рвалися до передгір'я Кавказу, до Волги... У Бузулук приїжджали політичні емігранти, яким вдалося уникнути розправи гестапо, - комуністи й некомуністи, політичні та профспілкові діячі, чоловіки та жінки... Значно посилила нас група технічних фахівців із заводів "Шкода"» [24].

Особовий склад 1-го ОЧПБ був обмундирований в англійську форму з чехословацькими військовими розпізнавальними знаками й мав радянську стрілецьку зброю (кількість в одиницях): пістолети й револьвери - 47; гвинтівка (Мосін) - 192; самозарядна гвинтівка (Токарев, СВТ-40) - 553; снайперська гвинтівка - 10; пістолет-кулемет (ППШ-41) - 47; кулемет (Дегтярьов, ДП-27) - 40; кулемет (Максим, 1910) - 12; протитанкова рушниця (ПТРС-41) - 16; протитанкова гармата 45 мм - 2; міномет ротний 50 мм (ПМ-40) - 9; міномет батальйонний 82 мм (ПМ-41) - 9 [12]. В організаційних питаннях батальйон підпорядковувався Чехословацькому тимчасовому уряду у вигнанні (Лондон), в оперативних - вищому командуванню радянських військових частин, до яких його було приписано. Етнічний склад батальйону на початку його формування був такий: 277 чехів, 21 словак, 286 євреїв і 1780 українців із Закарпаття [11, 42].

30 січня 1943 р., в момент відбуття з Бузулука на фронт під Харків (див. Додаток 2), він складався з 974 осіб (26 офіцерів, 10 ротмістрів, 244 унтер-офіцери, 694 рядових), 38 із яких були жінки, і став першою союзницькою частиною на радянсько-німецькому фронті [2, 18-19]. Оцінюючи участь 1-го ОЧПБ у боях на Східному фронті у складі частин РСЧА, З. Клусакова-Свободова писала в мемуарах: «Саме історична роль легіонерів у справі створення нашої держави [Чехословаччини. - Авт.], стала для закордонного опору в роки Другої світової війни прикладом і джерелом натхнення. Їхня боротьба на фронтах разом із широким внутрішнім опором ввела Чехословаччину до кола воюючих держав-переможниць антигітлерівської коаліції» [34, 54].

Оборонні та визвольні бої за Харків і Харківську область вважаються одними з найдраматичніших на Східному фронті Другої світової війни. Харків виконував роль важливої транспортної розв'язки, що контролювала стратегічний напрямок Москва - Кавказ. Оволодіння групи армій «Південь» цим важливим промисловим і стратегічним центром дало б змогу в перспективі використувати його для наступу до нафтоносних районів Кавказу, а сусідство з багатими сільськогосподарськими областями УРСР перетворювало місто на центр зосередження продовольчих ресурсів для відправки до Німеччини. З огляду на це командування й Вермахту, й РСЧА ретельно планувало стратегію щодо

захоплення/визволення міста. У результаті контрнаступу радянських військ під Сталінградом до середини лютого 1943 р. було відвойовано значні території СРСР від Волги до Дніпра. Частини РСЧА стрімко рухалися на Захід, отримавши наказ до настання весняного бездоріжжя захопити плацдарм на правому березі Дніпра [4, 21].

Після визволення Харкова 16 лютого 1943 р. радянські частини Південно-Західного фронту розгорнули наступ по широкій лінії - до 400 км, погано закріплюючись у визволених районах, часто будучи ізольованими від служб тилу, обозів із боєприпасами та продовольством. Цю помилку Ставки Верховного головнокомандування (далі - СВГК), Генерального штабу, командувачів Південно-Західного (генерал М.В. Ватутін) і Воронежського (генерал-лейтенант Ф.І. Голіков) фронтів використало командування Вермахту: танкові дивізії генерал-фельдмаршала Е. фон Манштейна почали блискавичний контрнаступ 19 лютого - 14 березня 1943 р. на Харків, використовуючи південні та південно-західні підступи за 65 км від міста - район р. Мжа під Змієвом і Мерефу (див. Додаток 4).

Спробувавши швидко захопити Харків, Вермахт зустрів потужний опір частин РСЧА. Не досягнувши успіху в районі с. Таранівка, німецьке командування вирішило перенести напрямок удару на північний захід, щоб форсувати р. Мжа поблизу с. Соколове й розвинути наступ через смт Безлюдівка на Харків. На північний схід від Мжі, на рубежі хуторів Тимченки й Артюхівка вранці 3 березня 1943 р. зайняв оборону 1-й ОЧПБ під командуванням підполковника Л. Свободи, включений до складу 3-ї танкової армії (від 6 березня 1943 р. - 6-ї армії) Воронежського фронту, переданий в оперативне підпорядкування 25-й гвардійській стрілецькій дивізії (генерал-майор П.М. Шафаренко) і направлений на одну з найвідповідальніших ділянок фронту на південно-західних підступах до Харкова, де він і дістав своє «бойове хрещення».

У структурі батальйону на той період було шість рот (три піхотні, кулеметна, протитанкова й мінометна) та чотири взводи (автоматників, постачання, зв'язку й саперний) [12]. Батальйон зайняв оборону на північному березі р. Мжа між Мерефою та Змієвом, щоб не допустити форсування річки супротивником (див. Додаток 4). Соколове на південному березі річки стало ключовим опорним пунктом укріпленого району, де оборону утримували 1-ша піхотна рота під командуванням надпоручика О. Яроша (див. Додаток 3), 2-га піхотна рота під командуванням надпоручика Кудлича, кулеметна рота під командуванням надпоручика Я. Лома, мінометний взвод під командуванням підпоручика Ф. Бедржика, взвод автоматників під командуванням підпоручика А. Сохора. Батальйон був посилений танковими та артилерійськими частинами, включно з БМ-13 - радянськими бойовими машинами реактивної артилерії. «Щоб батальйон міг виконати бойове завдання, він був посилений бойовими засобами, що не були в його особовому розпорядженні. Підполковнику Свободі були виділені й передані в підпорядкування радянська танкова бригада, загін гвардійських ракетометів, два артилерійські загопи, а в ході боїв іще й протитанкова артилерія» [34, 57].

Аналіз джерел особового походження (мемуари, щоденники, нотатки командирів частин РСЧА та 1-го ОЧПБ, а також їхнього рядового складу) свідчить про те, що радянські та чехословацькі підрозділи перебували в тісній взаємодії. За словами командувача 1-го ОЧПБ Л. Свободи, лінію оборони біля с. Соколове разом із 1-м ОЧПБ утримували частини 25-ї та 62-ї гвардійських стрілецьких дивізій: спільними зусиллями, злагоджено діяла розвідка 73-го гвардійського полку (капітан В.А. Поліщук) та чехословацького батальйону (підпоручик А. Сохор); на стику червоноармійських формувань були створені два ротні опорні пункти: в Соколовому оборону тримала 1-ша піхотна рота ОЧПБ (надпоручик О. Ярош), а поруч, на висоті 162,3, – 1-ша гвардійська стрілецька рота (лейтенант М.Г. Бекшин) та червоноармійський протитанковий резерв. 6 березня до Соколового вирушила й стала на пряме наведення протитанкова батарея (капітан М.А. Мутев), вогневі позиції артилерії РСЧА були облаштовані в бойових порядках чехословацьких добровольців [24].

Найкривавіші бої за участю 1-го ОЧПБ точилися 8-9 березня 1943 р. Оцінюючи плани й тактику командування Вермахту на ділянці фронту під Соколовим, а також бойові можливості свого батальйону, Л. Свобода зазначав у мемуарах: «Гірким і кривавим було наше перше бойове хрещення... У кожному танку німці залишили баштових стрільців, які навели гармати на наші вогневі точки... Німецькі танки, що здавалися мертвими, ожили, їхні гармати били досить влучно. Кулеметні гнізда були зруйновані, бійці швидко перебралися на інші позиції. 14 танків супротивника знову були спрямовані на північно-західний край села. Дещо пізніше, о 15:30, із лісу поблизу Гонтаря з'явилося ще близько 60 німецьких танків. У супроводі двох батальйонів автоматників на 14 бронетранспортерах вони атакували захисників Соколового з південного заходу... Встановлені на танках вогнемети підпалили солом'яні стріхи хат на околиці села...» [24].

Командир 73-го гвардійського стрілецького полку, учасник бойових дій під с. Соколове М.Г. Штиков зазначає в мемуарах: «Те, що я бачив особисто й про що дізнавався з інформації штабу батальйону Л. Свободи, свідчило про надзвичайно впертий і жорстокий характер бою. Побачивши перед собою чехословацьких воїнів, гітлерівці вирішили довести свою перевагу й билися з якоюсь показною люттю. Вони йшли напролом, незважаючи на втрати» [30, 135]. З військово-польового щоденника чехословацького волонтера, історика М. Броже: «У ході бою 8 березня добровольці роти Отакара Яроша відбили 8 атак супротивника, підбили 19 танків і 6 бронетранспортерів з автоматниками 4-ї німецької танкової армії. Було знищено близько 300 солдатів та офіцерів батальйону автоматників супротивника. Утрати батальйону теж були чималі: 86 убитих і 56 поранених» [3, 2].

У бою командир 1-ї піхотної роти 1-го ОЧПБ О. Ярош дістав два поранення, однак не переставав командувати ротою (див. Додаток 5). Останні хвилини життя тридцятирічного надпоручика були справді героїчними: він загинув, піднімаючи волонтерів у контратаку проти німецьких танків, які розстрілювали позиції його

роти. Учасник подій Ярослав Перні, який вижив у цьому бою, так описав смерть свого командира: «Близько десяти німецьких танків прорвалися до церкви. Один із них майже на десять метрів під'їхав до її воріт і відкрив вогонь. Снаряди рвалися вже всередині церкви, коли звідти вибіг Отакар Ярош. Він на бігу відчепив від пояса в'язку гранат із наміром кинути в танк, який перебував уже за п'ять метрів. Та раніше, ніж Ярош устиг це зробити, він упав мертвий біля ґанку, розстріляний чергою з танкового кулемета. Танк наїхав на нього, гранати вибухнули, машина перекинулася набік» [22, 124]. О. Ярош став першим іноземним громадянином, удостоєним звання Героя Радянського Союзу (посмертно).

Запеклі бої червоноармійських і чехословацьких підрозділів із силами Вермахту тривали 9 березня 1943 р. У штабі батальйону Л. Свободи було ухвалено рішення – разом із підрозділами 81-го полку атакувати супротивника, що вклинився в район с. Соколове. Зі спогадів Л. Свободи: «У результаті чотирьохгодинного запеклого бою 2-га рота під командуванням надпоручика Кудлича виконала своє завдання й повернулася на вихідні позиції. Вона знищила три танки, чотири кулемети й десятки есесівців... Наступного дня батальйон утратив надпоручика Кудлича... Він разом з іншими важкопораненими був відправлений до Харкова. Однак по дорозі санітарну машину атакував німецький літак» [24].

«Надвечір 9 березня 73-й і 78-й полки РСЧА оволоділи північною та південною околицями с. Таранівка і протягом наступної ночі та дня, 10 березня, вели бій із німецькими частинами, що контратакували. 10 березня о 18:00 супротивник кинув у бій близько полку піхоти і майже 40 танків, але й цього разу союзницькі частини утримали село», – зазначає у військово-польовому щоденнику М. Броже [3, 2]. Танковим дивізіям СС не вдалося прорватися до Харкова найкоротшим шляхом із півдня. Німці були змушені після перегрупування сил, використовуючи свою чисельну перевагу, перекинути їх більшу частину на північ.

1-й ОЧПБ утримував протитанкову оборону на північному березі р. Мжа до 13 березня 1943 р., коли дістав наказ відірватися від супротивника й передислокуватися на північний схід – за р. Сіверський Донець, після чого був виведений у резерв Воронезького фронту. Невдовзі батальйон було розгорнуто в 1-шу окрему Чехословацьку піхотну бригаду¹, яка брала участь у визволенні Києва, Білої Церкви та інших міст України в листопаді – грудні 1943 р. Пізніше з

¹ 15 травня 1943 р., відповідно до постанови Державного комітету оборони (далі – ДКО), на основі 1-го ОЧПБ була сформована 1-ша окрема Чехословацька піхотна бригада (далі – 1-ша ОЧПБр). 10 квітня 1944 р. на базі бригади почалося формування 1-го Чехословацького армійського корпусу, до складу якого ввійшли такі частини та з'єднання: 1-ша ОЧПБр, 2-га окрема чехословацька повітряно-десантна бригада, 3-тя ОЧПБр, окремий танковий полк, артилерійський полк, полк протитанкової артилерії, зенітно-артилерійський полк, батальйон зв'язку, саперний батальйон, медико-санітарний батальйон. У червні 1944 р. було сформовано автомобільний батальйон і 1-й окремий чехословацький винищувальний авіапункт (32 літаки) [12]. У серпні 1944 р. створена 1-ша окрема чехословацька танкова бригада (3 танкові й 1 мотопіхотний батальйон); у грудні 1944 р. – 1-ша окрема змішана чехословацька авіадивізія (2 винищувальні й 1 штурмовий авіапункт загальною чисельністю 99 літаків і 114 пілотів). До кінця війни корпус воював у складі 38-ї армії 4-го Українського фронту; брав участь у січні 1945 р. у Західнокарпатській операції, у березні 1945 р. – у Моравсько-Остравській операції. 30 квітня 1945 р. частини корпусу з боями вступили на чеські землі. Передовий загін корпусу на радянських танках 10 травня 1945 р. визволяв Прагу [7, 290; 9, 84]. У червні 1945 р. на базі корпусу почалося формування 1-ї армії Чехословацької народної армії. До кінця війни на фронті перебували 18 087 бійців корпусу, разом із тилловими та навчальними частинами його чисельність становила 31 725 осіб [8, 165].

неї був сформований 1-й Чехословацький армійський корпус, що став основою Чехословацької народної армії.

Отже, бойові дії 8-13 березня 1943 р. в районі с. Соколове стали символом бойового братерства слов'янських народів у боях проти сил Вермахту. За героїчну оборону Соколового – складову частину третьої битви за Харків – звання Героя Радянського Союзу дістали командир 1-ї піхотної роти 1-го ОЧПБ О. Ярош (по смертно), командир взводу автоматників А. Сохор. Командир батальйону Л. Свобода був нагороджений орденом Леніна; 87 чехословацьких добровольців – орденами та медалями СРСР. У боях за Соколове загинули 112 добровольців, серед яких 3 командири рот, 10 командирів взводів; 106 солдатів були поранені й майже 30 оголошені зниклими безвісти (включно з тими, хто потрапив у німецький полон). До контингенту загиблих слід зарахувати й 11 чехословацьких волонтерів, по-звірячому вбитих після нападу німців 13 березня 1943 р. на 1-шу військову лікарню Харкова, куди їх було доставлено пораненими [3, 3]. Ці події побічно відображені в мемуарах Л. Свободи: «Групу чехословацьких поранених, які перебували в цей час у Харкові, вивів Антонін Сохор. Не всі тоді врятувалися: багато хто загинув у харківській лікарні чи на вулицях міста» [24]. Але кількість і окремі імена загиблих чехословацьких волонтерів встановлені тільки в наш час.

Отже, батально-історична трагедія іноземного полікультурного військового формування – 1-го ОЧПБ, який був створений і діяв на території СРСР у складі РСЧА в 1942-1943 рр., – є складовою трагічного завершення Харківської оборонної операції 19 лютого – 14 березня 1943 р.: місто втретє довелося здати німецьким силам групи армій «Південь». Третя битва за Харків показала стратегічні й тактичні прорахунки радянського командування, а також високу боєздатність сил Вермахту, що призвело до поразки радянсько-чехословацьких військ та їх оточення біля Лозової (так званій Кегичівський котел) і Харкова, в районі Змієва – Чугуєва. Однак уміло скоординовані бойові дії 1-го ОЧПБ з 25-ю та 62-ю гвардійськими стрілецькими дивізіями, особисті мужність і героїзм чехословацьких волонтерів допомогли військам Воронежського фронту (генерал-лейтенант Ф.І. Голіков) виграти кілька днів, щоб сили Центрального фронту (генерал К.К. Рокоссовський) і 60-ї армії (генерал І.Д. Черняхівський) підійшли до Сіверського Дінця. Чехословацькі волонтери разом із підрозділами РСЧА виконали своє бойове завдання.

Ведучи мову про перспективу досліджень, варто вказати на необхідність продовження ґрунтовного вивчення історії інтернаціональних військових формувань, створених на території СРСР, зокрема 1-го ОЧПБ, під кутом етнічної, усної та повсякденної історії.

Додаток 1

1-й ОЧПБ (м. Бузулук, лютий 1942 р.) [2, 165]

Додаток 2

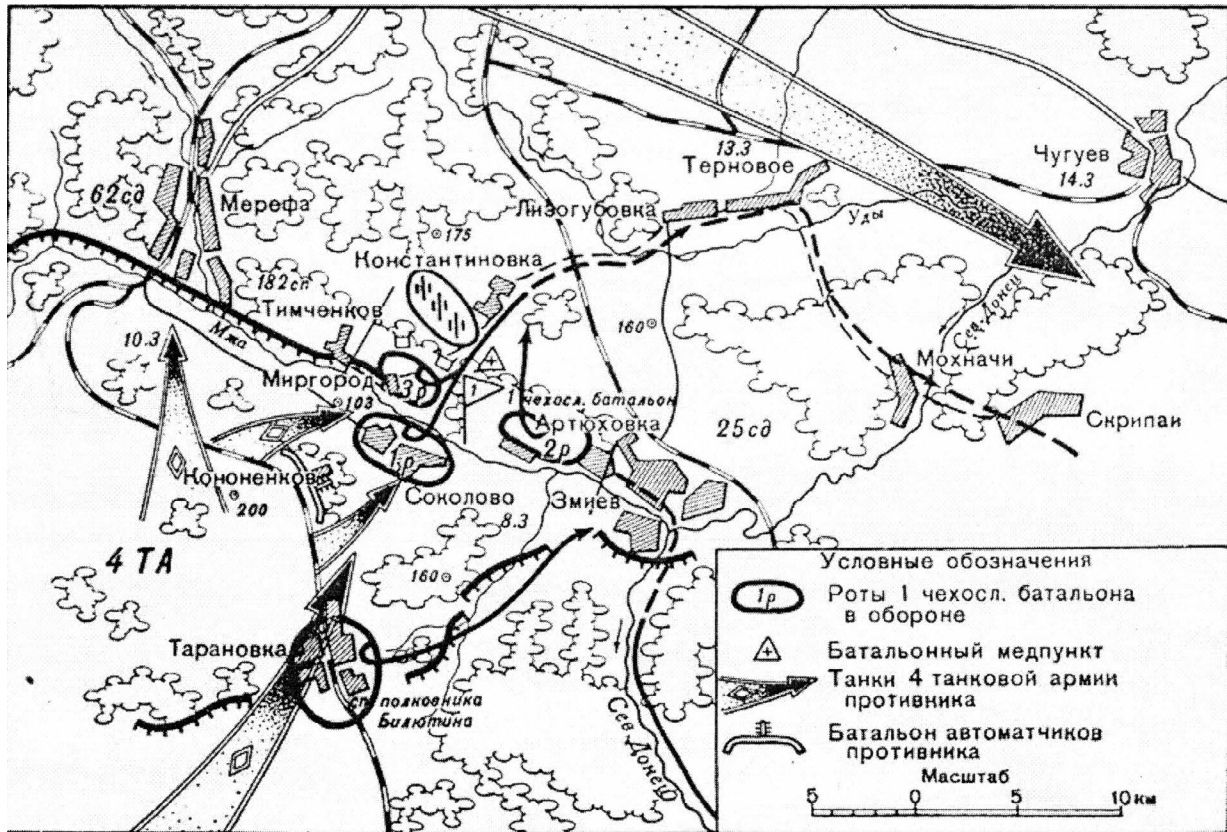
Командувач 1-го ОЧПБ підполковник Л. Свобода приймає донесення командирів рот перед відправленням на фронт (м. Бузулук, січень 1943 р.) [2, 167]

Додаток 3

Командир 1-ї роти 1-го ОЧПБ надпоручик Отакар Ярош;
його військове посвідчення [12]

Додаток 4

Карта-схема бойових дій 1-го ОЧПБ у районі с. Соколове 8-13 березня 1943 р. в контексті третьої битви за Харків [26]

Додаток 5

Діорама «Бій біля с. Соколове 8 березня 1943 року»: О. Ярош веде 1-шу роту 1-го ОЧПБ в атаку (з експозиції Зміївського краєзнавчого музею)

Джерела та література:

1. Абатуров В. Харьков – проклятое место Красной Армии / В. Абатуров. – М.: Яуза; ЭКСМО, 2008. – 539 с.
2. Братья по оружию. Подготовка иностранных военнослужащих. Исторический очерк / Под ред. И.Ю. Пахомова. – Рязань, 2013. – 190 с.
3. Броже М. Как это было... Выдержки из военного дневника 1-го чехословацкого самостоятельного полевого батальона в СССР, предназначенные для служебного пользования / М. Броже // Газета клуба «Красная звезда». – 2013. – № 1 (16). – 8 марта. – С. 2–3.
4. Впереди – Харьков: Из воспоминаний полководцев Великой Отечественной войны / И.С. Конев [и др.]. – Изд. 2-е. – Харьков: Прапор, 1988. – 123 с.
5. Грачев С.И., Петров Ф.П. Плечом к плечу. О боевом товариществе советских и чехословацких воинов / С.И. Грачев, Ф.П. Петров. – М.: Воениздат, 1958. – 132 с.
6. Гулаков А. Пам'ять серця: документальні нариси / А. Гулаков. – К.: Либідь, 2009. – 455 с.
7. За освобождение Чехословакии. – М.: Воениздат, 1965. – 388 с.
8. Зарождение народных армий стран-участниц Варшавского Договора (1941–1949 гг.). – М.: Наука, 1975. – 391 с.
9. История Чехословакии: в 3 т. – Т. 3. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 662 с.
10. Картавий С.Н. Создание в СССР иностранных военных формирований и подготовка для них офицерских кадров в годы Великой Отечественной войны: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / С.Н. Картавий. – Ярославль, 2000. – 236 с.
11. Компанієць І. Бойовий шлях чехословацьких і польських військ, з'єднань, створених на території СРСР / І. Компанієць // Історичні зв'язки слов'янських народів. – К.: Либідь, 1956. – С. 36–61.
12. Краткая история чехословацких военных формирований в составе Красной Армии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rubej.at.ua/forum/22-342-1>. – Назва з екрана.
13. Лесневский С.А., Соколовский В.И. Боевой союз. Братская дружба советских и польских воинов / С.А. Лесневский, В.И. Соколовский. – М.: Воениздат, 1958. – 246 с.
14. Маништейн Э. фон. Утерянные победы / Э. фон Маништейн. – М.: АСТ, 1999. – 896 с.
15. Марченко А.Д. Вместе были в бою: документальные повести / А.Д. Марченко. – Харьков: Прапор, 1989. – 185 с.
16. Моногаров И.М. В битве за Харьков / И.М. Моногаров. – Харьков: Прапор, 1983. – 264 с.
17. Москаленко К.С. На Юго-Западном направлении. 1941–1943. Воспоминания командарма: в 2-х кн. – Кн. 1 / К.С. Москаленко. – М.: Наука, 1973. – 255 с.
18. Новаковский Д.И., Марченко А.Д. Славное боевое содружество. Материалы к 30-летию Словацкого народного восстания и освобождения Чехословакии / Д.И. Новаковский, А.Д. Марченко. – М.: Знание, 1974. – 80 с.
19. О доблести, о подвигах, о славе: страницы истории Харькова периода Великой Отечественной войны: 2-е изд., доп. и перераб. / Сост. А.В. Меляков; редкол. С.И. Посохов и др. – Харьков: Золотые страницы, 2008. – 164 с.
20. Об укомплектовании формируемых на территории СССР чехословацких частей карпато-руссами, украинцами и словаками, состоявшими до расчленения Чехословакии в чехословацком гражданстве. Постановление № ГОКО-2428сс от 19 ноября 1942 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://volk59.narod.ru/VlasovtsyRККА.htm>. – Назва з екрана.
21. Пауль К. Дорога в никуда: Вермахт и Восточный фронт / К. Пауль. – Смоленск: Русич, 2003. – 302 с.

22. *Помним Тарановку и Соколово: Воспоминания и документы, впервые опубликованные в изданиях ЧССР: сб. документов; сост. А.Д. Марченко. – Харьков: Прапор, 1986. – 265 с.*
23. *Рессел А. По дорогам войны: Воспоминания / А. Рессел. – М.: Воениздат, 1978. – 352 с.*
24. *Свобода Л. От Бузулука до Праги / Л. Свобода [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/other/svoboda_l/03.html. – Назва з екрана.*
25. *Соколов С. Животворные идеи боевого братства / С. Соколов // Военно-исторический журнал. – 1977. – № 6. – С. 65–71.*
26. *Сражение за Харьков (февраль – март 1943 года) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.e-reading.co.uk/chapter.php_Krasnaya_Armiya_protiv_voysk_SS.html. – Назва з екрана.*
27. *Страны Центральной и Юго-Восточной Европы во Второй мировой войне: военно-исторический справочник. – М.: Воениздат, 1972. – 303 с.*
28. *Фей В. Танковые сражения войск СС / В. Фей. – М.: Яуза; Эксмо, 2009. – 432 с.*
29. *Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни: документи й матеріали / Укладач О.В. Дьякова. – Харків: САГА, 2010. – 386 с.*
30. *Штиков М. Стояли насмерть / М. Штиков // Український історичний журнал. – 1981. – № 9. – С. 128–135.*
31. *Anders W. Bez ostatniego rozdziału / W. Anders. – London: GRYF Publishers, 1949. – 174 s.*
32. *Blum I. Zolnierze Armii Polskiej w ZSRR, stan osobowy, skład, socjalne czynniki integrujące / I. Blum. – Warszawa, 1967. – 265 s.*
33. *General Anders: zycie i chwala. – London, 1970. – 160 p.*
34. *Klusakova-Svobodova Z. Ludvik Svoboda / Z. Klusakova-Svobodova. – Praha, 1964. – 136 s.*

© Лариса ЯМПОЛЬСКАЯ

1-й ОТДЕЛЬНЫЙ ЧЕХОСЛОВАЦКИЙ ПЕХОТНЫЙ БАТАЛЬОН КАК ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНОЕ ФОРМИРОВАНИЕ В СОСТАВЕ РАБОЧЕ-КРЕСТЬЯНСКОЙ КРАСНОЙ АРМИИ В 1942–1943 гг.: ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ И БОЕВОЙ ПУТЬ

В статье проанализированы история создания и боевой путь интернационального военного формирования – 1-го отдельного Чехословацкого пехотного батальона под командованием Людвика Свободы, действовавшего на территории СССР в составе Рабоче-крестьянской Красной армии в 1942–1943 гг., его участие в Харьковской оборонительной операции 19 февраля – 14 марта 1943 г. Уточнены количественный и этнический состав подразделения, численность добровольцев, погибших в боях за с. Соколово 8–13 марта 1943 г.

Ключевые слова: интернациональное военное формирование, 1-й отдельный Чехословацкий пехотный батальон, Харьковская оборонительная операция, добровольцы.

© *Larysa YAMPOLSKA*

THE 1ST SEPARATE CZECHOSLOVAK INFANTRY BATTALION AS AN INTERNATIONAL FORMATION IN THE COMPOSITION OF THE WORKERS' AND PEASANTS' RED ARMY IN 1942–1943: THE HISTORY OF CREATION AND THE BATTLE WAY

The history of international military formations, for example the Polish Army of General Vladislav Anders, the 1st Polish Infantry Division named after Tadeusz Kosciuszko, the 1st Separate Czechoslovak Infantry Battalion that were formed on the territory of the USSR during the World War II and fought in the Workers' and Peasants' Red Army isn't a well-studied problem of military history.

The article is devoted to the analysis of the military way of the international military formation, the 1st Separate Czechoslovak Infantry Battalion under the command of Ludvik Svoboda, which was operating on the territory of the USSR in the composition of the Workers' and Peasants' Red Army in 1942–1943, and its participation in the Kharkiv defensive operation on February 19th – March 14th, 1943.

General scientific and special historical methods of research have been used by the author.

After the signing of the Munich Agreement on September 29th, 1938 the group of Czechoslovak politicians, led by Edward Benes, formed in exile the overseas center of resistance to restore the statehood of the republic – the Czechoslovak Provisional Government in exile. The 1st Separate Czechoslovak Battalion was formed in February 1942 in Buzuluk of Orenburg region on the basis of the Soviet-Czechoslovak Treaty on joint actions against Nazi Germany on the territory of the USSR. The battalion included troops of the former Czechoslovak Legion in Poland, Czechoslovak refugees who found refuge in the Soviet territory, as well as Soviet citizens, Czechs and Slovaks by ethnic origin. The battalion personnel was dressed in English uniform, had Czechoslovak military titles and was armed with Soviet small arms. The battalion obeyed the Czechoslovak government in emigration in organizational matters and the highest command of the Soviet military units in the operational matters. The colonel of Czechoslovak Army Ludvik Svoboda has led it.

At the beginning of March in 1943 the Czechoslovak battalion was included in the 3rd Panzer Army of the Voronezh Front, transferred to the operational subordination of the 25th Guards Infantry Division and directed to one of the most important sections of the front in the southwestern approaches to Kharkiv. The battalion took up the defensive positions on the northern shore of the Mzha River between Merefa and Zmiyiv and received the task to prevent crossing the river by the forces of the Wehrmacht. The village Sokolovo on the southern riverbank became the key defense point for the battalion, which was defended by the 1st infantry company under the command of the supra officer Otakar Yarosh. Leading heroic defense on March 8th – 13th, 1943 the 1st Separate Czechoslovak Battalion held the occupied frontier, after it was taken to the reserve of the Voronezh Front.

The conclusions about the battle and historical tragedy of the foreign, multicultural military formation the 1st Separate Czechoslovak Battalion was a component part of the tragic completion of the Kharkiv defense operation on February 19th – March 14th, 1943 have been made by the author. The third battle for Kharkiv showed strategic and tactical faults of the Soviet command, high combat effectiveness of the Wehrmacht, which led to the defeat of the Soviet and Czechoslovak troops and the encirclement near Lozova, Kharkiv, Zmiyiv, Chuguyiv. However, the well-coordinated military operations of the 1st Separate Czechoslovak Battalion together with the 25th and 62d Guards Infantry Divisions, the personal courage and heroism of the Czechoslovak volunteers helped the troops of the Voronezh Front to win time that the troops of the Central Front and the 60th Army could approach the Siversky Donets. The Czechoslovak volunteers together with the Red Army units fulfilled their combat mission.

As a result of research the quantitative and ethnic composition of the battalion and the number of dead volunteers in the battles on March 8th – 13th, 1943 for the village Sokolovo have been clarified.

The study of the history of international military formations which were created in the Soviet territory, the research of hostilities in March 1943 in the context of oral history, biography studies, daily history, ethnic history has further developed.

Keywords: *Workers' and Peasants' Red Army, international military formation, 1st Separate Czechoslovak Infantry Battalion, Kharkiv defensive operation, volunteers.*

РАДЯНСЬКИЙ РУХ ОПОРУ

УДК 94(477):356.15(477.52)

© Олексій ВЕРБОВИЙ

ПЕРШИЙ РЕЙД СУМСЬКОГО ПАРТИЗАНСЬКОГО З'ЄДНАННЯ ПІД КОМАНДУВАННЯМ С.А. КОВПАКА ДО ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано рейдову діяльність Сумського партизанського з'єднання на початковому етапі його існування. Розкрито питання підготовки, перебігу та результатів рейду до Правобережної України 26 жовтня – 26 листопада 1942 р. Простежено бойову, диверсійну, розвідувальну діяльність. Визначено основні проблеми, здобутки та прорахунки з'єднання С.А. Ковпака – С.В. Руднева, що лягли в основу розробки стратегії і тактики рейдової діяльності радянських партизанських з'єднань.

Ключові слова: Друга світова війна, партизанський рух опору, Путивльський партизанський загін, Сумське партизанське з'єднання, Правобережна Україна, рейд.

Історія Другої світової війни, попри значну кількість наукових досліджень, залишається вельми актуальною проблемою серед науковців і має потужний суспільний запит. Серед цілої низки тем з історії України 1939–1945 рр., які потребують об'єктивного, неупередженого підходу фахівців, одна з важливих – радянський партизанський рух. Нині опубліковано чимало праць, присвячених перегляду кількісного та якісного складу партизанських формувань, переоцінці бойової та диверсійної діяльності, вивченню побутових умов, стосунків із місцевим населенням та представниками українського національно-визвольного руху, порушено інші малодосліджені питання [1–11; 13–17; 30]. Окрім загальних аспектів історії радянського партизанського руху в Україні, уваги науковців потребують і окремі партизанські з'єднання та загони. І насамперед йдеться про бойовий шлях одного з найуспішніших партизанських з'єднань – Сумського (1-ї Української партизанської дивізії імені двічі Героя Радянського Союзу С.А. Ковпака). На сучасному етапі, маючи доступ до документів зарубіжних і вітчизняних центральних, регіональних, галузевих архівних установ, використовуючи дослідження істориків попередніх періодів та публікації щоденників, спогадів, мемуарів командирів і бійців з'єднання, ми маємо й можливості для

неупередженого та ґрунтового аналізу історії становлення, розвитку, бойової діяльності з'єднання С.А. Ковпака – С.В. Руднева.

Метою цієї розвідки є аналіз підготовки, перебігу та результатів першого рейду Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.А. Ковпака – С.В. Руднева до Правобережної України 26 жовтня – 26 листопада 1942 р.

Сумське партизанське з'єднання розпочало рейдову діяльність іще наприкінці 1941 р., під тиском німецьких сил відступивши на північ, у сусідні області Росії. Після бою 1 грудня 1941 р., коли Путивльський партизанський загін під командуванням С.А. Ковпака та С.В. Руднева оточили каральні підрозділи в Спадщанському лісі, було вирішено вийти в рейд у Брянські ліси [20, 32]. У ніч на 2 грудня загін вирушив на північ і вже 6-го числа прибув у район Хінельських лісів і розташувався в с. Хвощовка Севського району Орловської області. Так почався перший рейд путивльських партизанів, одним із завдань якого було збереження сил для дальшої боротьби. Путивльський партизанський загін подолав 160 км, перетнув Путивльський, Шалигинський, Червоний райони Сумської області й вийшов у Севський район Орловщини. Перебуваючи 8–28 грудня в Хінельських лісах, загін здійснив там низку бойових операцій, розгромивши поліцію в навколишніх селах. У результаті цього було поповнено продовольчі запаси та забезпечено особовий склад обмундируванням, озброєнням, боєприпасами, гужовим транспортом.

28 грудня 1941 р. командування Путивльського партизанського загону вирішило зробити рейд із Хінельських лісів назад у Путивльський район [20, 39–40]. Пройшовши півднем Орловської та Курської областей, Путивльський загін 10 січня 1942 р. перетнув Глухівський район Сумської області та вступив на територію Путивльщини: 12 січня він дислокувався в с. Кагань, 16–17 січня – у с. Бруски Путивльського району. У період перебування на Сумщині в лютому 1942 р. відбулось організаційне оформлення Путивльського об'єднаного партизанського загону (пізніше він почав називатися Сумським партизанським з'єднанням) – у спосіб долучення місцевих районних партизанських груп.

У наступний період Сумське партизанське з'єднання проводило регіональні рейди в межах Сумської, Орловської та Курської областей. Однією з причин цього була потреба в маневруванні під тиском ворога. 9 березня 1942 р. командування з'єднання вирішило «для поповнення загону боєприпасами та озброєнням, а також для концентрації загону в одному місці, де необхідно надати бійцям відпочинок та санітарну обробку», знову передислокуватися до с. Хвощовка Орловської області [20, 120].

Після нетривалого відпочинку, 21 березня з'єднання вирушило до с. Алешковичі Брянської області, щоправда, через влаштовану ворогом засідку маршрут довелося змінити [20, 129–31]. Уже 22 березня Путивльський об'єднаний партизанський загін зупинився в с. Пигарівка Середино-Будського району Сумської області, а потім аж до середини травня перебував у районі с. Стара Гута [20, 132–173]. 15 травня «для дальшої бойової оперативної роботи» вирішили

передислокуватись із півдня Брянських лісів до Путивльського району [20, 173]. Цей рейд тривав 70 днів і проходив південними районами Орловщини та північними – Сумщини. У цей час особовий склад з'єднання збільшився від 745 до 1328 осіб. Партизани знищили 4 залізничні та 22 дерев'яні мости, 2 пороми, 5 танків, 25 автомашин із військовим вантажем, пустили під укіс 5 військових ешелонів, розгромили кілька гарнізонів [17, 51]. 25 травня вони вступили до Спадщанського лісу, а наступного дня – до м. Путивль [20, 186].

У цей період Путивльський об'єднаний партизанський загін базувався на території Сумської області: Путивльський загін – у Спадщанському лісі Путивльського району, Глухівський – у лісі Довжик Глухівського, Шалигинський – у лісі Мариця Шалигинського, Кролевецький – у Морозівському лісі Кролевецького, Конотопський – у лісі Займа Путивльського району. Партизани маневрували в межах Путивльського, Шалигинського, Глухівського, Кролевецького, Конотопського районів Сумської та Глушковського і Крупецького – Курської області на території північніше залізниці Київ – Воронеж [20, 202].

Як бачимо, впродовж першого року діяльності Сумського партизанського з'єднання його рейди були регіональними. Після створення 30 травня 1942 р. Українського штабу партизанського руху (УШПР) та 2 жовтня 1942 р. – нелегального Центрального комітету (ЦК) КП(б)У, на які було покладено організаційну й керівну роль у партизанській боротьбі на території України, рейди партизанських з'єднань стали плановими та цілеспрямованими, почали набувати оперативно-стратегічного характеру.

22 серпня 1942 р. командир Сумського партизанського з'єднання С.А. Ковпак відбув до Москви, де 31 серпня – 2 вересня проходила нарада Центрального комітету ВКП(б) із представниками підпільних організацій і командирами та комісарами найбільших партизанських з'єднань України, Білорусії, Орловської та Смоленської областей Росії. Результатом цієї зустрічі став рейд партизанських з'єднань під командуванням С.А. Ковпака та О.М. Сабурова (Житомирське партизанське з'єднання) до Правобережної України, який дістав назву «Сталінський» (26 жовтня – 26 листопада 1942 р.).

Наказом головнокомандувача партизанського руху К.Є. Ворошилова та начальника Центрального штабу партизанського руху П.К. Пономаренка від 15 вересня 1942 р. об'єднаному партизанському загону Ковалю (С.А. Ковпака), у взаємодії із загonom Сабаніна (О.М. Сабурова) було наказано вийти до населених пунктів Людвинівка Овруцького району та Давидки Коростенського району Житомирської області, а також Мухоеди Гомельської області Білорусії. Завдання було таке: «1. [...] проведення диверсійної роботи на залізничних магістралях: а) Коростень – Київ, б) Житомир – Фастів, в) Овруч – Чернігів та на шосейних дорогах а) Давидки – Чернігів, б) Овруч – Коростень. 2. Підготувати посадочні майданчики для літаків у районі Мухоеди, Красновка чи в інших зручніших найближчих пунктах розташування загону. 3. Відновити зв'язок з

діючими партизанськими загонами на шляху свого руху і насамперед із загonom Федорова» тощо [19, 15–15 зв.].

Під час підготовки до рейду в Сумське партизанське з'єднання прибув уповноважений УШПР та член нелегального ЦК КП(б)У І.К. Сиромолотний, щоб перевірити готовність обох з'єднань до маршу, допомогти з доукомплектуванням особовим складом і поповненням арсеналу зброї та надати допомогу в організації переходу через Дніпро. За його висновками було вирішено відмовитися від попередньої ідеї спільного керування з'єднаннями С.А. Ковпака та О.М. Сабурова й рухатись окремо, підтримуючи між собою зв'язок. Окрім того, УШПР рекомендував уникати сутичок із німцями й зосередити сили на нових районах перебування партизанів.

Напередодні виходу в рейд у Сумському партизанському з'єднанні було проведено низку заходів, зокрема 15 вересня 1942 р. в райони Орловської області відправлено 58 партизанів і членів їхніх сімей, із яких 7 жінок із дітьми та 8 вагітних; 25 вересня у глиб СРСР евакуйовано ще 6 поранених і хворих партизанів, 1 жінку з дитиною та 2 вагітних; у ніч із 4 на 5 жовтня в радянський тил переправлено 52 поранених партизанів [20, 281–284].

20–21 жовтня спеціальна комісія провела плановий огляд наявності та стану особового складу всіх підрозділів з'єднання, кінного складу, зброї, возів, боєприпасів і продовольства, а також стану спорядження, взуття й озброєння партизанів [23, 8].

Для «забезпечення маскуванню на марші та під час перебування в районі дії партизанських загонів» 23 жовтня 1942 р. з'єднання дістало назву «військова частина № 00105», а його загони почали називатися батальйонами, оперативні групи – ротами з порядковим номером: Путивльський партизанський загін – 1-й батальйон, Глухівський загін – 2-й батальйон, Шалигинський загін – 3-й батальйон, Кролевецький загін – окрема рота. Командирам і партизанам заборонялося вживати прізвища особового командного складу, називати годилося тільки їхні військові звання чи посади [20, 298–299]. Окрім того, «для забезпечення маскуванню на марші, враховуючи можливість пеленгування противником радіостанцій і тим самим розшифровки маршруту руху партизанських загонів, а також з метою економії живлення», категорично заборонялася робота рацій загонів та груп, що були прикомандировані до Сумського партизанського з'єднання на весь час переходу. Для зв'язку залишалася тільки одна рація [20, 302–303].

26 жовтня 1942 р. Сумське партизанське з'єднання (військова частина №00105) вийшло в рейд на правий берег Дніпра в район Олевськ – Сарни у складі Путивльського (командир С.А. Ковпак, комісар С.В. Руднев, начальник штабу Г.Я. Базима), 1-го Глухівського (командир П.Л. Кульбака, комісар П.Г. Шульга, начальник штабу І.Є. Лисиця), Шалигинського (командир О.Я. Саганюк, комісар Ф.Д. Матющенко, начальник штабу Ф.С. Фесенко) та Кролевецького (командир В.П. Кудрявський, комісар І.Г. Токар, начальник штабу П.Є. Брайко)

загонів. Конотопський загін під командуванням В.П. Кочемазова, 2-й Глухівський загін під командуванням І.В. Чубуна та Шалигинський загін ім. В.І. Леніна під командуванням М.І. Ганзіна, що входили до складу з'єднання, були залишені для продовження бойової діяльності в Сумській області. Разом зі з'єднанням рухалися дві групи, що мали спецзавдання: одна – від Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР; друга – від розвідувального відділу Брянського фронту [21, 42]. Загалом у рейд вирушило 1084 партизани з'єднання [9, 128].

У ніч із 26 на 27 жовтня 1942 р. Сумське партизанське з'єднання покинуло Брянські ліси, пройшло між селами Голубівка, Чернацьке, Жихове Середино-Будського району Сумської області й наблизилося до Ямпільських лісів у районі сіл Папірня та Білиця Ямпільського району. Наступної ночі партизани перетнули залізницю Ямпіль – Шостка, розгромивши ст. Ямпіль (підірвали водокачку, знищили 4 стрілки станції, 3 вагони із зерном, спалили 2 продовольчі склади та 1200 т сіна). Окрім того, впродовж 26 жовтня – 1 листопада вони висадили в повітря 2 залізничні мости й 2 мости на шосейних дорогах, знищили лінію зв'язку загальною довжиною 3 км на 16 напрямках, телефонно-телеграфну станцію та радіостанцію, 4 вантажні та 1 легкову автомашини, мотоцикл, трактор, станковий кулемет. Було вбито 117 німецьких солдатів та офіцерів, захоплено 5 кулеметів та 1 ротний міномет, 148 мін, 30 гвинтівок та 8 пістолетів, 5 тис. патронів. Населенню роздали 650 т хліба [18, 25; 26, 58].

Після нетривалого перепочинку 30 жовтня з'єднання перейшло залізницю на перегоні Кролевець – ст. Терещенська й зупинилося за 5 км від м. Кролевець. Глухівським і Кролевецьким загонами були захоплені переправа через р. Реть та с. Реутинці. У ніч на 31 жовтня з'єднання форсувало р. Десна мостом на шляху Короп – Оболоння, після чого знищило міст і всі засоби переправи. Крім того, партизани розгромили гарнізони поліції в селах Лукнів, Вільне, Черешеньки; населенню навколишніх сіл було роздано зерно зі складів. Окрім того, вони влаштувавши засідку, знищили 3 автомашини польової жандармерії, у яких перебувало 18 осіб [18, 26].

3 листопада Сумське партизанське з'єднання досягло містечка Нові Боровичі Щорського району Чернігівської області, підірвало там спиртовий завод, спаливши 26 т спирту. У ніч на 4 листопада партизани форсували р. Снов та залізничне полотно Бахмач – Гомель, пустили під укіс ворожий військовий ешелон біля ст. Камка та підірвали залізничний міст. У ніч на 7 листопада з'єднання перетнуло залізницю та шосейну дорогу Чернігів – Гомель [18, 26; 26, 59–60].

7 листопада, висадившись на правому березі Дніпра, група автоматників захопила гарнізон поліції в районному центрі Гомельської області м. Лоев і підготувала переправу. Починаючи з ночі на 8 листопада впродовж трьох днів з'єднання переправлялося на правий берег Дніпра. У Лоеві було знищено лісопильний завод, електростанцію, млин, маслоробню, вузол зв'язку, друкарню. Населенню роздали велику кількість хліба, солі та інших харчових

продуктів із німецьких складів, а також корів і свиней. Партизани теж запаслися продовольством, вовною, худобою [18, 27].

Наступними днями підрозділи Сумського партизанського з'єднання влаштували диверсії в навколишніх районах. У період 5–10 листопада партизани знищили залізничний міст на перегоні Ріпки – Горностаївка, спалили міст на шосейній дорозі Чернігів – Гомель біля с. Пилипча, пустили під укіс ешелон на перегоні Городня – Камка, знищили 2 бронемашини та 2 автомашини; захопили трофеї: 3 автомашини, 6 кулеметів, 28 гвинтівок, 6 пістолетів, 4600 патронів [26, 60]. За період від 10 до 20 листопада з'єднання також знищило спиртзавод у с. Солтаново Речицького району, підірвало 2 залізничні мости на лінії Василевичі – Хойники загальною довжиною 60 м та 9 мостів на ґрунтових і шосейних дорогах загальною довжиною 187 м, знищило 4,5 км ліній зв'язку на 10 напрямках, 4 вантажні та 1 легкову автомашину, було вбито 146 ворожих солдатів та офіцерів. Узято трофеї: друкарську машинку, 8 гвинтівок, 300 кг бензину та іншого військового майна. Захоплено 2 відгодівельні бази, де забрано 190 корів, 50 свиней, 70 гусей [26, 64–64 зв.; 29, 3].

19 листопада з'єднання по льоду перейшло р. Прип'ять біля с. Барбаров Наровлянського району Поліської області Білорусії. 22 листопада партизани досягли Лельчицького району тієї самої області й у ніч на 23 листопада ввійшли до с. Буйновичі, гарнізон якого відступив без бою. У ніч на 26 листопада з'єднання розгромило гарнізон у м. Лельчиці. Там було зруйновано шкіряний і лісопильний завод, пошивні майстерні, маслоробні, електростанцію, поштово-телеграфний вузол зв'язку, спалено 7 будинків німецьких установ, підірвано та спалено міст на р. Уборть. У результаті бою партизани знищили весь гарнізон (за різними даними, від 200 до 500 ворожих солдатів та офіцерів). Окрім того, було захоплено численні трофеї, зокрема: 45-мм гармату й 40 снарядів до неї, 4 кулемети, 3 автомати, 150 гвинтівок, 18 пістолетів, 4 автомашини, 2 мотоцикли, 50 велосипедів, 7 радіоприймачів та 2 рації, багато харчових продуктів (400 т хліба, з яких 350 т було спалено, 15 ц вершкового масла, 14 ц меду, 60 ц цукру), багато іншого майна та обмундирування [22, 43–44; 26, 67–68; 28, 144]. Зерно та харчі зі складів були роздані містянам і мешканцям навколишніх сіл. Втрати партизанів у бою становили вбитими 8 і пораненими 17 осіб, із яких 4 померли пізніше від ран [22, 44–45].

Після розгрому Лельчицького гарнізону з'єднання прибуло до пункту призначення – у район Олевськ – Сарни, зайняло своїми підрозділами села Глушковичі, Милошевичі, Приболовичі Лельчицького району Поліської області. Партизани розгорнули активну бойову та диверсійну діяльність. За час дислокації в цій зоні, від 28 листопада до 23 грудня 1942 р., були знищені залізничні мости через р. Горинь на перегоні Сарни – Луцьк та біля с. Дубровиця, міст на перегоні Сарни – Ковель біля ст. Антонівка, мости біля ст. Немовичі на дорозі Сарни – Ровно та біля ст. Клесів на дорозі Сарни – Коростень [18, 28].

Окрім завдань бойової та диверсійної діяльності, перед партизанами стояло ще й завдання здобути під час рейду розвідувальні дані та передати їх у центр. У зведенні від 4 листопада повідомляли про ситуацію в населених пунктах Ямпіль, Шостка, Глухів, Сновськ (про кількість ворожих сил, роботу заводів із виготовлення мила та сірників у м. Шостка, наявність продуктових складів тощо). 12 листопада інформували про ситуацію на залізниці та автомагістралях сполученням Гомель – Чернігів, Гомель – Київ, Гомель – Василевичі, Калинковичі – Гомель (рух німецьких ешелонів та автомашин, їхній вантаж, маскування тощо); про кількісний склад жандармерії та поліції в населених пунктах, їхнє озброєння; про наявність у Чернігові та Гомелі постійних гарнізонів для охорони міст і залізничних станцій чисельністю 1,5–2 тис. осіб, здебільшого із чехів та угорців і меншою мірою з німців тощо [26, 61–62]. 24 листопада командування з'єднання повідомляло: «Райони Поліської області насичені словаками, латишами, які здебільшого перебувають при районних центрах, де зосереджені продуктові бази: зерно, худоба, птиця. Німців малá кількість, у середньому 25 осіб на район, які займаються господарськими питаннями та боротьбою з партизанами. По районах Білорусії та України йде масова мобілізація цивільного населення – чоловіків та жінок, починаючи від підлітків і закінчуючи 45 роками, для відправлення в Німеччину з примусу зброєю. За останній тиждень листопада йде форсування вивозу хліба, худоби, птиці в Німеччину» [26, 65].

Під час «Сталінського» рейду до Правобережної України Сумське партизанське з'єднання за місяць пройшло 835 км територією Сумської, Чернігівської, Гомельської та Поліської областей і досягло Житомирської області, форсувало річки Десну, Снов, Дніпро, Прип'ять, Уборть [27, 3]. За даними командування з'єднання зі звіту про бойову діяльність, підготовленого в 1944 р., було вбито 7216 ворожих солдатів та офіцерів, із яких 702 – в ешелонах, знищених і пущених під укіс; ліквідовано 1 нафтосховище, 2 спиртові заводи, 1 хлібозавод, 2 маслозаводи, 1 шкіряний та 5 лісопильних заводів, 175 т різного пального, 18 танків і бронемашин, 3 літаки, 63 автомашини, 25 тракторів і тягачів; знищено 6 станцій, 240 м залізничного полотна, 14 ешелонів, 13 паровозів, 225 вагонів та платформ в ешелонах і 113 вагонів та цистерн на станціях, 7 вузлів зв'язку, 13 німецьких гарнізонів; а також 698 т продовольства, 13 гармат, 4 міномети, 1 тис. мін до мінометів, 51 кулемет, 50 автоматів, 757 гвинтівок і пістолетів, 400 тис. різних патронів, 1500 снарядів та ін. Партизанами були захоплені трофеї: 1727 т продовольства, 3 гармати, 5 мінометів і 392 міни до них, 61 кулемет, 19 автоматів, 717 гвинтівок та пістолетів, 243 ручні гранати, 4 рації, 6 ракетниць та 155 ракет, 121,3 тис. різних патронів та 915 снарядів і багато іншого військового майна, спорядження та боеприпасів [18, 67–69]. Щоправда, слід зазначити, що в низці документів ранішого періоду (рапорти, звіти, повідомлення, а також накази по військовій частині № 00105) містяться інші дані кількісних показників щодо результатів цього рейду [22, 3–5; 25, 3; 27, 3–4].

Під час рейду партизани з'єднання здобули унікальний досвід бойової, диверсійної, розвідувальної діяльності в глибокому тилу ворога. Його особовий склад збільшився на 35 %. Лише наказом по військовій частині № 00105 від 29 листопада 1942 р. до неї було зараховано 146 осіб [22, 46–54]. А станом на 1 грудня 1942 р. з'єднання налічувало 1469 партизанів (Путивльський загін – 800, Глухівський – 255, Шалигинський – 253, Крелевецький – 161) [26, 76–77 зв.]. Утрати від початку діяльності з'єднання й на момент завершення рейду становили 178 осіб убитими, 291 пораненими і 53 зниклими безвісти [26, 75].

Слід зазначити й те, що під час рейду далися взнаки певні недоліки та прорахунки, зокрема в доборі кадрів. Часто це не лише впливало на хід бою, а й призводило до людських утрат. Щоб уникнути таких жертв, командувачі вдавалися до різних заходів. Наприклад, під час виконання операції зі знищення ст. Демехи й мосту на р. Ведрич за 2 км на схід від станції, а також спиртзаводу в с. Солтаново в ніч із 15 на 16 листопада, командир 3-го батальйону А.Я. Саганюк не виконав поставленого завдання, що спричинило втрати серед партизанів. Його поведінка була розцінена командуванням з'єднання як «боягузтво, що межує зі зрадою». На місце А.Я. Саганюка призначили Ф.Д. Матющенка, комісаром батальйону замість якого відтак став Ф.С. Фесенко, котрий доти обіймав посаду начальника штабу; виконувачем обов'язків начальника штабу батальйону призначили Ф.Д. Горкунова [21, 50].

Під час операції в м. Лельчиці в ніч із 25 на 26 листопада командир 3-го батальйону Ф.Д. Матющенко, не зваживши на накази помічника начальника штабу з розвідки Ф.Д. Горкунова та штабу з'єднання, не встановив так званий ліктевий зв'язок із 5-ю ротою і зволікав із завершенням операції, а до того ж не підтримав вогнем роту 1-го стрілецького батальйону, що призвело до втрат у його особовому складі [21, 60 зв.].

Під час бойової операції в с. Буйновичі в ніч на 23 листопада до самовільних дій вдався командир 2-го батальйону П.Л. Кульбака, через що штаб з'єднання не зміг оперативного керувати всіма підрозділами й виникла перестрілка між 1-м та 2-м батальйонами. Оцінюючи таку поведінку, командування з'єднання в наказі зазначало: «Випадок бою між своїми підрозділами при наявності бойового наказу можна оголосити лише безвідповідальністю, цілковитою воєнною безграмотністю та злочинною халатністю командування 2-го батальйону». Для запобігання таким випадкам у майбутньому наказом по військовій частині № 00105 від 2 грудня 1942 р. командуванню 2-го батальйону було оголошено: командирові П.Л. Кульбаці – «сувора догана з останнім попередженням», комісару П.Г. Шульзі та начальникові штабу І.Є. Лисиці – догани [21, 62].

На окрему увагу заслуговує питання взаємин радянських партизанів з українськими націоналістами. Перші рейди у Правобережну, а потім і в Західну Україну, спричинилися до розроблення ЦК КП(б)У та УШПР тактики поведінки з націоналістичними формуваннями. Уже 11 грудня 1942 р. голова Ради народних комісарів УРСР Л.Р. Корнієць та начальник УШПР Т.А. Строкач надіслали

командирам партизанських з'єднань С.А. Ковпаку, С.Ф. Маликову та О.М. Сабурову телеграму: «Уважно розберіться з фактичним станом загонів українських націоналістів, котрі діють у Житомирській, Ровенській та інших областях. Дізнайтесь про кількість, чисельність, озброєння загонів, звідки прибули, чи місцеві жителі, ставлення до них населення. Чи ведуть насправді націоналісти боротьбу проти німців, [яким є] ставлення останніх до націоналістів. Повідомте вашу думку про методи боротьби та розкладання націоналістичних загонів і залучення їх до боротьби проти німців. Здійсніть заходи щодо пильності, не дозволяючи проникненню агентури до партизанських загонів» [12, 195–196]. А вже 18 грудня Т.А. Строкач затребував від командирів партизанських загонів інформацію про те, що «зроблено з розкладання націоналістичних формувань, каральних органів, чи були випадки добровільного їхнього переходу на бік партизанів» [24, 37].

Урешті навесні 1943 р. партійне керівництво остаточно сформувало своє ставлення до українських націоналістичних сил. У телеграмі першого секретаря ЦК КП(б)У М.С. Хрущова командуванню партизанських загонів від 23 березня 1943 р. було вказано: «Перше. Всіма способами викривати керівників цих формувань – буржуазних націоналістів як ворогів українського народу, німецьких агентів. Це необхідно проводити способом посилення агентурної роботи, поширення листівок і т. ін. Друге. Не вступати в контакт із цими загонами. Третє. Не виступати збройно проти цих загонів, якщо самі вони на Вас не нападають, пам'ятаючи, що зараз нашим головним і основним завданням є розгром фашистської Німеччини та вигнання німецьких окупантів з нашої території» [19, 8–9].

Отже, напередодні виходу Сумського партизанського з'єднання в рейд до Правобережної України, що припав на завершення першого року його існування, партизани вже мали певний досвід проведення рейдів, здобутий завдяки постійному маневруванню в межах Сумської та південних районів Курської й Орловської областей. Рейд до Правобережної України, який дістав назву «Сталінський», був першим цілеспрямованим маневром радянських партизанів України, виконаним за розпорядженням вищого керівництва партизанського руху опору. Від 26 жовтня 1942 р. впродовж 30 днів сумські партизани під командуванням С.А. Ковпака подолали маршрут від Брянських лісів до Правобережної України, в район білорусько-українського Полісся: пройшли Сумською, Чернігівською, Гомельською, Поліською, Київською, Житомирською, областями – територіями України та Білорусії. Одним із позитивних результатів цього рейду вважається перетворення Полісся на партизанський край, звідки загоони та з'єднання в 1943–1944 рр. здійснювали рейди в західні та південно-західні райони України. «Сталінський» рейд справді мав оперативно-стратегічний характер, а з огляду на брак інформації у вищого радянського партійного та військового керівництва щодо ситуації на території Правобережної України його наслідки були навіть неочікуваними. Розвідувальні дані, здобуті під час рейду, стали важливим інформаційним ресурсом для розроблення УШПР дальших оперативних планів

партизанської боротьби, допомогли врахувати проблеми й недоліки в організації та керуванні. Водночас рейд Сумського партизанського з'єднання до Правобережної України показав необхідність ретельної підготовки особового складу до таких маршів – у сенсі як добору кадрів, так і забезпечення партизанів зброєю, боеприпасами, мінно-підривними засобами, встановлення зв'язку із центром, урахування регіональних особливостей, уникнення невинуватих утрат особового складу тощо.

Джерела та література:

1. Білоус О.П. Початок бойової діяльності та перші бойові рейди Сумського партизанського з'єднання в 1941–1942 рр. / О.П. Білоус // Гуржіївські історичні читання. – 2013. – Вип. 6. – С. 325–328.
2. Від Полісся до Карпат: Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.А. Ковпака (червень – вересень 1943 р.) очима учасників, мовою документів / Упоряд.: А.В. Кентій, В.С. Лозицький; І.Ф. Курас (голова ред. кол.); Центральний державний архів громадських об'єднань України. – К.: Парламентське видавництво, 2005. – 304 с.
3. Власенко С.І. Радянський партизанський рух опору в період звільнення території України та країн Центральної і Південно-Східної Європи (1943–1945 рр.) / С.І. Власенко // Архіви України. – 2015. – № 3. – С. 69–79.
4. Вронська Т.В. Специфічні форми і методи боротьби радянських партизанів на території окупованої України / Т.В. Вронська // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. праць. – К., 2010. – Вип. 13. – С. 185–201.
5. Дахненко М.В. Життя та діяльність С.А. Ковпака (1887–1967 рр.): дис. ... канд. іст. наук / М.В. Дахненко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2013. – 192 с.
6. Дученко Ю.М. Розвиток форм і способів антифашистської боротьби на території України в роки Другої світової війни (1941–1945 рр.) / Ю.М. Дученко: дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2009. – 176 с.
7. Капась І.А. Радянський рух Опору в Україні: організація, легітимізація, меморіалізація (1941–1953 рр.): монографія / І.А. Капась. – К.: К. І. С., 2016. – 208 с.
8. Кентій А.В., Лозицький В.С. Боротьба в тилу нацистських окупантів в Україні: радянські партизани у 1941–1944 рр. / А.В. Кентій, В.С. Лозицький // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. Книга перша. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 512–541.
9. Кентій А.В., Лозицький В.С. Війна без пощади і милосердя: Партизанський рух в тилу вермахту в Україні. 1941–1944 рр. / А.В. Кентій, В.С. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – 408 с.
10. Кентій А.В., Лозицький В.С., Слободянюк М. Радянський рух Опору на окупованій території України [Текст] / А.В. Кентій, В.С. Лозицький, М. Слободянюк; НАН України, Інститут історії України. – К.: [б. в.], 2010. – 97 с.
11. Кентій А., Лозицький В. Радянські партизани 1941–1944: світло й тіні / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: [б. в.], 2010. – 80 с.
12. Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. / А.В. Кентій; відп. ред. С.В. Кульчицький; НАН України, Інститут історії України – К.: [б. в.], 1999. – С. 195–196.

13. Коваль М.В. *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)* / М.В. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
14. Лисенко О.Є. *Джерелознавчі аспекти дослідження історії партизанського руху в Україні 1941–1944 рр.* / О.Є. Лисенко // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики.* – К., 2001. – № 7. – С. 79–93.
15. Лозицький В.С. *До питання про загальну чисельність партизанів УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)* / В.С. Лозицький. – *Український історичний журнал.* – 2011. – № 6. – С. 152–171.
16. *Партизанская война на Украине: Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944* / Колл. составит.: О.В. Бажан, С.І. Власенко, Л.В. Легасова, В.С. Лозицкий (рук.). – М.: Центрполиграф, 2010. – 670 с.
17. *Україна партизанська 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними* / Авт.-упоряд.: В.С. Лозицький та ін.; редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; *Центральний державний архів громадських об'єднань України.* – К.: Парламентське видавництво, 2001. – 319 с.
18. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).* – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 1. – 91 арк.
19. Там само. – Спр. 7. – 43 арк.
20. Там само. – Спр. 8. – 303 арк.
21. Там само. – Спр. 12. – 183 арк.
22. Там само. – Спр. 14. – 323 арк.
23. Там само. – Спр. 29. – 173 арк.
24. Там само. – Спр. 32. – 82 арк.
25. Там само. – Спр. 36. – 149 арк.
26. Там само. – Спр. 37. – 194 арк.
27. Там само. – Спр. 42. – 27 арк.
28. Там само. – Спр. 44. – 172 арк.
29. Там само. – Спр. 48. – 72 арк.
30. Чайковський А.С. *Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1945 рр. Мовою документів, очима історика)* / А.С. Чайковський. – К.: Україна, 1994. – 255 с.

© Алексей ВЕРБОВОЙ

ПЕРВЫЙ РЕЙД СУМСКОГО ПАРТИЗАНСКОГО СОЕДИНЕНИЯ ПОД КОМАНДОВАНИЕМ С.А. КОВПАКА В ПРАВОБЕРЕЖНУЮ УКРАИНУ

В статтє проанализирована рейдовая деятельность Сумского партизанского соединения на начальном этапе его существования. Исследуются вопросы подготовки, проведения и результатов рейда в Правобережную Украину 26 октября – 26 ноября 1942 г. Рассматривается боевая, диверсионная, разведывательная деятельность партизан. Определены основные проблемы, успехи и неудачи соединения С.А. Ковпака – С.В. Руднева, которые легли в основу разработки стратегии и тактики рейдовой деятельности советских партизанских соединений.

Ключевые слова: Вторая мировая война, партизанское движение сопротивления, Путивльский партизанский отряд, Сумское партизанское соединение, Правобережная Украина, рейд.

© Olexii VERBOVYI

FIRST RAID OF SUMY PARTISAN UNION UNDER COMMAND OF S.A. KOVPAK TO THE RIGHT BANK UKRAINE

The article analyzes the raids activity of the Sumy partisan union at the beginning of its existence. The issue of preparation, courses and results of the raid on Right-Bank Ukraine was revealed, which had happened on October 26 – November 26, 1942, and was named «Stalin». Tracked combat, sabotage, intelligence activities.

The main achievements and connection problems under the command of S.A. Kovpak and S.V. Rudnev during the raid were determined. It was proved that on the eve of the exit of the Sumy partisan union into a raid on the Right Bank Ukraine, which happened at the end of the first year of its existence, the guerrillas already had some experience in carrying out raids, obtained through constant maneuvering within the Sumy and southern regions of the Kursk and Oryol Oblasts. It was determined that the raid on the Right-Bank Ukraine was the first targeted raid of the Soviet partisans of Ukraine, conducted on the orders of the supreme leadership of the guerrilla movement of resistance. The battle route for 30 days was traced, it started from October 26, 1942, along the route from the Bryansk forests to the Right-Bank Ukraine, into the area of the Belarusian-Ukrainian Polissya on the territory of Sumy, Chernihiv, Gomel, Polissya, Kyiv, Zhytomyr regions of Ukraine and Belarus. It is determined that one of the positive results of this raid is the birth of a partisan region in the Polissia, where the partisan detachments and connections in 1943–1944 carried out raids in the western and southwestern regions of Ukraine. It was proved that the Stalinist raid was operational and strategic. Intelligence data obtained during the raid became an important information resource for the development of the Ukrainian partisan headquarters for further operational guerilla warfare plans, and allowed to take into account the problems and miscalculations in the organization and leadership of the guerrilla movement. On the other hand, the raid of the Sumy Partisan Union to the Right-Bank Ukraine showed the proof of needness for thorough training of personnel for such marches and staffing, solving the issues of providing their weapons, ammunition, mines and subversives, establishing contact with the center, taking into account regional peculiarities, avoiding unnecessary personnel losses, etc.

Keywords: Second World War, partisan movement of resistance, Putivl partisan detachment, Sumy partisan union, Right-bank Ukraine, raid.

РЕАЛІЇ ПОВОЄННЯ

УДК 394:316.3(=161.2)“1945/1953”

© **Надія ЯКОБЧУК**

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945–1953 рр.): СОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР І ПОВСЯКДЕННІСТЬ

У статті проаналізовано окремі аспекти соціальної політики радянської влади та особливості повсякденного життя різних верств українського суспільства у повоєнний період (1945–1953). Охарактеризовано соціальну та вікову структуру, громадські настрої та умови життя міського й сільського населення. Визначено вплив Другої світової війни на матеріальне становище та свідомість громадян. Окрему увагу приділено молоді як особливому соціальному феномену повоєнного часу.

Ключові слова: повоєнний період, соціальний вимір, суспільство, молодь, повсякденне життя, соціальна історія.

Друга світова війна була тією історичною подією, яка не тільки змінила політичний, соціально-економічний та культурний розвиток світу, а й залишила глибокий слід у долі кількох поколінь людей у різних державах. Українці належали до народів, які постраждали в період війни найбільше, адже Україна була ареною безперервних бойових дій, а нацистська окупація, розгортання руху Опору примножили важкі демографічні та економічні збитки. Це, у свою чергу, вплинуло на умови життя та «соціально-психологічний портрет» українського повоєнного суспільства.

Соціальний вимір політики радянської влади та особливості повсякденного життя різних категорій громадян УРСР у повоєнний період досі залишаються малодослідженими проблемами. Аналізуючи наслідки Другої світової війни, науковці приділяють увагу насамперед геополітичним змінам, демографічним, матеріальним, фінансовим утратам, а соціальні наслідки розглядають у їх контексті. Лише в останні два десятиліття з'явилися наукові дослідження, присвячені настроям та поведінці громадян, які пережили війну, умовам їхнього щоденного життя, побуту, дозвілля, ставленню до політики та взаємозв'язкам із політичною системою. Це, зокрема, праці Л. Ковпак, яка зосередила увагу на змінах соціально-побутових умов життя українців упродовж другої половини ХХ ст., О. Ісайкіної, котра проаналізувала особливості побуту міського населення

України в перші повоєнні роки, О. Зубкової – дослідниці ключових рис та феномена радянського повоєнного суспільства, зокрема такої категорії як «громадська думка», С. Єкельчика, який обрав об'єктом дослідження політичне життя впродовж 1943–1953 рр. як систему примусових масових ритуалів, що вплелись у повсякденне життя людей, О. Колястрок та ін. [14; 11; 9; 10; 15].

Більшість дослідників періоду першого повоєнного десятиліття сходиться на думці, що українське суспільство того часу – це люди, знедолені війною, яким тривалий час довелося жити в умовах суворих обмежень, що постійно маскувалися під «тимчасові труднощі», з постійним прагненням – вижити. Продовольча криза, низька оплата праці, житлова проблема, нестача одягу, взуття, загострення кримінальної ситуації, загроза репресій та інші проблеми робили людей особливо вразливими, а радість від закінчення війни та очікування змін згодом поступалися місцем тривозі. Однак це були вже інші люди. Переживши окупацію, пройшовши бойовий шлях і побувавши в європейських країнах, зазнавши важкої долі остарбайтера чи перебування в евакуації, вони по-новому оцінювали суть сталінського режиму, переосмислювали власне життя. З війни повернулася людина, яка мала новий досвід, нові знання і, що найголовніше, здатність порівнювати побачене з тим, про що говорили й чого вчили вдома. Як згадував К. Симонов, «контраст між рівнем життя в Європі й у нас, контраст, на який наразилися мільйони людей, був моральним і психологічним ударом» [31, 41–42]. Водночас у повоєнне мирне життя міцно вплелися порядок, правила й дисципліна воєнного зразка, а значна частина громадян із розумінням сприймала труднощі наступних років – як неминучу «норму» після кількарічного руйнівного воєнного лихоліття.

Унаслідок Другої світової війни безповоротні людські втрати українців і мешканців України інших національностей становили від 8 млн до 10 млн осіб, а населення УРСР скоротилося від 41 млн до 27,4 млн. 76 % утрат припадало на чоловіків 1901–1931 років народження, тому повоєнне суспільство було переважно жіночим, що створювало не лише демографічні, а й психологічні проблеми, пов'язані з невлаштованістю особистого життя, жіночою самотністю [32]. Масовими явищами залишалися сирітство, дитяча безпритульність, загострення хвороб тощо, мільйони людей мали інвалідність. Новими, породженими війною, категоріями суспільства стали фронтовики, остарбайтери, більшість яких прагнула повернутись на колишнє місце проживання, діти війни [9, 25–28].

Демобілізувавшись, частина військовослужбовців зіштовхнулася із серйозними проблемами: працевлаштування, забезпечення житлом, соціального захисту, соціально-психологічної адаптації, відсутності відпусток, утоми від кількарічних перенавантажень в умовах війни тощо. Особливо це стосувалося чоловіків 1924–1927 років народження, які пішли на фронт зі шкільної лави, не здобувши професії, поранених, фронтовиків з інвалідністю, жінок-військовослужбовців тощо.

Значна кількість колишніх остарбайтерів мала пройти систему фільтраційно-перевірочних пунктів НКВС, які не були облаштовані для життя і, обнесені

колючим дротом, нагадували табори. У таких закладах не рідкістю були випадки насилля, грубого поводження, перевищення повноважень представниками спецслужб, які часто відкрито демонстрували зневагу і презирство до колишніх остарбайтерів. Їхнє повернення не було відповідним чином організоване: часто ці люди їхали додому за власний кошт, у переповнених вагонах чи хоперах, а вдома наражались на підозри місцевої влади. Місцева адміністрація в районах побоювалася інформації репатріантів, адже нерідко їхні розповіді суперечили версіям офіційної пропаганди про підневільну рабську працю молоді в Німеччині, масове знуцання з неї. Зокрема, жінки та дівчата, які потрапили на роботу до заможних німецьких фермерів, розповідали про різючі відмінності в побуті й умовах життя селян у Німеччині та Україні й не нарікали на важкість роботи та погане харчування [10, 37–39].

Діти війни – підлітки 11–16 років – це покоління, яке змушене було швидко дорослішати й адаптуватися до життя в умовах воєнного та повоєнного часу. Вони працювали на підприємствах, часто по 10–12 год, продавали різні речі на ринках, щоб допомогти своїм родинам, заради виживання жертвували можливістю здобути освіту.

Поступовий перехід до мирного побуту, а разом із ним і зміни повсякденного життя суспільства розпочалися під час вигнання нацистських загарбників із території України. На початок літа 1944 р. гітлерівців вигнали з понад 200 міст і 400 селищ міського типу [3, 631]. За підрахунками науковців, на той час понад 10 млн осіб залишилися без даху над головою, а житловий фонд великих міст УРСР був наполовину зруйнований. Чверть житлових будинків була настільки пошкоджена, що жити в них стало небезпечно. Для десятків тисяч людей у різних областях України єдиним прихистком ставали землянки. 118 тис. родин зовсім не мали житла чи мешкали в малоприспосованих приміщеннях (підвалах, коморах, сараях, складах, кухнях) [15, 132]. На вцілілу міську квартиру припадало півтори-дві родини. В одному помешканні часто-густо опинялося кілька чужих сімей, що траплялося через самовільне займання у роки окупації порожніх квартир, їх заселення за тимчасовими ордерами, а також повернення колишніх власників. Наприкінці війни на чужій житловій площі мешкали близько 400 тис. осіб. Окрема міська квартира була переважно привілеєм керівних партійних, господарських і творчих працівників. Сім'ї жили по 4–10–17 осіб із дітьми в кімнатах, поділених на «приватні території» шматками шпалер, папером, картоном, фанерою. Одинаки проживали по кілька десятків у бараках-казармах. У будинках часто були відсутні зручності (туалети, водопроводи, електрика тощо) [15, 132].

Однак у перші повоєнні місяці люди сподівалися на зміни, а молодь переповнювали ейфорія, оптимізм, радість і надія на краще майбутнє. Багато фронтівиків згадували, що в останні дні війни вони часто думали й розмовляли про те, як житимуть після перемоги, а нове «нормальне життя» уявлялося їм у яскравих кольорах – як свято – без небезпеки, тривоги, страху. Зі шпальт газет дізнаємося про настрої населення в день, коли з репродукторів оголосили про капітуляцію

Німеччини. Так, «Молодь України» детально описувала події, що відбувалися тоді в Києві та Харкові. Незважаючи на те що повідомлення у столиці України пролунало о 2 год 15 хв ранку, кияни швидко заповнили центр міста, розпочавши святкування: «Всюди люди, всюди радісні люди... Обійми, сміх і сльози на очах. Ті, що поспішають до центру міста, чують привітальні вигуки – з балконів, з вікон будинків, з гостинно відчинених дверей: “З Перемогою, товариші! З Перемогою, рідні!” Не впізнати Володимирської. Вночі вона живе сьогодні як у дні найпишніших свят. Люди обнімають солдат, зовсім незнайомих їм. [...] Повз Ботанічний сад проходить юрба молоді, всі у святковому». Телефонні повідомлення з Харкова були подібні: «І широкі вулиці здаються вузькими, і великі майдани стали тісними – до краю наповнені людьми» [16, 3]. О дев'ятій годині по радіо передали промову Й. Сталіна з нагоди перемоги, а 9 травня 1945 р. офіційно оголосили вихідним днем. Натомість більшість киян вийшли на роботу, бо там було радіо. У звітах чиновників, які намагалися приховати від Москви інформацію про стихійні нічні святкування, зазначалося, що збори й мітинги протривали в місті від 03:00 до 12:00 ранку. О 14-й годині в центрі міста відбулися парад і демонстрація до Дня перемоги, на які зібралося близько 200 тис. осіб [10, 52]. Узагалі, в перші дні після перемоги українське керівництво, зокрема тодішній нарком закордонних справ Д. Мануїльський, дуже переймалося, що населення почне вимагати покращення умов життя і праці. На нараді 27 травня 1945 р. нарком сказав: «Щоб не створити у населення враження, що все закінчено, треба, щоб статті у періодиці наголошували, що це історична перемога радянських народів, але не треба розмагнічуватися». На думку Д. Мануїльського, основним завданням преси в цей час мало бути пропагування ідеї про підкріплення військової звитяги героїчною працею. Тому впродовж 1945 р. громадяни УРСР читали в усіх республіканських газетах заклики саме такого змісту [33, 1; 12, 1].

Прикметною особливістю соціально-політичного життя суспільства після 1945 р. стало пікове зростання популярності Й. Сталіна, хоча громадянські емоції людей у цей час завжди супроводжувала певна напруга. З одного боку, громадяни мали демонструвати щирість і вдячність вождю за мудре керівництво, наближення історичної перемоги, турботу й увагу, а з іншого – уникати стихійних виявів почуттів. Хоча підтримка захоплення Й. Сталіним була одним із завдань чиновників того часу.

Та дуже скоро «сп'яніння від перемоги» змінили сірі будні, а реальність не поспішала перетворюватися на «омріяну казку». У зруйнованій і пограбованій Україні й надалі діяла карткова система розподілу промислових і продовольчих товарів, часто-густо не вистачало найнеобхіднішого. На підприємствах було відновлено систему різноманітних позик, передплат на державні цінні папери й «добровільно-примусових пожертв». Часто такі внески сягали рівня двотижневого або місячного заробітку й розцінювалися як «патріотична ініціатива», а їх перевиконання всіляко заохочувалося. При цьому якщо впродовж 1944–1945 рр. робітники виявляли значну активність, роблячи пожертви у «Фонд оборони» й

на підтримку армії, то по завершенні війни вони дедалі частіше відмовлялися пожертвувати більше, ніж вимагалось. Відмови доповнювалися скаргами на низький рівень життя й важкі умови праці [5, 23, 12]. А від 1948 р. загально-прийнятою практикою стали прогули роботи в день передплати, щоб уникнути купівлі облігацій. У 1953 р. уряд зрозумів, що «добровільно-примусова» позика стала обтяжливою, тому одна з реформ по смерті Й. Сталіна була спрямована на зменшення цього навантаження. Коли в червні 1953 р. в газетах було анонсовано нову державну позику, оголошувалося, що бажаний обсяг пожертви встановлено на рівні двотижневої заробітної плати, а внески є добровільними [7, 3; 2, 1].

Умови життя різних категорій громадян залежали від соціального статусу, місця роботи, професії. До 1947 р. основними документами, що давали змогу утримувати родини, залишалися продовольчі картки. Їх одержували робітники та службовці промислових підприємств, будівництв, дитячі будинки, лікарні, будинки інвалідів. У 1945 р. власниками карток на хліб були 80,6 млн осіб. Хлібом централізовано забезпечували сільську інтелігенцію – вчителів, лікарів, працівників районних органів влади й партійних організацій. На колгоспників карткова система не поширювалася.

Норми забезпечення хлібом та іншими продуктами класифікувалися відповідно до галузей господарства. Існували робітничі картки першої та другої категорій, спеціальні картки для службовців, дітей та утриманців. Норми відпуску за картками, а також ціни на продукти були суворо фіксовані (наприклад, денна норма хліба за робітничою карткою першої категорії становила 800 г, другої категорії – 600 г) Норми для службовців, утриманців, дітей були ще нижчі, відповідно: 500 і 400 г [15, 132]. Хліб не завжди надходив вчасно й аж ніяк не завжди відповідав стандартам якості. Часто йшлося не так про його поживність, як узагалі про придатність до споживання через сурогатні та кормові домішки.

Картки отоварювалися відповідно до встановлених цін. Їх не приймали без грошей, а гроші не діяли без карток. Середня заробітна плата робітників УРСР упродовж 1940-х років становила близько 300 крб, обсяг пенсії або допомоги утримання коливався від 100 до 250 крб, стипендія – трохи перевищувала 100 крб. Отже, платоспроможність населення була доволі низькою. Значна кількість родин володіла однією-двома продуктовими картками. За наявності карток ціни на продукти були набагато нижчими порівняно з ринковими та комерційними. Наприклад, улітку 1946 р. житній хліб коштував від 75 коп. до 1 крб за 1 кг, тоді як його комерційна ціна сягала 8–10 крб [9, 84].

Робітники та інженерно-технічні працівники першої категорії мали отримувати щомісяця 2,2 кг м'яса або риби, 1,5 кг круп або макаронів, 0,9 кг жирів. Власники карток другої категорії могли розраховувати на 1,8–1,2 кг м'яса (риби), 1,2–0,8 кг круп, 0,4–0,3 кг жирів. Норми продовольчого пайка утриманців становили відповідно 0,5 кг, 0,8 кг, 0,2 кг, ще менше – для дітей [3, 644]. Поширеним явищем була заміна зазначеного в картці продукту: м'ясо і риба замінювалися субпродуктами та консервами, цукор – кондвиробами низької якості. Оскільки

споживчий ринок украї повільно наповнювався товарами, діяла система їх нормованого розподілу через ОРСи – відділи робітничого постачання на підприємствах. Уже наприкінці війни 48 % робітників, які перебували на нормованому забезпеченні, обслуговувалися через ОРСи, що співпрацювали з радгоспами, заводили підсобні господарства, теплиці, городи. Інші категорії громадян поповнювали споживчий кошик такими способами: 1) базар, коли було за що купити чи що запропонувати на обмін (речі, тютюн, цигарки); 2) поїздки в сільську місцевість із метою обміну домашніх речей, одягу, рушників на картоплю, сало та інші продукти; 2) жебракування; 3) крадіжки. Останні два способи були особливо поширені серед дітей. Жінки готували нехитрі наїдки й увечері виносили їх на продаж робітникам, коли ті поверталися з роботи, що давало змогу поповнювати сімейний бюджет [15, 132–133].

Окрім продуктів із заробітної плати, необхідно було виділити кошти на оплату квартири, побутові товари (мило, сірники, гас), придбання хатнього начиння (бракувало ложок, каструль, чайників тощо). Значну частину доходів кожна родина витратила на придбання та пошиття одягу. Позаяк легка промисловість була переорієнтована на потреби фронту й дуже повільно відновлювала виробничі потужності, асортимент товарів широкого вжитку був доволі скромним. Більшості сучасників повоєнної повсякденної життя й одяг запам'яталися в сіро-зелених кольорах. Мешканці міст і сіл носили шинелі, гімнастерки, в яких повернулися з фронту, та вбрання, перешите з них. Звичним явищем були люди у ватниках та військових кирзових чоботах. Верхній одяг і взуття було придбати найважче, тому жінки часто перелицьовували старі пальта й костюми довоєнного зразка, шили плаття з парашутів, гардин, брезенту. Згідно з рішеннями ще воєнного часу, готовий одяг, бавовняні тканини відпускали тільки військово-службовцям, інвалідам, працівникам мистецтва і школам. У практику підприємств увійшло преміювання працівників товарами легкої промисловості й тканинами. Талони на одяг також видавали добровольцям, які брали участь у відбудові Хрещатика й інших заходах. Цивільний одяг шили на замовлення в ательє та вдома. Використовували переважно дешеві тканини: ситець, сукно, сатин, саржу. Мрією кожної господині 1940-х – початку 1950-х років залишалась трофейна швейна машинка «Зінгер». Придбання відрізу на пальто чи плаття перетворювалося на справжню святкову подію [15, 134].

Великою рідкістю було модельне жіноче взуття. Часто однією парою черевиків користувалося кілька членів родини. Ганна Вернигора, 1929 р. н., яка працювала з весни 1944 р. у Вінниці на відбудові суперфосфатного заводу, згадувала, що дівчата вкрай рідко ходили на побачення, бо не лише були зморені й виснажені важкою працею, а ще й не мали що взути, крім грубих чобіт. Часто на 10–12 дівчат, які мешкали в одній кімнаті, припадала одна пара довоєнних черевиків. Порвані черевики вмить перетворювалися на майже нерозв'язну проблему, а іноді й справжню драму [15, 134].

Ще важчим було становище в селах. Відсутність централізованого державного забезпечення, важка майже безоплатна праця в колгоспі доповнювалися цілою низкою високих податків (страхування, «податок на хату», на фруктові дерева, «холостяцький» тощо), які необхідно було сплачувати грошима і продукцією.

Більшість колгоспників ледве зводила кінці з кінцями. Щоб не потрапити до суду, вони намагалися відпрацювати необхідну норму трудоднів, але часто саботували працю на громадських полях понад план, не маючи матеріальних стимулів. У роки першої повоєнної п'ятирічки селянин жив переважно коштом власного присадибного господарства [15, 134].

Свідченням настроїв українського селянства є численні листи до республіканських і союзних органів влади, особисто Й. Сталіну, М. Хрущову зі скаргами на продовольчі труднощі, відсутність оплати праці, а з 1946 р. – на смертність від голоду. Житель с. Шубівка Кагарлицького району Київської області Сіроштан писав: «У нашому селі стан жахливий. Люди голодують. Є багато опухлих від голоду. Нема ні хліба, ні картоплі». Мешканець с. Подібна Маньківського району Пороховський у листі від 5 квітня 1946 р. повідомляв: «Працюю у колгоспі, тепер проходить посівна кампанія. На полі готують їжу для тих, у кого дома нічого немає. Починається голод, люди помирають з голоду». В.Ф. Ситник із с. Завадівка Кіровоградського району в листі від 21 квітня 1946 р. скаржився: «Працювали цілий рік, заробили багато трудоднів, залишилися на весну напівроздягнені, без шматка хліба, не знаю, як далі жити, доведеться пропадати від голоду [4, 30]».

Упродовж 1947 р. повоєнну економічну розруху частково вдалося подолати. На кінець року середньомісячний обсяг промислового виробництва в СРСР зрівнявся з довоєнним. Натомість виробництво предметів споживання сягнуло в різних галузях лише 75–82 %. Державним планом відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1947 р. було передбачено форсоване піднесення важкої промисловості, електроенергетики і залізничного транспорту, на що виділялося 67 % усіх капіталовкладень. У грудні того самого року було проведено грошову реформу і скасовано карткову систему. Гроші обмінювали впродовж одного тижня за курсом 10:1, що свідчить про відверто конфіскаційний характер реформи. Значна частина громадян утратила заощадження. Були встановлені нові ціни на різні види продуктів і промислових товарів. Хоча ціни від початку 1948 р. стали на 17 % меншими від довоєнних і з кожним роком падали на кілька відсотків, рівень життя й купівельна спроможність громадян залишалися низькими [1, 31, 34].

У повоєнний час загальноприйнятною стала практика збільшення постачання продуктів і промислових товарів до міст напередодні державних свят. Часто це робилося, щоб заохотити працівників до участі в масових заходах (насамперед демонстраціях 1 травня, 7 листопада, парадах) та посилити «святковість моменту» й радісний настрій людей. Наприклад, у 1945 р. до 1 травня всім робітникам столичних підприємств видали по 2 кг картоплі, членам їхніх сімей –

по кілограму, а також на два дні до пайків включили білий хліб. У 1952 р. система постачання продовольства і промислових товарів до міст іще не була чітко налагоджена, тому чиновники ґрунтовно готували такі акції для народу. Так, 5 листопада 1952 р. до київських крамниць додатково завезли 500 т м'яса, 785 т ковбаси, 2360 т рибних продуктів, 126 т сиру, 3000 т цукру, 5 500 000 т горілки, вина на 10 млн крб, бавовняних тканин на 29 млн крб, шкіряного взуття на 17,5 млн крб, дорогих парфумів на 1,5 млн крб та ін. Упродовж 5–7 листопада продуктові магазини в Києві працювали до півночі, а крамниці промислових товарів – до десятої години вечора [6, 49–54; 8, 29–32; 10, 69–70]. Такі «державні милості для народу» широко освітлювалися в пресі як ознака зростання рівня життя трудящих. На необхідності покращення товаропостачання в такі періоди неодноразово наголошували й партійні працівники трестів та організацій [10, 70]. Адже одним із пріоритетних завдань партійних високопосадовців було перетворення офіційних державних урочистостей на народні гуляння. Для досягнення цієї мети слід було не тільки забезпечити масовість участі в заходах, а й створити в колективах відчуття наближення свята. Свідченням цього є рішення і розпорядження Київського міського комітету КП(б)У, відповідно до яких 7 листопада 1952 р. в місті було встановлено 800 яток, де учасники демонстрацій могли придбати їжу, напої, повітряні кульки, книжки. Від 6 до 8 листопада міські підприємства збільшили виробництво морозива (на 120 т), тортів (на 45 тис. штук), цукерок у коробках (на 38 тис. штук), а також лимонаду і квасу (на 210 тис. пляшок). У день демонстрацій на багатьох підприємствах і в організаціях на кілька годин раніше відчинялися їдальні, які пропонували святкове меню [10, 70].

До всіх політичних, економічних та освітньо-культурних подій у державі також активно залучали молодь. Юнаків і дівчат другої половини 1940-х – початку 1950-х років можна назвати особливим соціальним феноменом. Покоління, чие дитинство і юність припали на воєнне лихоліття, мало досить високий рівень внутрішньої самостійності, володіло певним життєвим досвідом, психологічно було старшим за свій реальний вік. Значну його частину вирізняли прагнення до змін, оптимізм, віра в покращення життя після війни. Влада активно залучала молодих людей до «народного будівництва», поширюючи на них «трудові мобілізації», а також до праці в колгоспах, до різноманітних спортивних і виробничих змагань, культурних заходів, намагалася сприяти розвитку системи масової освіти та дозвілля.

Молодь повоєнної доби – доволі строката за віковими й соціально-психологічними особливостями соціальна група. До неї належали підлітки, яким у другій половині 1940-х років виповнилося 14–16 років, випускники шкіл і технікумів (17–21 рік) демобілізовані юнаки та дівчата, які зі шкільної лави (у 16–18 років) пішли на фронт, а повернулися до праці й здобуття освіти у віці 20–22 років. Життя молоді перебувало під суворим наглядом різних ідеологічних інстанцій – від партійних і комсомольських органів до шкільної адміністрації. Особливу стурбованість у влади викликала армійська молодь, адже по

завершенні Другої світової війни представники цієї вікової групи становили дві третини Червоної армії. Молодих військовослужбовців, зокрема тих, хто служив на території Європи, захоплювало обговорення питання «життя у нас і за кордоном» [9, 139–140].

Важливим завданням радянських органів влади було забезпечення всебічної освіти молоді. На початку четвертої п'ятирічки помітно розширилася підготовка робітничих кадрів у ремісничих, залізничних училищах, школах фабрично-заводського навчання (ФЗН), технікумах. Упродовж 1946–1950 рр. через цю мережу в Україні планувалося підготувати 800 тис. фахівців [1, 30]. У 1946 р. було скасовано конкурс при вступі до вищих навчальних закладів. Студентами ставали всі, хто склав іспити на задовільні оцінки. Загальна кількість першокурсників в Україні сягнула 33 640 осіб. На пільгових умовах (без іспитів) до інститутів зарахували 4 тис. студентів – учасників Другої світової війни, які до 1941 р. закінчили школу на «відмінно», випускників-відмінників шкіл і технікумів [21, 2]. Загалом в СРСР восени 1946 р. до ВНЗ вступило понад 205 тис. осіб, із них 41 тис. – колишніх фронтовиків [9, 140–141]. Однак в інститутах більшість демобілізованих швидко перетворилися на звичайних студентів і не вимагали до себе особливого ставлення. Вони розуміли, що поступаються вчорашнім випускникам за рівнем знань, а ті, своєю чергою, цінували їхній великий життєвий досвід. Деякі студенти-фронтовики навіть згадували, що їм, навпаки, хотілося швидше зняти гімнастерку, а ордени вони надягали дуже рідко – лише на свята [9, 141]. Іншою особливістю життя студентства повоєнної доби, за спогадами сучасників, була майже цілковита байдужість до політичного життя та зменшення, а то й відсутність пізнавального інтересу до політичних дисциплін та різноманітних зборів політико-інформаційного спрямування.

Учні шкіл фабрично-заводського навчання, студенти середніх і вищих навчальних закладів активно залучалися до різноманітних культурно-освітніх та спортивних заходів. Вони брали участь у змаганнях міського, обласного, республіканського і всесоюзного рівня (легкоатлетична першість, лижні перегони, кроси, футбольні матчі тощо), конкурсах художньої самодіяльності та професійної майстерності. Від осені 1945 р. в газеті «Молодь України» постійно друкувалася інформація про спортивні досягнення юнаків та дівчат на спартакіадах, комплексних першостях окремих спортивних товариств, змаганнях із військово-фізичної підготовки. Ось приклади таких повідомлень: «На стадіоні ремісничники. Змагання учнів ремісничих училищ і шкіл ФЗН Київської області», «Спортсмени трудових резервів. Всесоюзні легкоатлетичні змагання учнів ремісничих, залізничних училищ і шкіл ФЗН», «Рекорди юних», «Всесоюзна студентська спартакіада», «На лижі і ковзани» [28; 17; 20; 29, 30, 3–4]. Публікації в газеті «Молодь України» свідчать, що студенти ВНЗ ставали активними учасниками та переможцями і Всесоюзних змагань. Цікавим у цьому сенсі є стислий нарис «Петро Денисенко – чемпіон СРСР з десятиборства», присвячений

спортивним рекордам студента Дніпропетровського інституту інженерів залізничного транспорту [24, 3].

Спортивні змагання (особливо футбольні матчі, легкоатлетичні, гімнастичні турніри, лижні кроси, вітрильні регати) домінували у виборі дозвілля всіх вікових категорій громадян, а не лише молоді.

Окрім занять спортом популярними формами проведення дозвілля молоді були: участь у художній самодіяльності, вокальних та інструментальних колективах, відвідування кінотеатрів, танцювальних майданчиків, лекцій, таборів, туристичні походи. Від 1946–1947 рр. популярності серед молодіжної аудиторії набувають мандрівки до туристичних таборів у Карпати й на Кавказ. У 1946 р. відбувся один із перших підйомів групи туристів на гору Говерлу [23, 3]. Популярними серед глядачів стали фільми на виробничу тематику, патріотичні картини, кінокомедії, романтичні стрічки тощо. У 1946 р. в Ужгороді відбувся перший молодіжний кінофестиваль, під час якого було презентовано фільми «Зоя», «Це було у Донбасі», «Юність Максима», «Повернення Максима», «Виборзька сторона», «Клятва» [25, 2]. Ухвалений того року закон про п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР передбачав будівництво телевізійних центрів у Києві, Ленінграді, Свердловську, а також технічну реконструкцію в «Останкіно» [23, 3]. Київський телецентр було споруджено впродовж 1949–1951 рр., а регулярні телетрансляції розпочалися у листопаді 1951 р. Однією з перших телетрансляцій у Києві був фільм «Алітет іде в гори». Однак до початку 1960-х років телевізор для більшості українських родин залишався розкішшю. У 1951 р. кияни були власниками лише 662 телевізорів. Обов'язковою була «прописка» нової техніки, а користувач мав щомісяця сплачувати спеціальний податок – 10 крб [13, 54–57, 59].

Доволі цікаві масові заходи для дітей і підлітків передбачала новорічна програма 1947 р. На площі Калініна (сучасний Майдан Незалежності) було прикрашено живу ялинку. У малому залі Української державної філармонії, столичному Будинку вчителя, Палаці піонерів, будинках культури підприємств відбулися новорічні вистави, бал-маскарад, концерти, розваги та вручення подарунків. На багатьох київських стадіонах упродовж усієї зими діяли ковзанки. У кінотеатрах запроваджувалися додаткові покази популярних фільмів. У дні шкільних канікул 1946/1947 навчального року згадані святкові локації в Києві відвідали понад 30 тис. школярів [26, 27, 4].

Різноманітні владні інстанції контролювали не лише дозвілля, освіту, а й професійну кар'єру молоді та старших за віком громадян. По закінченні середніх і вищих навчальних закладів на випускників чекав виробничий розподіл із обмеженою свободою вибору. Окрім того, вони могли поїхати працювати за комсомольськими путівками або в порядку вже згаданих «трудова мобілізацій». У пресі того часу, зокрема в газеті «Молодь України», часто публікувалися статті із заголовками на кшталт «Комсомольці завжди попереду», в яких прославлялися трудові досягнення молодшого покоління «в степу, на будівництві, на фермах і

біля машин» [22, 2]. Молодь залучалася до відбудови зруйнованих у роки Другої світової війни підприємств або будівництва нових промислових об'єктів за так званими путівками комсомолу. І більшість юнаків та дівчат вважала це почесною справою, тому із завзяттям відгукувалася на заклики приїздити на будови. Прикладом такої акції є заклик «Молодь – на шахти!» або лист молодих робітників Дніпропетровського автомобільного заводу, опублікований 19 грудня 1945 р. під заголовком «Приїздіть будувати автозавод». Уже в лютому 1946 р. на сторінках «Молоді України» вміщувалися статті з повідомленнями про рішення сотень юнаків та дівчат із Полтавщини й Харківщини взяти участь у спорудженні нового автопідприємства. Назви цих публікацій подібні й промовисті: «Комсомольці їдуть на ДАЗ» і «Прошу послати мене на ДАЗ... Молодь Харківщини їде на будівництво Дніпропетровського автозаводу» [18, 1; 19, 3].

Поширеним явищем було створення молодіжних трудових бригад, які відзначалися перевиконанням норм виробництва, новаторськими ідеями та активною участю в соціалістичному змаганні у різних галузях промисловості, на залізничному транспорті, в сільському господарстві. «Змагання молодих ораторів», «Змагання молодіжних транспортних бригад Київської області», «До нових подвигів молодих залізничників», «Слово молодих новаторів виробництва» – такі та подібні заголовки доволі часто наповнювали шпальти «Молоді України» за 1945–1949 рр.

Однак, попри досить пильний контроль, молодь повоєнного часу прагнула до самовираження і знаходила різні його способи. Частина юнаків і дівчат створювала неформальні гуртки. Часто це були об'єднання з метою спільного проведення дозвілля та самоосвіти. Молодь збиралася в колі друзів, вивчала літературу, історію, філософію, читала монографії, наукові статті й так званих другорядних поетів. Природний процес пізнання згодом вийшов за межі шкільних та інститутських штампів, змушуючи багатьох самостійно осмислювати й оцінювати повсякдення. На зустрічах обговорювали проблеми життя, сучасної політики, займалися випуском рукописних альманахів, в яких уміщували вірші та прозу, читали твори, заборонені цензурою. Значна частина молоді 1940-х – початку 1950-х років розуміла, що офіційна пропаганда та реальність різняться, і намагалася знайти пояснення цим невідповідностям. Комсомольські та інші державні органи вбачали в таких гуртках антирадянські вияви, тому намагалися якнайшвидше ліквідувати їх, а покарання для учасників іноді були неспіввідносні зі ступенем скоєного [9, 146–149].

Іншим способом самовираження молоді у 1940–1950-х роках стали мода й музичні вподобання. У лексиконі радянського суспільства з'явилося слово «стиляга». Яскравість одягу, своя особлива мова, любов до нової музики й танців (джаз, танго, фокстрот), розкутість – вирізняли групи молоді, котрі кинули виклик казарменому, одноманітному й сірому побуту радянської доби. У 1940–1950-х роках стати «стилягою» міг не кожен, адже це потребувало значних коштів. Тому більшість представників цього руху були переважно

представниками «золотої молоді» (діти партійних і державних чиновників). Комплект «стильного одягу» був дорогим задоволенням і складався з таких атрибутів: піджак із широкими плечима, яскрава сорочка і краватка з екзотичним малюнком, звужені донизу брюки, черевики з привареним каучуком, широкополій капелюх. Ознакою «стилю» стало довге волосся з начосом, копіювання рис американської, італійської, французької моди й способу життя, хоча більшість «стиляг» мали приблизне уявлення про них. Місцем демонстрації «стилю» широкому загалові найчастіше ставали танцювальні вечори, де молоді люди віддавали перевагу «нерекомендованим» хореографії (танго, фокстрот тощо). Наслідком таких дій могли бути критика на комсомольських зборах, виключення з комсомолу та навчального закладу [9, 150–153]. «Стиляги» кінця 1940-х – початку 1950-х років не зазіхали на політику й державні ідеї, не намагалися змінити встановлені порядки, однак виходили поза радянські стандарти побуту та поведінки і створили власний світ. Він був незвичним, незрозумілим і дивним, а тому викликав підозру органів влади й осуд пересічних громадян та старшого покоління.

Отже, однією із ключових особливостей повсякденного життя українського суспільства 1940-х – початку 1950-х років є наявність протиріч не лише в різних сферах життя, а й у поведінці людей. З одного боку, людина повоєнної доби, знедолена війною, з розумінням сприймала труднощі, суворі обмеження й випробування періоду «відбудови», а з другого, хоч і не відкрито, але починала скаржитися на низький рівень життя. Вона мала новий досвід і знання, поступово усвідомлювала й оцінювала не лише власні умови життя та праці, а й становище в країні. Повоєнне суспільство мало іншу соціальну та вікову структуру. Його доповнили нові категорії (фронтовики, діти війни, інваліди війни та ін.), а особливим соціальним феноменом стала молодь. Їй залишалися близькими соціалістичні ідеали, але водночас вона почала помічати й усвідомлювати контрастність навколишнього повсякдення з написаним у підручниках і виголошеним у державних звітах. Саме повоєнний час став періодом зародження змін у свідомості, поведінці й громадських настроях суспільства загалом. Тому соціальний аспект політики радянської влади та проблеми повсякденності цього хронологічного періоду потребують поглибленого дослідження й набувають актуальності в контексті персоніфікації та соціального спрямування історії.

Джерела та література:

1. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.). Серія «Україна крізь віки». – Т. 13 / В.К. Баран, В.М. Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – 304 с.
2. Вечірній Київ. – 1953. – 25 черв. – 4 с.
3. Вронська Т., Гальченко С. Обличчя визволених міст України після окупації і життєві стратегії городян (1943–1945 рр.) / Т. Вронська, С. Гальченко // Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. – Кн. 2 / Відп. ред. О.Є. Лисенко. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 631–660.

4. Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали / упоряд. О.М. Веселова. – К. – Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 1996. – 375 с.
5. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. П-1. – Оп. 3. – Спр. 223. – 38 арк.
6. Там само. – Оп. 11. – Спр. 661. – Арк. 49–54.
7. Там само. – Ф. П-5. – Оп. 5. – Спр. 156. – 26 арк.
8. Там само. – Спр. 938. – Арк. 29–32.
9. Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953 / Е. Зубкова. – М.: РОССПЕН, 1999. – 229 с.
10. Єкельчик С. Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни / Єкельчик. – К.: Laurus, 2018. – 308 с.
11. Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук 07.00.01 / О.Д. Ісайкіна. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – 18 с.
12. Київська правда. – 1945. – 1 верес. – 4 с.
13. Київські сторінки масових комунікацій / Упоряд. В.М. Лисенко. – К., 2010. – 89 с.
14. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України у другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) / Л.В. Ковпак. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 250 с.
15. Коляструк О.А. Повсякденне життя українського суспільства у перші повоєнні роки / О.А. Коляструк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія «Історія». – Вип. 20. – 2012. – С. 131–136.
16. Молодь України. – 1945. – № 90. – 9 трав. – 4 с.
17. Там само. – № 183. – 14 верес. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-268459. – Г-80916.
18. Молодь України. – 1946. – № 23. – 1 лют. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-267017. – Г-80505.
19. Там само. – № 37. – 20 лют. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-267031. – Г-80519.
20. Там само. – № 144. – 27 лип. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-268525. – Г-80978.
21. Там само. – № 171. – 3 верес. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-266877. – Г-80465.
22. Там само. – № 175. – 10 верес. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-266880. – Г-80468.
23. Там само. – № 178. – 14 верес. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-266883. – Г-80471.
24. Там само. – № 180. – 17 верес. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-266885. – Г-80473.
25. Там само. – № 183. – 21 верес. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-266888. – Г-80476.
26. Там само. – № 253. – 29 груд. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-266777. – Г-80786.
27. Там само. – № 254. – 31 груд. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-267678. – Г-80787.
28. Там само. – 1947. – № 143. – 27 лип. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-267753. – Г-80847.
29. Там само. – № 178. – 14 верес. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-269688. – Г-81136.
30. Там само. – 1948. – № 4. – 6 січ. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-268464. – Г-80921.
31. Симонов К. Глазами человека моего поколения. Размышления о И.В. Сталине / К. Симонов // Знамя. – 1983. – № 3. – С. 41–68.
32. Україна у Великій війні 1939–1945: Науково-популярне видання / Упоряд.: Л. Герасименко, В. Расевич. – К.: Емма, 2014. – 264 с.
33. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 342. – 56 арк.

© *Надежда ЯКОБЧУК*

УКРАИНСКОЕ ОБЩЕСТВО В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД (1945–1953 гг.): СОЦИАЛЬНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ И ПОВСЕДНЕВНОСТЬ

В статье проанализированы отдельные аспекты социальной политики советского правительства и особенности повседневной жизни разных слоев украинского общества в послевоенный период (1945–1953). Охарактеризованы социальная, возрастная структура, гражданские настроения и условия жизни городского и сельского населения. Определено влияние Второй мировой войны на материальное положение и сознание общества. Особое внимание уделено молодежи как особенному социальному феномену послевоенного времени.

Ключевые слова: *послевоенный период, социальное измерение, общество, молодежь, повседневная жизнь, социальная история*

© *Nadiia YAKOVCHUK*

UKRAINIAN SOCIETY IN THE POST-WAR PERIOD (1945–1953): SOCIAL APPRECIATION AND DAILY LIFE

The some aspects of the social policy of Soviet government and the peculiarities of the everyday life of various sections of Ukrainian society in the post-war period (1945–1953) are analyzed in article. The social and age structure, public sentiment and living conditions of urban and rural population are characterized. The influence of the Second World War on the material status and consciousness of citizens was determined. Particular attention is paid to young people as a special social phenomenon of the postwar period.

Keywords: *post-war period, social appreciation, society, youth, social history, everyday life*

ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВОГО КАПЕЛАНСТВА

УДК 94 (438):271.22“1919/1949”

© *Андрій СТАРОДУБ*

«ПАТРІОТИ-ДУШПАСТИРІ-ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІ»: ПРАВОСЛАВНІ КАПЕЛАНИ ВІЙСЬКА ПОЛЬСЬКОГО В 1919–1949 рр.

(Рецензія на монографію Grzybowski Jerzy. *W służbie Rzeczypospolitej: duszpasterstwo wojskowe wyznania prawosławnego w Wojsku Polskim w latach 1919–1949.* – Warszawa: Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej im. płk. dypl. Mariana Porwita, 2016. – 567 s.)

Причиною неопрацьованості окремих історичних сюжетів подеколи є не відсутність достатньої джерельної бази, а ситуація цілком протилежна: досліднику, щоб повноцінно розкрити тему, потрібно опрацювати величезний масив різноманітних джерел, розпорошених, до того ж, в архівосховищах, музейних та приватних колекціях різних країн.

Історія православної капеланської служби у війську Другої Речі Посполитої (1919–1939) та польських військових формуваннях періоду Другої світової війни та перших повоєнних років – якраз такий випадок. З одного боку, добре зберігся архів Військового міністерства (у Centralne archiwum wojskowe w Warszawie), документація з якого може дати уявлення про формальну сторону організації православної капеланської служби, а з іншого – цих матеріалів категорично недостатньо для того, щоб всебічно описати діяльність окремих капеланів та роль, яку вони відігравали в тих чи тих подіях суспільного або ж внутрішньоцерковного життя. Специфіка підпорядкованості та діяльності військового духовенства зумовлювала формування «документального сліду» щодо його діяльності не лише у військових архівах, а й в архіві Православної митрополії в Польщі та фонді Міністерства віросповідань та народної освіти Архіву нових актів у Варшаві. Утім, коло пошуку необхідної інформації є ще ширшим: досліднику потрібно переглядати справи з фондів цілої низки інших міністерств (наприклад, закордонних та внутрішніх справ), громадських та благодійних організацій (зокрема, й тих, які діяли в еміграції), університетів тощо.

Автор першого узагальнювального дослідження з історії православної капеланської служби в армії Польщі ХХ століття доктор габілітований Юрій

Грибовський упорався з цим викликом, підготувавши, без перебільшення, фундаментальну розвідку «W służbie Rzeczypospolitej: duszpasterstwo wojskowe wuznania prawosławnego w Wojsku Polskim w latach 1919–1949» («На службі Речі Посполитої: військове православне душпастирство у Війську Польському в 1919–1949 роках»). В основу роботи покладено документи не лише з польських, а і з британських, американських, литовських, білоруських архівних зібрань. У багатьох випадках (особливо в тій частині дослідження, яка стосується історії капеланської служби Польських збройних сил на Заході) Грибовський є «першопрохідцем» і залучає до наукового обігу величезний масив раніше невідомої інформації.

Монографія складається з двох основних частин, присвячених відповідно історії православного душпастирства у Війську Польському в 1919–1939 рр. (s. 17–228) та діяльності православних капеланів у Польських збройних силах на Заході під час Другої світової війни і в перші роки по її закінченні (s. 229–458). Доповнюють їх нарис історії Православного ординаріату Війська Польського у 1994–2014 рр. (третій розділ дослідження, s. 459–480) та ретельно підготовлені додатки – «Біографічний словник» капеланів (s. 485–518), таблиці зі статистичною інформацією про кількість військовослужбовців православного віросповідання тих чи тих військових підрозділів, розподіл обов'язків між капеланами тощо (s. 519–534). Дослідження добре ілюстроване (116 ілюстрацій), причому частину фото, знайдених автором в архівах, опубліковано вперше.

У першій частині роботи Ю. Грибовський описує труднощі, які виникли у зв'язку зі створенням та розбудовою у Війську Польському «поліконфесійної» капеланської служби. Це справді було непростим завданням з огляду на необхідність розробки моделі, яка б могла бути прийнятною не лише для християн, а й для віруючих юдеїв і мусульман.

Що ж до православних, то процес створення відповідних структур відбувався на тлі неусталених державно-церковних відносин, неврегульованості статусу та юрисдикції Православної митрополії в Польщі (визнання її автокефалії), заплутаності та неоднозначності міжнаціональних стосунків у відновленій польській державі.

Автор детально описав правовий статус, особливості політики кадрового відбору капеланів, проблемні моменти в їхньому підпорядкуванні (зокрема, дискусії щодо необхідності призначення спеціального єпископа, якому юрисдикційно підпорядковувалися б ці священнослужителі). Не обійдено увагою не лише роль, яку капелани відігравали у війську, а і їхній вплив на окремі внутрішньоцерковні справи (у Православній автокефальній церкві у Польщі) та заангажованість у польському суспільно-політичному житті (в межах, які допускалися для військовослужбовців). Ці моменти узагальнені у спеціальному параграфі («Груповий портрет православних капеланів. Військове духовенство очима їхнього керівництва та в оцінках суспільства», s. 191–205).

Окрім того, Ю. Грибовський відстежив долі православних вірних (причому не тільки капеланів, а й багатьох офіцерів та солдатів польської армії), які потрапили до радянського та німецького полону у вересні 1939 р.

У другій частині автор гранично ретельно описав діяльність православних капеланів у всіх основних польських військових формуваннях, які діяли під час Другої світової війни (звісно, за винятком «підрадянських», у яких такої служби не могло існувати взагалі). Читач може ознайомитися з функціонуванням капеланської служби в польських частинах, які були в 1940 р. евакуйовані до Великої Британії, в армії генерала В. Андерса (Польські збройні сили в СРСР) та ін. Серед іншого Ю. Грибовський розвинув і уточнив фактологічну канву кількох важливих сюжетів, пов'язаних із наявністю в цих частинах численної групи осіб українського та білоруського походження, зокрема з їхньою участю в легендарних боях в Італії у січні – травні 1944 р. (битва при Монте-Кассіно). Згідно з підрахунками автора, 316 офіцерів та солдатів православного віросповідання отримали нагороди за бойові подвиги в цій кампанії. 10 із них (2 офіцери та 8 рядових) були відзначені найвищою польською військовою нагородою – орденом *Virtuti Militari*.

Максимально детально описано ситуацію, пов'язану з номінацією в 1943 р. військового єпископа (керівника православної капеланської служби Польських збройних сил на Заході) та діяльністю на цій посаді владики Сави (Советова) (1898–1951). Автор відстежив долі капеланів у період після закінчення Другої світової війни – аж до 1949 р., коли було ліквідовано Польський корпус переселення (пол. *Polski Korpus Przynsposobienia i Rozmieszczenia*, англ. *Polish Resettlement Corps*) – спеціальну військову частину армії Великої Британії, створену для пристосування до цивільного життя демобілізованих вояків Польських збройних сил.

Отже, можемо виснувати, що автор не лише ліквідував суттєві «білі плями» в історії православної капеланської служби у Війську Польському, а й розширив дослідницькі горизонти для тих, хто вивчає історію православної церкви, державно-церковних, міжконфесійних та міжнаціональних відносин у Другій Речі Посполитій. Адже історія нечисленної, але достатньо впливової групи військового духовенства дає змогу глибше зрозуміти специфіку адаптації до реалій тогочасної Польщі представників національних та релігійних меншин, механізми формування в них польського патріотизму тощо. Слід зазначити, що саме Ю. Грибовський де-факто змістив акцент у дослідженнях цієї тематики з вивчення особливостей функціонування інституцій на «мікроісторичний» рівень. Монографія містить матеріали, пов'язані з особливостями родинного життя капеланів, заангажованості членів їхніх сімей у відповідних національних та культурних середовищах тощо.

У жодному разі не піддаючи сумніву важливість і навіть «віховість» дослідження, хотілося б зауважити, що воно все-таки не розставило всіх крапок над «і» в обраній тематиці.

Наприклад, автор обходить мовчанкою питання, наскільки важливою була роль цієї кількісно нечисленної групи у справі агітації на користь автокефалії Православної митрополії в Польщі у 1922–1925 рр. Водночас навіть у цитованих у монографії офіційних документах Військового міністерства перший очільник православної капеланської служби Василь Мартиш (1874–1945) характеризується як «затятий борець за автокефалію» – що віддзеркалює більшу, аніж це стосувалось його безпосередніх службових обов'язків, заангажованість протопресвітера у вирішенні питання усамостійнення православної церкви у Другій Речі Посполитій.

Так само в дослідженні бракує глибших узагальнень щодо ролі військового духовенства у спробі «пришвидженої полонізації» православної церкви в Польщі (друга половина 1930-х, особливо 1938–1939 рр.). Адже окремі капелани (наприклад, німець за походженням Георгій Шреттер (1901–1962)) чи не першими публічно позиціонували себе як «православних поляків» – на противагу українцям і білорусам, які становили основну частку пастви православної церкви в Польщі. Формально цій темі присвячено окремий параграф («Група військових капеланів щодо питання полонізації церковного життя», s. 147–154). Однак автор вирішив обмежитись лише переліком окремих фактів (не всі з яких безпосередньо стосуються – як-от справа запровадження григоріанського календаря – цієї теми) та констатацією того, що військове духовенство перебувало «в авангарді процесів процесу полонізації».

Бракує в книжці й прикладів іншого роду позиціонування капеланів, а саме, сказати б, «поміркованої підтримки» з їхнього боку процесів «українізації» та «білорусизації» церковного життя. Відомо, наприклад, що у 1920-х роках окремі представники військового духовенства брали участь у спеціальних Комісіях з підготовки перекладів богослужбових текстів українською мовою.

Додаткового аналізу, на нашу думку, потребував і сюжет, пов'язаний із проблемами, які виникли на національному ґрунті у процесі формування служби (s. 193–195). На початку 1920-х років майже всі православні капелани в польському війську були українцями за походженням. Автори однієї з доповідних записок Генерального штабу (під грифом «ściśle tajne – trzymać pod zamknięciem») інтерпретували це як наслідок цілеспрямованої кадрової селекції, здійснюваної митрополитом Варшавським Георгієм (Ярошевським) (1872–1923) та протопресвітером Василем Мартишем (обидва – етнічні українці). Утім, реально ніяких преференцій для українців не було. До певного «національного диспаритету» призвів банальний брак відповідних кандидатів серед священиків-білорусів та росіян (йдеться про попередній досвід капеланства та вільне володіння польською мовою). Тоді як разом з армією Української Народної Республіки в Польщі опинилася ціла група військового духовенства, серед представників якої були священики-українці, чий досвід служіння розпочався ще в російській імператорській армії в 1914–1916 рр.

У будь-якому разі в грудні 1924 – січні 1925 р. усе це було предметом спеціального службового розслідування Військового міністерства, яке дійшло висновку: «...жоден із наявних у польській армії капеланів не вважається українцем і ніяких справ, пов'язаних із цим, не підтримує і підтримувати не може, оскільки підставними наказами Військового міністерства з армії усунуто будь-яку політику, в сенсі як партійному, так і національному».

Щоправда, Ю. Грибовський пропонує поглянути на цей аспект проблеми під іншим кутом, а саме відштовхуючись від умовної «національної самоідентифікації» в документах, що їх подавали кандидати на посади капеланів. Виявляється, лише близько третини військових душпастирів визнавали себе українцями. Тоді як більшість осіб українського та білоруського походження декларувала, що вони є поляками.

У будь-якому разі дослідження польського історика дуже суттєво може прислужитися історикам українським: як тим, хто хотів би написати загальну історію капеланської служби в українських арміях 1917–1921 рр., так і тим, хто вивчає життєписи окремих діячів того періоду. Для прикладу: головний військовий капелан армії УНР протопресвітер Павло Пащевський (1874–1944) не лише з 1921 р. проживав у Польщі, а й певний час служив допоміжним капеланом Війська Польського. Аналогічні сторінки є в біографіях відомого українського церковного діяча у діаспорі священика Петра Білона (1879–1959), військового священика Окремої Запорозької дивізії Анатолія Волковича (1866–1923), колишнього урядовця секретаріату Директорії УНР Олександра Чубука-Подільського (1887–1960) та ін.

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ЗАПОВІДНИКИ В УКРАЇНІ

УДК [069.6+069.02:929Заболотний]:069.02:93/99

© Андрій КУЗЬМЕНКО

СТВОРЕННЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ВІДДІЛУ «МУЗЕЙ ІСТОРІЇ АРХІТЕКТУРИ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНИЩИНИ НОВОГО ТА НОВІТНЬОГО ЧАСУ» В КОНТЕКСТІ ОПТИМІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

На прикладі створення та функціонування у структурі Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» науково-дослідного відділу «Музей історії архітектури Середньої Наддніпрянищини нового та новітнього часу» продемонстровано один з ефективних шляхів оптимізації діяльності заповідника методом укрупнення його структурних одиниць. Розкрито особливості організації роботи відділу через злиття підрозділів за тематично-проблемним принципом з подальшим трансформуванням в осередок історико-архітектурних досліджень.

Ключові слова: музейний менеджмент, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», оптимізація діяльності музейного закладу, укрупнення структурних підрозділів, експонування архітектурних пам'яток, В.Г. Заболотний, історія української архітектури, дерев'яна архітектура Середньої Наддніпрянищини, сакральна архітектура Переяславщини.

Сучасний стан розвитку науки та суспільства загалом вимагає кардинального перегляду підходів щодо експонування та популяризації музейних предметів і пам'яток архітектури, які почасти перебувають у концептуальному обрамленні минулих десятиліть, а тому потребують докорінної перебудови тематики та структури музеїв, що презентують ці об'єкти [81; 7; 83; 35; 34].

Зі свого боку необхідність збереження нерухокої культурної спадщини як безпосередньо в Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» (далі – НІЕЗ «Переяслав»), так і на Середній Наддніпрянищині загалом спонукає до виважених і вмотивованих управлінських кроків щодо консолідації наукового та кадрового потенціалу, спрямованих на поглиблене вивчення історії цих об'єктів архітектури та трансляцію здобутих знань наступним

поколінням, а також використання їх для провадження пам'яткоохоронної діяльності. За складних економічних умов на нинішньому етапі ефективним способом реалізації таких кроків стало укрупнення структурних підрозділів заповідника за тематичним, хронологічним і проблемним принципами з покладенням управлінських обов'язків на співробітників установи з-поміж кадрів вищої кваліфікації [37, 109].

Нині в підпорядкуванні НІЕЗ «Переяслав» перебуває 120 пам'яток, більшість із яких представлені дерев'яною архітектурою [38]. Окремі залишки кам'яних споруд збереглися ще з часів Давньоруської держави. Серед усього грандіозного комплексу архітектурних об'єктів заповідника, що репрезентують Середню Наддніпрянщину, особливе місце належить 12 унікальним пам'яткам сакральної архітектури, серед яких 8 – національного значення [2].

Незважаючи на таку відносно насичену концентрацію нерухомих пам'яток, у НІЕЗ «Переяслав» станом на 2017 р. функціонувало лише два підрозділи, діяльність яких тією чи іншою мірою була пов'язана з дослідженням згаданих архітектурних об'єктів. Зокрема, це науково-дослідний сектор «Музей архітектури давньоруського Переяслава», робота якого переважно ґрунтувалася на археологічних матеріалах, та науково-методичний сектор охорони культурної спадщини, що у своїй діяльності зосереджувався здебільшого на обліку та фіксації стану збереження пам'яток і проведенні заходів, спрямованих проти їх руйнування [49; 106, 121–122; 71]. Відповідно слід констатувати, що в 2017 р. у структурі НІЕЗ «Переяслав» не було профільного відділу, який займався б дослідженням історії архітектури регіону, представленої передусім пам'ятками заповідника.

Утім, серед сформованих на той час науково-дослідних секторів і відділів НІЕЗ «Переяслав», які структурно й тематично тісно пов'язані з архітектурою Середньої Наддніпрянщини, найбільший потенціал для створення нового підрозділу через інтеграцію мали науково-дослідний відділ «Музей історії Української православної церкви» [51; 69] та науково-дослідний сектор «Меморіальний музей академіка В.Г. Заболотного» [55; 53].

Зокрема, у 1992 р. було відкрито Музей історії Української православної церкви, створений за ініціативою патріарха музейної справи М.І. Сікорського. Він складається з комплексу об'єктів: жертovníк епохи бронзи (камінь-чаша) III–II тис. до н. е., копія Збруцького ідола, реконструкція козацького цвинтаря (67 дерев'яних і кам'яних українських православних хрестів XVIII–XX ст.), Церква Покровська 1606 р., дзвіниця 1760 р., церковна сторожка початку XIX ст., двір священика XIX ст. (хата, повітка, комора, саж), брама другої половини XIX ст., виставка «Історія православного хреста». Особливо цінною справедливо вважається перша пам'ятка культової дерев'яної архітектури Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини – Церква Покрови Пресвятої Богородиці 1606 р. (Острійська козацька церква) [47, 98–100; 107, 85].

Попри унікальність перелічених пам'яток дерев'яної архітектури, в окремих із яких розміщено експозицію музею, та загрозу їх поступової втрати, детальне

вивчення цієї спадщини майже не входило до кола дослідницьких інтересів наукових співробітників НІЕЗ. Цей факт підтверджується тематикою наукових тем, розробку яких засвідчують річні звіти заповідника [13, 2, 5; 14, 5, 17; 15, 8, 10, 12, 21–23; 16, 4, 9, 13, 21; 17, 4, 11, 19; 18, 4, 5, 10, 11, 15, 17, 23, 24; 19, 12, 19, 31, 32, 34, 38; 20, 8, 9, 14, 27, 33; 21, 9, 19, 32–34, 36, 37, 39; 22, 14, 15, 17, 18; 23, 7, 12, 13, 16, 18, 65, 66, 69; 24, 4, 9, 13, 15, 18, 22–28, 63–66, 69, 70]. Результати роботи над зазначеними темами в різні роки відобразились у виступах на конференціях, науково-популярних і наукових статтях [92; 87; 88; 100; 91; 1]. Окремі напрацювання побачили світ як статті в місцевій газеті «Вісник Переяславщини» [90; 102; 105].

Від початку існування Музею історії Української православної церкви його працівникам не вдалося видати жодної монографії чи ґрунтовної праці, у якій було б викладено комплексне дослідження проблематики музею, а тим паче праць, присвячених системному вивченню історії пам'яток архітектури, попри представленість публікацій на цю тематику [89; 95; 98; 99; 97]. Натомість здебільшого спорадичні та почасти несамотійні напрацювання співробітників музею вилились у низку публікацій на різнопланову чи узагальнюючу тематику [12; 6; 93; 9; 10; 96; 40]. Проведений аналіз виявив, що більшість зазначених розвідок, які переважно не спираються на першоджерела та містять лише загальновідомі факти, на жаль, не зробили вагомого внеску у вітчизняну історичну науку.

Утім, зосередження унікальних об'єктів сакральної архітектури в єдиному комплексі музею зумовило потребу перегляду його застарілої концепції, яка на 2017 р. уже не відповідала викликам сучасності та прогресивним тенденціям у музейній галузі [94; 8; 112; 43; 42; 44]. Зокрема, це передбачало, що пріоритетними об'єктами дослідження та експонування мали стати не лише музейні предмети, а й весь архітектурний комплекс, у якому ядром концепції виступає Острійська козацька церква як унікальна, репрезентативна пам'ятка дерев'яної архітектури Середньої Наддніпрянщини XVII ст. [80, 24–27; 111, 724, 728; 28; 33].

Загалом поетапна зміна концепції Музею історії Української православної церкви у руслі єдиної проблематики дослідження двох об'єднаних структурних підрозділів давала змогу започаткувати комплексне вивчення історії не лише об'єктів, що входять у структуру згаданого музею, а й інших нерухомих пам'яток заповідника. Таку потребу, безперечно, зумовило й те, що більшість цих архітектурних об'єктів є пам'ятками дерев'яної архітектури і для них постійно існує загроза поступового знищення під впливом агресивного довкілля [72, 144–145, 156, 401; 77, 167]. Водночас поглиблене студіювання історії та середовища побутування згаданих пам'яток створює надійне підґрунтя для здійснення реекспозицій і реконструкцій у майбутньому.

Потреба в накреслених змінах давно назріла, оскільки основу експозиції музею, яка переважно спиралася на ідеологічні постулати радянської історичної науки, було створено раніше, у 1986 р., саме як експозицію музею атеїзму, і відтоді вона не зазнала особливих змін [34, 53]. Тож окремим перспективним напрямом концепції новоствореного науково-дослідного відділу поставала оновлена

експозиція, розміщена в інтер'єрах обох церков музею, яка покликана органічно поєднати пам'ятки з регіоном та середовищем їх побутування.

У Меморіальному музеї академіка В.Г. Заболотного, що фактично почав працювати з 1962 р., інтелектуальна спадщина видатного українського зодчого розглядалася здебільшого крізь призму створення та функціонування безпосередньо музею, тоді як важливі сегменти його художньої, архітектурної та педагогічної діяльності, на жаль, тривалий час залишалися поза науковими інтересами співробітників [47, 49; 57; 55; 53]. Потреба заповнення цієї прогалини зумовила необхідність всебічного дослідження спадщини В.Г. Заболотного та введення її до наукового обігу [39; 36].

Колишнім провідним науковим співробітником музею Л.М. Набок разом із нинішнім заступником генерального директора з наукової роботи НІЕЗ «Переяслав» О.В. Колибенком було започатковане комплексне дослідження пам'яток архітектури Переяславщини. Його рубіжним етапом став вихід у 2007 р. підсумкової праці під назвою «Православні храми Переяславщини: історія, дослідження, сучасність» [63]. Появі цієї книжки передувала низка наукових статей із цієї тематики, публікація яких мала продовження в наступні роки [52; 56]. Як зазначається в самій роботі, її «присвячено питанням історіографії, археологічного, архітектурного та церковно-історичного дослідження, наукової фіксації православних культових споруд міста Переяслава-Хмельницького та сіл району» [63, 2]. Книжка стала значним внеском у популяризацію цих пам'яток і водночас важливим етапом вивчення історії сакральної архітектури як Переяславщини, так і Середньої Наддніпрянщини загалом, заклавши підмурок для поглибленої розробки цього напрямку досліджень.

Однак, незважаючи на окремі згадані вище здобутки працівників заповідника, станом на 2017 р. у НІЕЗ «Переяслав» ще не було започатковано всебічного й об'єктивного дослідження історії сакральної архітектури Середньої Наддніпрянщини з позицій новітніх теоретико-методологічних підходів та із врахуванням традиції попередніх наукових розвідок у цьому напрямі. Найефективнішим на початковому етапі бачилося поєднати два магістральні аспекти наукової розробки проблеми, які претендували на комплексне вивчення. Саме вони мали пов'язати тематику роботи обох колишніх структурних підрозділів заповідника в єдину структуру досліджень.

З одного боку, потрібно було актуалізувати традиції вивчення пам'яток сакральної архітектури, закладені В.Г. Заболотним, що надалі розвивалися його учнями та послідовниками й відповідно потребували дальшого студіювання [78, 4–9, 12–13, 19–26, 30–41, 45, 49, 62; 84, 98, 106; 5, 6; 109, 4; 45, 16–26, 39–66; 101]. З другого боку, на території заповідника, Переяславщини та регіону Середньої Наддніпрянщини загалом містяться унікальні пам'ятки цієї групи, важливим сегментом наукового дослідження яких мало стати залучення здобутків і методичних напрацювань В.Г. Заболотного як одного з найкращих українських

фахівців ХХ ст. в галузі не лише історії архітектури, а й мистецтвознавства [30, 16, 17; 27, 132; 84; 29, 207–208].

У цьому контексті особливу увагу слід звернути на те, що В.Г. Заболотний як справжній патріот своєї Батьківщини, навіть перебуваючи в жорстких умовах радянської дійсності, опікувався питаннями вивчення та збереження пам'яток сакральної архітектури [4; 3; 46, 29]. При створеній ним Академії архітектури УРСР було організовано Інститут історії і теорії архітектури, діяльність якого сформувала окремий напрям дослідження та реконструкції пам'яток архітектури, серед яких помітне місце належало сакральній архітектурі [26; 86; 68; 73]. Активно долучався до роботи інституту й президент академії, який, зокрема, розробив низку проектів відновлення пам'яток. Серед них – і реконструкція церкви Преображення (Спаса) та її дзвіниці в Переяславі-Хмельницькому [79; 32].

Низку об'єктів сакральної та народної архітектури Середньої Наддніпряни також зображено на полотнах і акварелях В.Г. Заболотного, деякі з цих робіт зберігаються в меморіальному музеї видатного архітектора й наочно демонструють стильові та конструктивні особливості цих будівель [55, 497–498]. Безперечною цінністю зазначених робіт для науки є те, що вони виступають гідним прикладом тяглості традиції збереження української культурної спадщини та її трансляції наступним поколінням. Утім, у контексті дослідження пам'яток культури особливе значення має студіювання маловивченого підходу, пов'язаного зі змальовуванням цих об'єктів, який зодчий ще зі студентської лави практикував як методичку ґрунтовнішого аналізу архітектурних пам'яток і їхніх стилів, а пізніше пропагував серед своїх учнів [11, 10]. Складником результату реалізації такої методички стала колекція акварелей одного з учнів В.Г. Заболотного Г.О. Лебедева, частина якої також зберігається у фондах заповідника [41, 4; 64]. Зібрання включає роботи із зображенням культових споруд регіону, що містять важливу інформацію для дослідження цієї групи архітектурних об'єктів.

Започаткована В.Г. Заболотним система підготовки фахівців сформувала плеяду архітекторів та істориків архітектури. Вони вивчали пам'ятки різних епох і стильових спрямувань, значна частина з яких належала до Середньої Наддніпряни, застосовували широкий спектр методів і підходів у своїх студіях [70; 74]. Важливим етапом професійного становлення дослідників у цій галузі, кожен із яких став спеціалістом з окремого періоду історії зодчества, була підготовка солідного видання нарисів з історії української архітектури, робота над яким тривала під безпосереднім керівництвом В.Г. Заболотного понад 10 років [66; 67; 110, 136, 137]. Великий масив матеріалів цих досліджень акумулювався у фондах Музею архітектури та будівельної техніки, діяльність якого потребує ґрунтовного наукового дослідження [50; 48, 150–152]. Питання постає особливо актуальним з огляду на те, що головною рушійною силою створення музею як унікальної наукової інституції у структурі Академії архітектури УРСР виступив її президент.

Незважаючи на грандіозні об'єми роботи, які супроводжували очільника академії від початку її створення, В.Г. Заболотний приділяв вивченню історії архітектури особливу увагу. Зокрема, його аспірант Д.Н. Яблонський захистив дисертацію та на основі її результатів підготував монографію «Порти в українській архітектурі» [109, 4; 108]. У дослідженні, окремі матеріали якого також містяться в Меморіальному музеї академіка В.Г. Заболотного, особливу увагу було звернено на красу витворів українського бароко, зокрема й будівель Переяславського колегіуму та Михайлівської церкви середини XVIII ст., що нині перебувають у структурі НІЕЗ «Переяслав» [75; 76; 103]. На жаль, ця праця була визнана шкідливою і більшу частину її тиражу знищили [74].

Загалом наведений вище блок матеріалів із його науковим потенціалом фактично пов'язував та взаємодоповнював проблематику досліджень обох музеїв. У концептуальному зрізі він виступив одним зі значущих сегментів вироблення теоретико-методологічного підґрунтя об'єднання цих структурних підрозділів заповідника й відповідно чекав на докладну розробку співробітниками новоствореного відділу.

Для продовження традиції вивчення історії архітектури на Переяславщині варто було також залучити досвід роботи попередніх наукових співробітників Меморіального музею академіка В.Г. Заболотного та розвинути його в наступних студіях. Зокрема, особливу увагу приділено започаткованим Л.М. Набок напрямом досліджень, які ґрунтуються на окремих публікаціях із проблем вивчення історії містобудування Переяслава та його архітектури різних періодів і стильових спрямувань, а також виявлення потенціалу цих об'єктів щодо розвитку туризму та рекреації в регіоні; музеєфікації об'єктів сакральної архітектури; вивчення пам'яток народної архітектури та документальних джерел про них; дослідження фортифікаційних споруд Переяславщини тощо [54; 56; 52; 61; 82; 104; 60; 58; 59; 62].

Отже, важливим кроком у вирішенні актуальних науково-дослідних завдань стало об'єднання двох структурних підрозділів НІЕЗ «Переяслав», у результаті чого в серпні 2017 р. було утворено науково-дослідний відділ «Музей історії архітектури Середньої Наддніпрянщини нового та новітнього часу» [65, 1]. Хронологічні межі наукової проблематики новоствореного відділу окреслилися власне цими періодами. З одного боку, це зумовлювалося наявністю основної частини пам'яток та об'єктів вивчення, передусім у структурі заповідника, які належать до цієї доби, а з другого – нижній часовий рубіж досліджень підрозділу умовно межував із хронологічними рамками студій таких науково-дослідних відділів і секторів НІЕЗ «Переяслав», як: «Археологічний музей», «Музей трипільської культури» та «Археологічна експедиція», з їх багаторічним досвідом роботи [31; 85; 25, 12–33, 45–66, 90–126]. Загалом описаний вище процес укрупнення через злиття дав змогу оптимізувати й інтенсифікувати діяльність, а також трансформувати попередні підрозділи в один із провідних центрів історико-архітектурних досліджень у структурі заповідника.

Водночас унаслідок загальної оптимізації роботи структурних підрозділів НІЕЗ «Переяслав», проведеної на початку 2019 р., колишній науково-дослідний відділ «Музей історії Української православної церкви» увійшов до складу реформованого науково-дослідного філіалу «Музей архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини», який об'єднав комплекс тематичних музеїв переяславського заповідника.

Джерела та література:

1. Авраменко С. Внесок парафіяльного духовенства у розвиток початкової освіти в Переяславському повіті Полтавської губернії (середина XIX – початок XX ст.) [Текст] / Світлана Авраменко // Переяславіка: наук. зап.: зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – Вип. 12 (14). – С. 11–15.
2. Авраменко Ю. Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Івановича Сікорського [Текст] / Юрій Авраменко // Краєзнавство. – 2013. – № 4. – С. 99–104.
3. Архитектура Украинской ССР [Текст] / В.И. Заболотный (отв. ред.) [и др.]. – М.: Гос. изд-во лит. по стр-ву и архит., 1954. – Т. 1. – 169 с. : ил.
4. Архитектура украинской ССР [Текст] / В.И. Заболотный (председатель редкол.) [и др.]. – К.: Изд-во Акад. архит. УССР, 1951. – Т. 2. – 134 с.: ил.
5. Архітектор В.Г. Заболотний: Біобібліографічний портрет (1898–1962) [Текст]: біобібліогр. покажч. / Г.А. Войцехівська (відп. ред.) [та ін.]; ДН АББ Держбуду України. – К.: Укрархбудінформ, 1998. – 46 с. – (Видатні зодчі України).
6. Богуш Т. Іконографічні зображення переяславських святих Єфрема та Макарія [Текст] / Т. Богуш, Н. Ткаченко // Переяславіка: наук. зап.: зб. наук. ст. – Вип. 4 (6). – 2010. – С. 26–31.
7. Брич М. Музеєфікація пам'яток архітектури та містобудування як засіб збереження історико-культурної спадщини [Текст] / Марія Брич // Historical and Cultural Studies. – 2015. – Vol. 2, No. 1. – P. 31–35.
8. Вечерський В.В. Підсумки вивчення архітектури України доби Гетьманщини [Текст] / В.В. Вечерський // Сіверщина в історії України. – Вип. 8. – 2015. – С. 9–14.
9. Жам О. Пам'ять про нього не згасне... [Текст] / Олена Жам, Наталія Ткаченко // Краєзнавство. – 2013. – № 4. – С. 279–285.
10. Жам О. Польові етнографічні дослідження Чернігівщини науковцями Переяслав-Хмельницького історичного музею в 60–70-х роках XX ст.: історія, тематика, результати [Текст] / О. Жам, Н. Ткаченко, Л. Чередніченко // Ніжинська старовина. – 2014. – Вип. 18. – С. 56–64.
11. Заболотний Володимир Гнатович, український архітектор. 1924–1967 // ЦДАМЛМ України (Центр. держ. арх.-музей л-ри і мистец. України). – Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 2815/3.
12. Захарченко С. Вимоги Переяславсько-Бориспільської єпархії до Уложеної Комісії (1767–1768 рр.) [Текст] / Світлана Захарченко // Pereyaslavica. – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 1 (3). – С. 58–60.
13. Звіт про роботу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» [Рукопис]. – 2000. – 21 с.
14. Звіт про роботу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» за 2002 рік [Рукопис] / М.І. Сікорський. – 2003. – 22 с.

15. *Звіт про роботу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» за 2003 рік [Рукопис] / М.І. Сікорський; Обговор. та затв. на засід. наук.-метод. ради заповідника: Протокол № 13 від 26 груд. 2003 р. – 2004. – 38 с.*
16. *Звіт про роботу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» за 2004 рік [Рукопис] / М.І. Сікорський; Обговор. та затв. на засід. наук.-метод. ради заповідника: Протокол № 8 від 24 груд. 2004 р. – 2005. – 36 с.*
17. *Звіт про роботу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» за 2005 рік [Рукопис] / М.І. Сікорський; Обговор. та затв. на засід. наук.-метод. ради заповідника: Протокол № 2 від 17 лют. 2006 р. – 2006. – 34 с.*
18. *Звіт про роботу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» за 2006 рік [Рукопис] / М.І. Сікорський; Обговор. та погодж. на засід. наук.-метод. ради заповідника: Протокол № 2 від 23 лют. 2007 р. – 2007. – 40 с.*
19. *Звіт про роботу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» за 2007 рік [Рукопис] / М.І. Сікорський; Обговор. та погодж. на засід. наук.-метод. ради заповідника: Протокол № 1 від 15 лют. 2008 р. – 2008. – 64 с.*
20. *Звіт про роботу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» за 2008 рік [Рукопис] / В.М. Ткаченко; Обговор. та погодж. на засід. наук.-метод. ради заповідника: Протокол № 1 від 06.02.2009 р. – 2009. – 56 с.*
21. *Звіт про роботу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» за 2009 рік [Рукопис] / В.М. Ткаченко; Обговор. та затв. на засід. наук.-метод. ради заповідника: Протокол № 1 від 12.02.10 р. – 2010. – 63 с.*
22. *Звіт про роботу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» за 2012 рік [Рукопис] / П.О. Довгошия; Обговор. та погодж. на засід. наук.-метод. ради НІЕЗ «Переяслав»: Протокол № 32 від 29.12.2012 р. – 2012. – 95 с.*
23. *Звіт про роботу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» за 2013 рік [Рукопис] / П.О. Довгошия; Обговор. та погодж. на засід. наук.-метод. ради НІЕЗ «Переяслав»: Протокол № 36 від 27.12.2014 р. – 2014. – 105 с.*
24. *Звіт про роботу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» за 2014 рік [Рукопис] / О.М. Лукашевич; Ю.В. Коптюх; Ан. В. Кузьменко. – 2015. – 98 с.*
25. *Звіт про роботу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» за 2016 рік [Рукопис] / О.М. Лукашевич; Ю.В. Коптюх. – 2017. – 154 с.*
26. *Інститут історії й теорії архітектури: по інститутах Академії архітектури [Текст] // Вісник Академії архітектури УРСР. – 1946. – № 2. – С. 43.*
27. *Каднічанський Д. Використання історико-культурної спадщини України у туризмі на прикладі скансенів [Текст] / Дмитро Каднічанський – Краєзнавство. – 2012. – № 1. – С. 128–137.*
28. *Калінович О. Архітектура та іконопис Острійської Покровської церкви [Текст] / Олена Калінович, Юрій Коптюх // Краєзнавство. – 2010. – № 4. – С. 37–43.*
29. *Ковпаненко Н. До історії вивчення й збереження історико-художньої спадщини в Україні [Текст] / Наталя Ковпаненко // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. – 2016. – Вип. 21. – С. 200–212.*
30. *Козлова И. В. Деревянные храмы Украины [Текст] / И. В. Козлова // Жилищное строительство. Науч.-техн. и произв. журн. – 2010. – № 10. – С. 16–19.*
31. *Колибенко О. Маловідомі сторінки історії музейної справи на Переяславщині: Переяславський археологічний музей [Текст] / О. Колибенко, С. Павленко // Наук. зап. з укр. іст.: зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. 26. – С. 177–193.*
32. *Колокольня церкви Спаса в м Переяславі (реставрація) [Зображувальний матеріал]: креслення: папір / В. Заболотній. – К., 1959. – 1 арк.*

33. Коптюх Ю.В. Острійська Покровська церква: особливості архітектури та іконопису [Текст] / Ю.В. Коптюх, О.І. Калінович // *Сторінки історії: зб. наук. пр.* – К., 2011. – Вип. 32. – С. 36–49.
34. Коптюх Ю.В. Перспективи оновлення експозиції Музею історії Української Православної Церкви НІЕЗ «Переяслав» у руслі декомунізації [Текст] / Ю.В. Коптюх, А.В. Кузьменко; редкол.: В.Г. Чернець (голова) та ін. // *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності: [зб. наук. пр. міжнар. науково-практ. конф., 9–10 черв. 2016 р., Київ].* – К., 2016. – С. 53–55.
35. Кузьменко А. Перспективи здійснення реекспозиції в Музеї-діорамі «Битва за Дніпро в районі Переяслава і створення букринського плацдарму восени 1943 року» у контексті декомунізації [Текст] / Андрій Кузьменко, Юрій Коптюх // *[Проблеми та перспективи розвитку освіти, науки і техніки в Україні та світі: зб. пр. Всеукр. науково-практ. конф.: До 25-річчя відновл. держ. незалежності України, 20–21 трав. 2016 р., Київ – Переяслав-Хмельницький].* – К., Переяслав-Хмельницький, 2016. – С. 96–101.
36. Кузьменко А. Проект житлового будинку для працівників Академії наук архітектора В.Г. Заболотного [Текст] / Андрій Кузьменко; відп. ред. Б.К. Патриляк // *Науковий вісник Національного музею історії України: зб. наук. праць.* – К. : Левада, 2017. – Вип. 2. – С. 372–375.
37. Кузьменко А.В. Перспективи та шляхи оптимізації науково-дослідної роботи в НІЕЗ «Переяслав» (в рамках проблематики реформування музейної галузі) [Текст] / А.В. Кузьменко; [за ред. В.С. Бугрія] // *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали II Міжнародної наукової конференції. 24–25 берез. 2016 р., м. Суми [У 2-х ч.].* – Суми: ФОП Цьома С.П., 2016. – Ч. II. – С. 107–111.
38. Кузьменко А.В. Планування основної діяльності Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: перспективи та завдання [Електронний ресурс] / А.В. Кузьменко; *Парадигма пізнання.* – Т. 1. – № 1. – Електрон. дані (1 файл). – [Б. м.]: ТК Меганом, 2014. – Режим доступу: <http://naukajournal.org/index.php/Paradigm/article/view/284>. – Назва з екрана.
39. Кузьменко А.В. Проект архітектора В.Г. Заболотного Польського педагогічного інституту в м. Києві [Текст] / А.В. Кузьменко // *Таврійські історичні наукові читання: матер. міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 27–28 січ. 2017 р.* – [Херсон]: [Гельветика], 2017. – С. 24–31.
40. Кучеренко І. Священицькі династії Гошкевичів, Михайловських та Богацьких як осередок духовної еліти Переяславщини сер. XVIII–XX ст. [Текст] / Ірина Кучеренко // *Переяславіка: наук. зап.: зб. наук. ст.* – Переяслав-Хмельницький, 2016. – Вип. 10 (12). – С. 67–70.
41. Лебедев Георгій Олександрович, український радянський архітектор-художник і мистецтвознавець. 1875–1977 рр. // *ЦДАМЛМ України (Центр. держ. арх.-музей л-ри і мистец. України).* – Ф. 1042. – Оп. 1. – Спр. 2479/3а.
42. Лисий І. Вектори музеєфікації замків Івано-Франківської області [Текст] / Ігор Лисий // *Військово-історичний меридіан.* – Вип. 2 (16). – К., 2017. – С. 75–87.
43. Лисий І. Історико-краєзнавча та туристично-рекреаційна оцінка раковецького замку [Текст] / Ігор Лисий // *Військово-історичний меридіан.* – Вип. 1 (15). – К., 2017. – С. 99–107.
44. Лисий І. Суспільно-туристична ревіталізація замків Івано-Франківської області: досвід і перспективи [Текст] / Ігор Лисий // *Військово-історичний меридіан.* – Вип. 4 (18). – К., 2017. – С. 140–151.
45. Логвин Г. Чигирин. Суботів (Архітектурно-історичний нарис) [Текст] / Г. Логвин; ред. Є. Адельгейм. – К.: Вид-во акад. архіт. УРСР, 1954. – 74 с.

46. Мамолат Є. Реставрація мозаїк і фресок Софійського собору в Києві [Текст] / Євген Мамолат // *Архітектура і будівництво*. – 1953. – № 3. – С. 29–30.
47. Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу: колективна монографія, присвячена 90-річчю з дня народження М.І. Сікорського [Текст] / Н.Г. Ткаченко; О.М. Жам; Ан. В. Кузьменко; Н.А. Міранович. – Переяслав-Хмельницький: НІЕЗ «Переяслав», 2013. – 504 с.
48. Мокроусова О. Архітектурні музеї Києва: втрачені можливості та перспективи [Текст] / Олена Мокроусова // *Наук. вісн. Нац. музею іст. України: зб. наук. пр.: матер. щоріч. міжнар. наук.-практ. конф. Нац. музею іст. України: ст.: публ.: повідомл.* – Вип. 1. – Ч. 2. – К., 2016. С. 150–159.
49. Музей архітектури давньоруського Переяслава [Електронний ресурс] / Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». – Електрон. текстові та граф. дані (3 файли). – Переяслав-Хмельницький, 2018. – Режим доступу: <http://www.niez.com.ua/museums/about-museum/1207-музей-архітектури-давньоруського-переяслава>. – Назва з екрана.
50. Музей архітектури: по інститутах Академії архітектури [Текст] // *Вісник Академії архітектури УРСР*. – 1946. – № 2. – С. 43.
51. Музей історії Української Православної Церкви [Електронний ресурс] / [Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»]. – Електрон. дані. – [Переяслав-Хмельницький], 2014. – Режим доступу: <https://niez.com.ua/museums/about-museum/599-музей-історії-української-православної-церкви>. – Назва з екрана.
52. Набок Л. Архітектура Переяслава: два стилі, два автори, одна історична епоха [Текст] / Людмила Набок // *Переяславський літопис: зб. наук. ст.* – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. 2. – С. 15–21.
53. Набок Л. Джерела локальної історії в меморіальній експозиції [Текст] / Людмила Набок // *Краєзнавство*. – 2009. – № 3–4. – С. 165–169.
54. Набок Л. Історія містобудівництва Переяслава: XVII–XX століття [Текст] / Людмила Набок // *Пр. НДІ пам'яткоохор. дослідж.* – К.: Фенікс, 2007. – Вип. 3. – С. 115–137.
55. Набок Л. Пам'ятки меморіального музею архітектора В.Г. Заболотного – важливе джерело історико-культурних досліджень Переяславищини [Текст] / Людмила Набок; НАНУ; Ін-т укр. археогр. та джерелозн. ім. М.С. Грушевського // *Наукові записки: зб. пр. молод. вчен. та асп.: Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація*. – Т. 19, Кн. II. – Ч. 2. – К., 2009. – С. 497–504.
56. Набок Л. Тарас Шевченко та архітектурний портрет м. Переяслава у XIX столітті [Текст] / Л. Набок // *Краєзнавство*. – 2011. – № 4. – С. 52–58.
57. Набок Л. Форми краєзнавчої роботи у меморіальному музеї (з досвіду роботи) [Електронний ресурс] // *Десяті Сумцовські читання: зб. матеріалів Всеукраїнської наук. конф., присвяч. 150-річчю з дня народж. видатного укр. вчен., акад. АН України М.Ф. Сумцова, 16 квіт. 2004 р.* / *Харк. іст. музей*. – Електрон. текстові дані. – Х., 2005. – Режим доступу: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2004/article.html?n=364>. – Назва з екрана.
58. Набок Л.М. Атрибуція споруд Михайлівського монастиря [Текст] / Л.М. Набок, О.В. Юрченко // *Храми Переяславищини: історія, традиції, сучасність; стан збереження пам'яток. Матер. кругл. столу, присвяч. 400-річчю козац. церкви св. Іоанна Богослова с. Острійки Білоцерк. р-ну Київської обл. 9 жовт. 2006 р.* – Переяслав-Хмельницький, 2006. – С. 52–60.

59. Набок Л.М. До питання історіографії церковних раритетів НІЕЗ «Переяслав» [Текст] / Л.М. Набок // Переяславицини: історія, традиції, сучасність; стан збереження пам'яток. Матер. кругл. столу, присвяч. 400-річчю козац. церкви св. Іоанна Богослова с. Острійки Білоцерк. р-ну Київської обл. 9 жовт. 2006 р. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – С. 37–41.
60. Набок Л. М. Документальні джерела пам'яток народної архітектури Наддніпряниці із фонду музею В.Г. Заболотного [Текст] / Л.М. Набок // Переяславіка: наук. зап.: зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – Вип. 3 (5). – С. 205–211.
61. Набок Л.М. Історико-архітектурна спадщина Переяслава як передумова для розвитку туризму [Текст] / Л.М. Набок // Туристично-краєзнавчі дослідження. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 534.
62. Набок Л.М. Переяславська фортеця [Текст] / Л.М. Набок // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 267–273.
63. Набок Л.М. Православні храми Переяславицини: історія, дослідження, сучасність [Текст] / Л.М. Набок, О.В. Колибенко; [голов. ред. В.В. Батрак; фото, верстка і т. ін. – В.В. Набок]. – К.: Від «А» до «Я», [2007]. – [176 с.].
64. Набок Л.Н. Природа и архитектура в творчестве архитектора-художника Георгия Александровича Лебедева. Каталог акварельных работ, экспонируемых на выставке [Текст] / Л.Н. Набок; Переяслав-Хмельницький гос. ист.-культ. заповід. – Переяслав-Хмельницький, 1989. – 8 с.
65. Наказ 18.08.2017 року № 103 – ОС: Про переведення, переміщення [Текст] / НІЕЗ «Переяслав»; М-во культури України. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – 2 с.
66. Нариси історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період) [Текст] / Під ред. В.Г. Заболотного. – К.: Держ. вид-во л-ри з буд-ва та архіт. УРСР, 1957. – 632 с.
67. Нариси історії архітектури Української РСР (Радянський період) [Текст] / Під ред. В.Г. Заболотного. – К.: Держ. вид-во л-ри з буд-ва та архіт. УРСР, 1962. – 480 с.
68. Наукова нарада з питань теорії архітектури [Текст] // Вісник Академії архітектури УРСР. – 1952. – № 3. – С. 42–44.
69. Науковці з Переяслав-Хмельницького розкажуть про «Перспективи оновлення експозиції музею історії Української православної церкви у руслі декомунізації» [Електронний ресурс] / Релігія в Україні. Міркуй разом з нами. – Електрон. текстові та граф. дані (1 файл). – [Б. м.], 2016. – Режим доступу: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/33069-naukovci-z-pereyaslav-xmelnickogo-rozkazhut-pro-perspektivi-onovlennya-eksproziciji-i-tuzeyu-istoriyi-ukrayinskoji-pravoslavnoyi-cerkvi-u-rusli-dekomunizaciyi.html. – Назва з екрана.
70. Нельговський П.Ю. Експедиція на Чернігівщину [Текст] / П.Ю. Нельговський // Вісник Академії архітектури УРСР. – 1948. – № 4. – С. 33–36.
71. НІЕЗ «Переяслав»; Український державний інститут культурної спадщини [Електронний ресурс] / Закупівлі 2.0. – Електрон. дані (1 файл). – [Б. м.], 2011. – Режим доступу: <http://z.texty.org.ua/deal/238909>. – Назва з екрана.
72. Орленко М.І. Проблеми та методи реставрації пам'яток архітектури України (XI – поч. XX ст.) [Текст]: дис. ... докт. архіт.: захищ. 04.05.18 / Орленко Микола Іванович. – К., 2018. – 472 с.
73. Пам'ятники архітектури України: креслення і фотографії [Текст, зображувальний матеріал] / В.Г. Заболотний (відп. ред.) [та ін.]. – К.: Вид-во Акад. архіт. УРСР, 1954. – 44 с., [143] арк. іл.
74. Перші кроки Академії архітектури УРСР [Електронний ресурс] / Д. Яблонський. – Українська конфедерація журналістів / Хто є хто в будівництві та архітектурі 2006. –

- [Б. м.], [2006]. – Режим доступу: <https://who-is-who.ua/main/page/bild2006/79/157>. – Назва з екрана.
75. Портал семінарії в Переяславі Хмельницьком (1757 г.) [Зображувальний матеріал]: креслення: папір / Д. Яблонський. – [Б. м.], 1953. – 1 арк.
76. Порталы семінарії в г. Переяслав-Хмельницьком (реставрація) [Зображувальний матеріал]: копія малюнку / Д. Яблонський. – [Б. м.], [Б. р.]. – 1 арк.
77. Прибега Л. Архітектурна спадщина України. Пам'яткоохоронний аспект: Монографія [Текст] / Леонід Прибега. – К.: Ін-т культурол. НАМ України, 2015. – 237 с.
78. Програма по історії українського мистецтва. II. Архітектура [На правах рукописи] / Акад. архит. УРСР; Ін-т ист. и теор. архит.; В.Г. Заболотный [пред. ред. комис.]. – К.: Гос. изд-во лит. по стр-ву и архит. УССР, 1956. – 128 с.
79. Проект реставрації церкви Спаса в м. Переяслові [Зображувальний матеріал]: креслення: папір / В. Заболотний. – К., 1959. – 1 арк.
80. Ремешило-Рибчинська О.І. Середовищні музеї як засіб музеєфікації містобудівної спадщини [Текст] / О.І. Ремешило-Рибчинська, М.Т. Брич // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Архіт. – 2016. – № 856. – С. 23–29.
81. Руденко С. Музейна пам'ятка: соціокультурна сутність та місце в системі історико-культурних цінностей: монографія [Текст] / Сергій Руденко. – К.: НАКККіМ, 2012. – 120 с.
82. Сади і парки переяславі в усі часи любили [Електронний ресурс] / Людмила Набок; Вісник Переяславицини. [20 лип.]. – Електрон. текстові та граф. дані (3 файли). – [Переяслав-Хмельницький], 2017. – Режим доступу: <http://visnik-press.com.ua/?p=80435>. – Назва з екрана.
83. Сафонова Т.Р. Дизайн експозицій фрагментів архітектурних пам'яток [Текст]: дис. ... канд. мистецтвозн.: 17.00.07: захищ. 08.02.2018 / Сафонова Тетяна Романівна. – Л., 2018. – 248 с.
84. Студенець Н. Проект: історія українського мистецтва (1950–1960-і роки) [Текст] / Наталя Студенець; ІМФЕ // Студії мистецтвознавчі. – Число 3 (19): Архіт. Образотв. та декор.-ужит. мистец. – К., 2007. – С. 97–112.
85. Тетеря Д.А. Михайло Сікорський та Тамара Мовша – будівничі першого в Україні Музею трипільської культури [Текст] / Д.А. Тетеря, В.М. Білоусько // Краєзнавство. – 2013. – № 4. – С. 123–128.
86. Тихонович О. До питання про план «Верхнього Києва»: (при Ярославі): інформація Ін-ту історії і теорії архітектури [Текст] / О. Тихонович // Вісник Академії архітектури УРСР. – 1948. – № 4. – С. 43–44.
87. Ткаченко Г. Використання зерна та хлібних виробів у поховальних та поминальних обрядах на Переяславицині, кінець ХІХ – початок ХХ століть [Текст] / Г. Ткаченко // Святий. Вічний. Суцільний...: зб. наук.-попул. ст. про хліб. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – Вип. 1. – С. 143–148.
88. Ткаченко Г. Фундатор Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпряницини [Текст] / Ганна Ткаченко // Краєзнавство. – 2013. – № 4. – С. 105–110.
89. Ткаченко Г.П. З історії в'юницької церкви та її парафії ХVІІІ–ХХ ст. [Текст] / Г.П. Ткаченко // Pereyaslavica. – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 1 (3). – С. 175–178.
90. Ткаченко Н. Архітектурний ансамбль Острійської козацької церкви [Текст] / Наталія Ткаченко // Вісник Переяславицини. – 2004. – 2 черв.
91. Ткаченко Н. Вшанування пам'яті святого страстотерпця князя Бориса на Переяславицині [Текст] / Н. Ткаченко, О. Жам // Св. рівноапост. Володимир – творець Української Держави: зб. матер. Міжнар. наук. конф. – К., 2015. – С. 568–613.

92. Ткаченко Н. До історії утворення й існування Переяславсько-Бориспільської єпархії [Текст] / Н. Ткаченко // Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кін. XVII – поч. XVIII ст.: матер. наук.-практ. конф. – Ніжин, 2006. – С. 193–200.
93. Ткаченко Н. І.М. Гончар і Переяслав [Текст] / Н. Ткаченко, О. Жам // Актуальне народне: інтерпрет. традиц. нар. культ. Матер. VII Ювіл. Гончарівських читань. – К.: НЦКК «Музей Івана Гончара». – 2011. – С. 158–165.
94. Ткаченко Н. Концептуальні засади створення комплексу двору козацької церкви на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» [Текст] / Н. Ткаченко // Могилянські читання: зб. наук. пр. – Ч. II. – К., 2007. – С. 374.
95. Ткаченко Н. Культові пам'ятки дерев'яної архітектури Переяслав-Хмельницького музею народної архітектури та побуту [Текст] / Н. Ткаченко; Держ. музей архіт. та побуту України // Українська культова архітектура у світовому контексті: матеріали Міжнар. наук. конф. – К., 2001. – С. 101–104.
96. Ткаченко Н. Олена Іванівна Юзвікова – музейник, пам'яткоохоронець, краєзнавець [Текст] / Наталія Ткаченко, Лідія Чередніченко // Краєзнавство Переяславщини: дослідж., пробл., постаті: матер. кругл. столу. 16 жовт. 2015 р. м. Переяслав-Хмельницьк. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – С. 117–130.
97. Ткаченко Н. Переяславський Вознесенський монастир [Текст] / Наталія Ткаченко // Православ'я в Україні: зб. матер. VI Міжнар. наук. конф. присвяч. 1000-літтю духовн. зв'яз. України з Афоном (1016–2016)... – К., 2016. – С. 472–483.
98. Ткаченко Н.Г. До історії комплектування двору козацької Покровської церкви на території Музею народної архітектури Середньої Наддніпрянщини [Текст] / Н.Г. Ткаченко // Переяславіка: наук. зап.: зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 6 (8). – С. 253–257.
99. Ткаченко Н.Г. До історії формування колекції сакральних пам'яток Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини [Текст] / Н.Г. Ткаченко, О.М. Жам // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матер. дванадц. міжнар. наук. конф. (28–30 трав.). – К., 2014. – С. 87–92.
100. Ткаченко Н.Г. Парк на честь 150-річчя Т.Г. Шевченка у Переяславі: 50 років від заснування [Текст] / Н.Г. Ткаченко, О.М. Жам // Наук. зап. Рівнен. обл. краєзн. музею. – Рівне, 2014. – Вип. XII. – Ч. I. – С. 77–79.
101. Уманцев Ф. Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської Лаври [Текст] / Федір Уманцев. – К.: Мистецтво, 1970. – 218 с.: іл.
102. Федір Дарда врятував для нащадків багато пам'яток. Він був будівничим музею просто неба [Електронний ресурс] / Наталія Ткаченко; Вісник Переяславщини. [8 лют.]. – Електрон. текстові та граф. дані (3 файли). – [Переяслав-Хмельницький], 2015. – Режим доступу: <http://visnik-press.com.ua/?p=27466>. – Назва з екрана.
103. Фрагмент северного фасада Михайловской церкви в г. Переяслав-Хмельницком [Зображувальний матеріал]: копія малюнка / Д. Яблонський. – [Б. м.], 1953. – 1 арк.
104. Храми Переяслава – досвід музеєфікації та перспективи розвитку культурного туризму [Електронний ресурс] / Людмила Набок; ePHSHEIR. – Електрон. текстові та граф. дані (1 файл). – [К.], [2009]. – Режим доступу: <http://ephsheir.phdru.edu.ua:8081/xhtml/handle/8989898989/2955>. – Назва з екрана.
105. Церковнопарафіяльні школи користувалися у селян найбільшою популярністю [Електронний ресурс] / Світлана Авраменко; Вісник Переяславщини. [5 серп.]. – Електрон. текстові та граф. дані (1 файл). – [Переяслав-Хмельницький], 2015. – Режим доступу: <http://visnik-press.com.ua/?p=38128>. – Назва з екрана.

106. Юрченко О. Михайло Сікорський – засновник Переяславської археологічної школи [Текст] / Олександр Юрченко, Олександр Колибенко // Краєзнавство. – 2013. – № 4. – С. 118–122.
107. Юрченко О. Некрополі Переяслава XVII–XVIII ст. [Текст] / Олександр Юрченко // Наук. зап. з укр. іст.: зб. наук. ст. – Вип. 19. – Тернопіль: Астон, 2007. – С. 83–88.
108. Яблонский Д.Н. Порталы в украинской архитектуре [Альбом] / Д.Н. Яблонский; под ред. докт. архитект. В.И. Заболотного. – К.: Изд-во Акад. архитект. УССР, 1955. – 144 с.: ил.
109. Яблонський Дмитро Нілович. 28.09.1921 р. – 16.09.2001 р. Архітектор, професор архітектури. Центральний державний науково-технічний архів України (ЦДНТА України). – Ф. Р-232. – Оп. 1.
110. Яблонський Д.Н. Перші кроки Академії архітектури УРСР [Текст] / Д.Н. Яблонський // Хто є хто в будівництві та архітектурі. – К., 2006. – Вип. 3. – С. 135–137.
111. Ярош Д.Г. Особливості трактування пам'ятки архітектури як об'єкта музеєфікації [Текст] / Д.Г. Ярош // Містобудування та територіальне планування: наук. техн. зб. – К., 2014. – Вип. 51. – С. 723–730.
112. Ярмоменко С.Г. Народна сакральна архітектура України як ресурс для пізнавальних видів туризму [Текст] / С.Г. Ярмоменко // Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. – Вип. 5. – 2016. – С. 142–148.

© **Андрей КУЗЬМЕНКО**

СОЗДАНИЕ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ОТДЕЛА «МУЗЕЙ ИСТОРИИ АРХИТЕКТУРЫ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ НОВОГО И НОВЕЙШЕГО ВРЕМЕНИ» В КОНТЕКСТЕ ОПТИМИЗАЦИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАЦИОНАЛЬНОГО ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ЗАПОВЕДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

На примере создания и функционирования в структуре Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав» научно-исследовательского отдела «Музей истории архитектуры Среднего Поднепровья нового и новейшего времени» продемонстрирован один из эффективных путей оптимизации деятельности заповедника методом укрупнения его структурных единиц. Раскрыты особенности организации работы отдела путем слияния подразделений по тематически-проблемному принципу с последующей трансформацией в центр историко-архитектурных исследований.

Ключевые слова: музейный менеджмент, Национальный историко-этнографический заповедник «Переяслав», оптимизация деятельности музейного заведения, укрупнение структурных подразделений, экспонирование архитектурных памятников, В.Г. Заболотный, история украинской архитектуры, деревянная архитектура Среднего Поднепровья, сакральная архитектура Переяславщины.

© *Andriy KUZMENKO*

**THE CREATION OF THE RESEARCH DEPARTMENT
OF «THE MUSEUM OF THE HISTORY OF ARCHITECTURE
OF THE MIDDLE DNIEPER FROM THE CONTEMPORARY
AND MODERN TIMES» IN THE CONTEXT OF OPTIMIZATION
OF THE ACTIVITY OF THE NATIONAL HISTORICAL AND
ETHNOGRAPHIC RESERVE «PEREIASLAV»**

Based on an example of the creation and functioning of the research department of «The Museum of the History of Architecture of the Middle Dnieper from the contemporary and modern times» the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav», one of the effective ways to optimize the activities of the Reserve is demonstrated by expansion of its structural units. The author reveals the peculiarities of organization of work of the department by the merger of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav» on the thematic-problem principle, with their subsequent transformation into the center of historical and architectural research.

Keywords: *museum management, the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav», optimization of the activity of the museum institution, expansion of structural subdivisions, exhibitions of architectural monuments, Volodymyr Zabolotny, history of Ukrainian architecture, wooden architecture of the Middle Dnieper, sacred architecture of Pereiaslav region.*

НАШІ АВТОРИ

Вербовий Олексій Вікторович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри новітньої історії України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Кузьменко Андрій Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач науково-дослідного відділу «Меморіальний музей академіка В.Г. Заболотного» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (м. Переяслав-Хмельницький)

Лисенко Андрій Андрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства та методик навчання Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький)

Скрипниченко Юрій Федорович – учитель історії Харківської загальноосвітньої школи II–III ступенів № 69 Харківської міської ради Харківської області (м. Харків)

Стародуб Андрій Вікторович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу зарубіжних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (м. Київ)

Шморгун Олександр Олександрович – кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

Смірнова Валентина Ігорівна – заслужений працівник культури України, старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Якобчук Надія Олександрівна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Ямпольська Лариса Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, член Харківського військово-історичного товариства «Рубіж»

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Ю.І. Бедрик, І.В. Шарабанова (коректори)

С.В. Нікітіна (верстка)

УДК 355.48(430:47)

**Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 2 (24) /
Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії
України НАН України. – К., 2019. – 134 с.**